

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ

2 (12) / 2009

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної політики та економіки, праці, зайнятості та соціально-трудова відносин.

Широко висвітлюються питання соціально-демографічної ситуації та політики в Україні у контексті дотримання основних принципів плану дій МКНР, особливості народжуваності у жінок середнього віку, вікової структури населення як чинника майбутньої демографічної та соціально-економічної ситуації в Україні, статистика населення в Україні у міжвоєнний період; розглядаються питання працевлаштування випускників на ринку праці в умовах економічної кризи, питання ринку праці та соціальна інфраструктура на селі; можливі перспективи розвитку, трансакційні витрати обігу робочої сили на ринку праці в Україні, дається економічна оцінка людського капіталу України як елементу національного багатства. Розглядаються концептуальні основи соціальної відповідальності бізнесу в Україні, роль податку на нерухомість в соціальній політиці країни з транзитивною економікою, обґрунтування та шляхи використання аутсорсингової моделі реалізації корпоративної соціальної відповідальності в соціальній політиці України та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1—15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: Е.М. Лібанова — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: Пирожков С.І. — академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: В.В. Онікієнко — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

Відповідальний секретар: О.В. Макарова — доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор, КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Дмитренко Г.А., д.е.н., професор, Університет менеджменту освіти АПН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., д.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Малиновська О.А., д.н. з держ. управління, Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Палій О.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Ткаченко Л.Г., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Черенько Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Шевчук П.Є., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г.О. (технічний секретар редакційної колегії)

УДК314.156.3(477)

*JACQUES VALLIN, FRANCE MESLE,
SERGUEI ADAMETS, AND SERHIY PYROZHKOV*

THE GREAT FAMINE: POPULATION LOSSES IN UKRAINE*

Introduction

As early as 1935, in a way that now seems almost surreal, Ukraine's UNKhU (Directorate for the National Economy and Records) challenged the figures on births and deaths registered between 1930 and 1935. In a note addressed to the leadership of the Republic's Communist Party, presenting them with some figures on annual change in the Ukrainian population between 1926 and 1934, Aleksandr Asatkin, Director of the UNKhU of Ukraine, expressed his amazement at the peak in mortality observed in 1933. He attempted to explain it through errors in the registration system (ZAGS), without, of course, ever mentioning the famine that had reached its highest level in that year. However, in 1934–35, evaluations of the way in which ZAGS functioned showed that in fact deaths in the regions most affected by the disaster had been under-registered. Moreover, ZAGS' final results for 1933 were markedly higher than the 1935 document showed. In reality, the presence of the famine was clear, but everything was done to conceal it. Monitors from the TsUNKhU Central Directorate for National Economy and Records), covering the whole USSR, systematically reclassified deaths which had been initially classified as "from starvation" to either "cause of death unknown" or "from exhaustion."

The fact remains that, in spite of efforts made by the authorities to deny the famine, ZAGS statistics on population movement keep a clear trace of it and they certainly can serve as a starting point, even if they should be used cautiously.

Since the opening of the archives, some historians and statisticians have set about estimating the population losses attributable to the famines and to the waves of turmoil and repression that followed the collectivization of land, relying on statistics published before 1989. Thus, Robert Conquestⁱ estimated the number of deaths caused by the famine in 1932–1933 to be 5 million. However, such estimation, extrapolating the growth rate of the 1920s to the 1930s, obviously overestimates real losses, since it is unrealistic to consider that the high fertility rate of the 1920s, still affected by the adjustment of births delayed by war, could have lasted until the 1930s. A few years later Stanislav Kulchytsky,ⁱⁱ using the same method but with a more prudent fertility hypothesis, estimated the losses of the period 1933–1936 to be 3.5 million.

* Передруковано: Holodomor. Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. / Edited by Lubomyr Y. Luciuk with the assistance of Lisa Grekul. – The Kashtan Press, Kingston, Ontario, Canada, 2008.

Source: *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933* © 1988 by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk, Bohdan S. Kordan and The Limestone Press. All rights reserved.

A fuller reconstruction of population movement for the whole USSR has since been published by Goskomstat of the USSR.ⁱⁱⁱ In order to reconstruct the annual series of births and deaths and to produce annual population estimates for the USSR between 1920 and 1959, its authors adjusted the census results for 1926, 1937, 1939 and 1959 and corrected the registered series of births and deaths with the help of population models. However, the hypotheses inherent in the models that allowed them to adjust the data still seem to overestimate fertility and mortality.^{iv} And, in any case, this estimate at the level of the USSR does not give us specific information about losses in Ukraine.

Several authors have attempted to assess Ukraine's losses but by relying only on the 1926 and 1939 census data. Serguei Maksudov^v gives an overall estimate of 4.5 million for the period 1927–1938, without distinguishing between the effect of excess mortality and that of sub-fertility. Sergiy Pyrozhkov,^{vi} on the other hand, arrives at 5.8 million for the period 1926–1939 by comparing the total numbers per generation from the 1939 census to those that would have been given by normal change in mortality and fertility. The use of models and the globalisation of the results vis-à-vis the full 1926–1939 period are likely to overestimate the consequences of the crisis without clearly distinguishing the respective effects of mortality, fertility and migration.

In the framework of a study on mortality and cause-of-death trends in Ukraine in the 20 century,^{vii} we therefore embarked on a painstaking effort to reconstitute the multiple factors responsible for the huge demographic fluctuations which struck Soviet Ukraine and estimated the annual changes in Ukrainian mortality rates by sex and age during the years 1926 to 1959. We give here our new estimates for the Great Ukrainian Famine of 1932–33, the Holodomor.

Is it possible to estimate the demographic consequences of the Holodomor?

It seemed to us that more precise estimations can be done by using all available data and trying to correct them after a detailed discussion of their quality. Such an approach not only leads to a new estimation of the global losses more strictly focussed on the two years of the crisis (1932–1933), it also opens the door to distinguishing between (1) direct losses attributable to excess mortality and (2) indirect losses linked to the fall in fertility and to outward migration. In order to do this, a return to population change statistics is required, even if this means hypothesizing about under-registration. We think, along with most previous authors, that we can rely on the 1926 and 1939 censuses (after necessary corrections), but that vital statistics can also be used with rather modest adjustment for the years in between (with the exception of 1932 and 1933, years which certainly suffered from under registration). Migration flows are more problematic but even for them existing data marks a starting point.

Indeed, vital statistics give a quite plausible picture of the history of Ukrainian mortality for the years before and after the crisis (see Figure 1). Firstly, in relation to the 28.9 million inhabitants recorded in the 1926 census, the 519,000 deaths for that same year provide a crude death rate of 18 per thousand that is fully compatible with what we know about the country's state of health at that time. The same applies to the fact that the crude male death rate exceeds the crude female death rate by 20%. In addition, until the major crisis of 1932–1933, the change in the number of deaths by sex does not indicate anything particularly abnormal. After the crisis, this number appears to fall slightly compared to 1930–1931 (predictably enough, since the total population was reduced by the impact of the crisis and since the crisis probably selected the most resistant individuals). Finally, on the eve of the Second World War, the total number of deaths, slightly lower than it had been during the 1920s, may show the beginnings of a downward trend in mortality. If there was under-registration of deaths during this period, it was probably not very significant—except during the crisis where the registration services really seem to have been “snowed under” (or perhaps manipulated to minimise the extent of the crisis). In spite of the fact that vital statistics show a very sharp increase in mortality in 1932–1933, registration of deaths could have deteriorated significantly then. It is essentially the extent of this ‘crisis under-registration’ that must be assessed. As for the rest, classical corrections for under-registration of infant deaths and deaths among the oldest should be quite satisfactory.

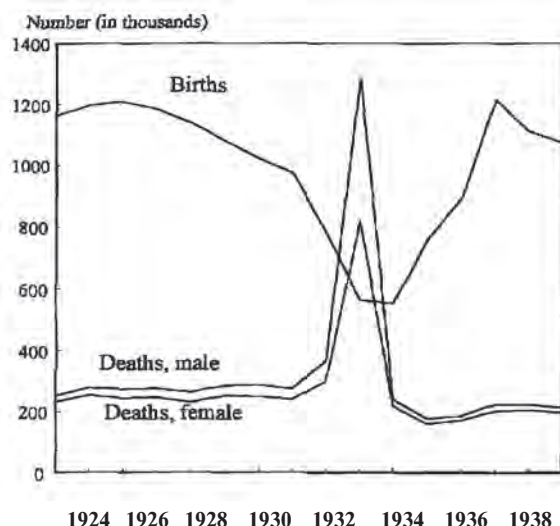

Figure 1. Annual change in numbers of births and deaths by sex, from 1924 to 1939

In terms of fertility, with a crude birth rate of 42 per thousand in 1926, it is hard to imagine a large under-registration of births, although the number of births declines in the late 1920s. The crisis obviously led to an abrupt fall, but it was less severe than the rise in mortality, followed by a catch-up peak. Situated in 1937, this peak may appear somewhat late, but that can be explained precisely by the gravity of the crisis and the way it threw families into profound disarray. Put another way, we cannot talk about large structural under-registration of births, any more than of deaths (and probably even less). The crisis years are more open to debate, but the same arguments as those put forward in relation to deaths cannot work, since the authorities had no interest in minimising them (in fact the opposite would be true). Therefore, we shall hypothesise that the number of births registered over the course of this period corresponds accurately to the reality of the time (apart from the under-registration of babies who died very soon after they were born).

To estimate the global losses due to the Great Famine, we followed the same general principle as in previous studies: to calculate an expected population by projecting the 1926 population until 1939 on the basis of fertility, mortality and migration rates that would have prevailed without crisis, and to compare it to the observed 1939 population. But unlike previous attempts, we decided that using vital statistics for the years before and after the crisis (after correction for under registration) would be much more effective than referring to theoretical models for hypothesizing fertility rates throughout the period.

This approach obviously relies, in the first instance, on the accuracy of the results of the two censuses, but this has hardly been challenged by specialists.^{viii} Although the masters of the Kremlin tried on many occasions to manipulate the published results of the censuses, everyone views the statistical literature preserved in the archives, and now accessible, as reliable. Soviet power only falsified the results they published, not the detailed information held in (previously) secret archives. Even so, early 20th-century Soviet censuses, like many others of the time, did suffer from some imprecision in declarations of age, which classically leads to “age heaping.” To correct these deficiencies, we applied to 1926 and 1939 Ukrainian censuses methods quite similar to those already used for Russia.^{ix}

Thus, after necessary corrections, existing data enabled us to calculate two life tables, for the start and the end of the period, relying on the 1926 and 1939 censuses and on the death statistics by sex and age available for 1926–1927 and 1938–1939. Between these two pillars, we interpolated survival probabilities by age for the period 1928 to 1938, assuming that in the absence of crisis, mortality rates would have decreased regularly from their 1926–1927 levels to the 1938–1939 ones. These probabilities were then applied, year by year from 1927 to 1939, to the generations involved in the 1926 census, in order to obtain an estimate of survivors, if there had been no crisis, on 1 January of each year from 1928 to 1939.

Then, to complete the projection, we estimated the numbers of births that would have occurred without the crisis. Contrary to mortality rates, the fertility rates observed before and after the crisis cannot be interpolated. The pre-crisis general fertility rate was diminishing significantly but climbed again, after the crisis, to a much higher level than in 1931. The fall in the late 1920s is completely consistent with what happened at that time in neighboring non-USSR countries (Poland, Czechoslovakia, Romania, Bulgaria). We considered prolonging this downward trend in order to estimate the births to be expected if there had been no crisis. However, the rise that followed the crisis cannot be explained solely by a recovery phenomenon. It also relates to the ban on abortion imposed in 1936, a measure which might very well have been taken even without the crisis. It is therefore almost impossible to reinvent what the annual change in the number of births might have been over the course of this period if there had not been a crisis, but we could not ignore either the pre-crisis downward trend or its break by the abortion banishment. Therefore, we deliberately chose the simplest hypothesis possible: throughout the whole period 1932–1939,

the general fertility rate was maintained at its 1931 level. A birth series was obtained that combines births registered by ZAGS from 1924 to 1931 (corrected for under-registration) and estimated non-crisis births for 1932 to 1938. The projection was completed by applying the probabilities of survival if there had been no crisis affecting these births, which finally resulted in an expected 1939 population. While a total population of 35.5 million was expected at the time of the 1939 census only 30.9 million were actually observed: 4.6 million Ukrainians were missing.

How to distinguish excess mortality from birth deficit and migration effect?

Within these 4.6 million global losses, how many exactly would have been caused by excess mortality, birth deficit, and migration flows? The answer to this question will also provide an estimate or under-registration of crisis deaths by the authorities.

1. The role of the birth deficit

The easiest task is to estimate the role of birth deficit. Redoing the same population projection for 1939 and replacing the estimate of non-crisis births with registered births (corrected for under-registration of infant deaths) leads to a 1939 population of 34.4 million instead of 35.5.

Conversely, the difference of 3.5 million between the second projection and the population actually observed in 1939 gives us a measure of the extent of losses attributable to both excess mortality and outward migration.

2. Role of migration

Indeed, migration effects certainly are the most difficult to estimate, but not impossible if the various pieces of the puzzle are taken into consideration. Two types of migration have to be identified: forced migration, which has been carefully documented, and voluntary flight from the crisis, which is more difficult to assess.

For the first type of migration, it is possible to rely on a comprehensive study by Victor Zemskov who gathered every existing statistical data on various types of deported populations (towards camps, gulag, prison, etc.). Sometimes data are available by sex and place of origin, but even when they are not proportionate estimations are possible. We ended with 400,000 Ukrainian people deported to camps outside of Ukraine during the years 1930 to 1938 and 530,000 to the Gulag: a total of 930,000 forced migrations of whom 563,000 were male and 367,000 were female.

It is much harder to make an assessment of voluntary migration. According to a TsUNKhU report of 1937^x, the net balance of outward migration rose to 1.3 million people between 1926 and 1936. However, in the absence of reliable statistics on migrations, this estimate is highly questionable. The number obviously includes — even if this is not stated explicitly — forced migration; moreover, it has been likely exaggerated in order to conceal the excess mortality of the crisis. In fact, true voluntary migration must have been small. Not only did the regime monitor the movements of the population closely (notably with the introduction of passports in towns in 1932) but there was hardly anywhere better to go in the USSR and fleeing abroad was out of the question. Of course, the famine led some Ukrainians to flee the disaster zone, to Russia and Belarus, but most of these refugees had to return to Ukraine quickly since their illegal migration status (linked to the passport requirement imposed in 1932) prevented them from living and working outside Ukraine. Therefore, we have preferred to accept the balance of voluntary migration as almost nil and to confine ourselves to forced migration alone, while acknowledging that net outward migration may thus be under-estimated. Thus, migration effect could account for 0.9 million.

3. Estimating crisis mortality effect and under-registration of crisis deaths

Finally, when subtracting from the 4.6 million global losses initially estimated the (1) 1.1 birth deficit effect and the (2) 0.9 outward migration effect, the remaining 2.6 million arises from the excess mortality of the crisis^{xi} (see Table 1).

If we compare these 2.6 million deaths resulting from the excess mortality of the crisis to the 1.7 million difference observed between deaths registered and total numbers of deaths expected without the excess mortality arising from the crisis, we obtain the total number of deaths that escaped registration (0.9 million). However, among these, some are the result of the ordinary under-registration mentioned above, which was taken into account in correcting the 1926–1927 and 1938–1939 life tables that we used to estimate non-crisis mortality by interpolation. There finally remain 530,000 deaths that escaped registration because of the crisis and acts of concealment by the regime. To distribute them between the three years of crisis (1932–1934), we applied to them the distribution observed for registered crisis deaths. Most of these non registered deaths (460,000) were thus attributed to the year 1933.

Table 1. Contributions of excess mortality and of birth deficit to overall losses in the 1930s crisis, by sex

Population (observed and expected) and losses	Total numbers (thousands)		
	Males	Females	All
Population			
Observed in the census (1)	14 753	16 193	30 946
Expected, given non-crisis mortality and fertility (2)	17 373	18 142	35 515
Expected, given non-crisis mortality and after correction of registered births (3)	16 833	17 625	34 458
Losses			
Total (2) – (1), of which	2 620	1 949	4 569
due to forced outward migration (4)	563	367	930
due to excess mortality (or to voluntary outward migration) resulting from the crisis (3) – (1) – (4)	1 517	1 065	2 582
due to the birth deficit (2) – (3)	540	517	1 057

All exceptional fall in life expectancy

Given these hypotheses on the under-registration of deaths, an attempt can be made to estimate the annual change in life expectancy during the 1920s and 1930s, distinguishing the crisis years from other years.

For the years 1927–1931 and 1935–1938, age distribution of expected deaths can be ascribed to occurred deaths (registered deaths plus estimated non registered deaths), without great risk of error, and annual life tables can be computed taking into account the annual fluctuations in the number of registered deaths.

But there would be a risk of making a grave mistake by applying the same methodology to the three crisis years, since crisis deaths certainly have a different age structure from ordinary deaths. Fortunately, for the years 1933 and 1934, an age distribution of ZAGS-registered deaths is available. For these two years, the only unregistered deaths had to be redistributed by age; to do this, an age structure appropriate to crisis deaths was obtained by subtracting, for each age, expected non-crisis deaths from total ZAGS-registered deaths. That structure was then applied

to non-registered deaths and the results were adjusted for infant mortality and mortality at age 1–4 according to more precise observations done about the last case of extensive famine observed in Europe (in Finland, 1868^{xii}). The year 1932 was then dealt with on the basis of the results obtained for 1933–1934.

Once distributed by age in this way, the unregistered deaths were added to the registered deaths, and mortality rates by age were obtained, allowing us to calculate the life tables for each of the three years by relating all deaths to the theoretical populations calculated previously (with non-crisis mortality and registered births) reduced by the crisis deaths.

While from 1927 to 1931, life expectancy was almost stable, with a few oscillations—going from 43.3 years to 43.5 for males and from 46.8 to 47.9 for females (see Table 2 and Figure 2)—it fell very abruptly with the crisis losing almost 9 years in 1932 then another 28 years in 1933. In that year, it was just over 10.8 years for females and 7.3 for males.

This result may appear exaggerated but we do not think that is the case. Firstly, with rates calculated only from ZAGS-registered deaths by age and our population estimates, we would have obtained 12.2 years' life expectancy for males and 19.5 for females. By correcting the deaths for under-registration, but without differentiating under-registration according to age, we would have obtained 10.3 and 14.0 years respectively. By introducing particular corrections to infant and child mortality, as we have, the figures reached are 7.3 and 10.8 years. It has been made clear that these two successive corrections were necessary in order to ensure consistent data. Secondly, by relying on the estimates given by Evgeni Andreev et al. ^{xiii} for Russia (15.2 years for males and 19.5 years for females) and by the same authors, ^{xiv} repeated by Alain Blum, ^{xv} for the whole USSR (10.3 years for males and 13.0 for females), it might be expected that life expectancy in Ukraine, which, of all the Republics of the USSR, suffered most from the famine, would be significantly below 10 for males and around 10 for females.

Table 2. Estimate of annual change in life expectancy from 1927 to 1939

Year	Males	Females
1927	43.3	46.8
1928	44.6	48.7
1929	42.8	46.7
1930	42.5	46.9
1931	43.5	47.9
1932	34.5	39.4
1933	7.3	10.9

Year	Males	Females
1934	37.6	42.1
1935	46.3	52.7
1936	47.6	53.1
1937	46.2	51.9
1938	47.9	52.7
1939	47.7	52.5

Calculated transversally, life expectancy measures the extent of the immediate circumstances of the crisis. The impact of this on the survival of each generation is obviously much less, since each one experiences it only at a particular age. If, on the other hand, a crisis like this continued over several decades, it would soon lead to the population disappearing.

Ukrainian life expectancy was still abnormally low in 1934, but in contrast it reached a high point, just after the crisis, in 1935–1936. This is a fairly classic immediate post-crisis situation where, precisely because of the severe reductions of earlier years, mortality is temporarily lower than normal. After a significantly lower point in 1937, life expectancy rose again in 1938–1939.

Life expectancy (years)

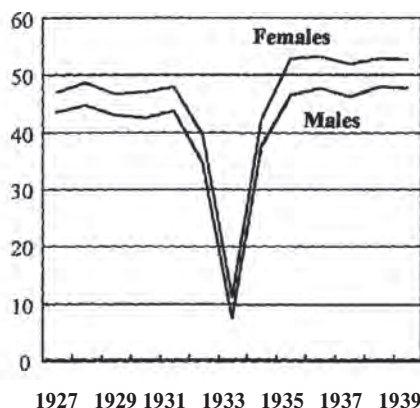

Figure 2. Change in life expectancy at birth between the Wars, annually

Conclusion

When precisely calculated by using all existent reliable data, total Ukrainian population losses strictly due to the Holodomor appears to be of 4.6 million people. This is significantly less than indicated by several previous studies. However, the source of discrepancy is mainly the use of real data instead of theoretical growth rates or fertility models, which ignored the actual fertility decline started in the mid 1920s, to compute a projection of population expected without crisis. Out of these 4.6 million losses, 1.1 million were due to the crisis birth deficit, 0.9 to forced outward migration, and 2.6 to the excess mortality. Here again, our 2.6 million estimate is much less than the levels currently available through the media, which vary from 4 to 10 million, such a difference is mainly due to the fact that the results of studies on global losses are taken as the proper effect of excess mortality, and also that some authors attribute to Ukraine losses of the whole USSR^{xvi}. It is a pity that those who, very sincerely, intend to preserve the memory of Holodomor use estimates that are exaggerated. There is no need to use incredible estimation when one can easily demonstrate that the crisis was so severe that it immediately reduced life expectancy at birth to 7 years for males and 10 years for females. The Great Ukrainian Famine of 1932–1934 was far more brutal than the last great famine in Europe, which occurred in Finland in 1868. And the most astonishing is that such a famine resulted from deliberate human action, not from climatic hazard.

Notes

i Robert Conquest, *The Harvest of Sorro: Soviet Collectivisation and the Terro-Famine* (London: Arrow Books, 1988 [1986]).

ii Stanislav Kulchytsky, *Ukraine's demographical losses from famine in 1932–1933 according to the general census of the population in 1937* (Kyiv: Institute of History of Ukraine, 1995); paper presented to the conference “Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence.” – Toronto, 1995.

iii Evgueny M. Andreev, Leonid E. Darskij and Tatiana L. Khar'kova, *Население Советского Союза: 1922–1991* [Population of the Soviet Union: 1922–1991] (Moscow : Nauka, 1993).

iv Serguei Adamets and Vladimir Shkolnikov, *О довоенных таблицах смертности СССР* [About pre-war life tables] (Moscow: Institute for Economic Forecasts, Centre for Population and Human Ecology, 1995); paper presented at the conference on “Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence.” – Toronto, 1995.

- v Serguei Maksudov, *Потери населения СССР [Demographic losses of the Soviet Union]* (Benson: Chalidze, 1989).
- vi Sergiy I. Pyrozhev, “Les pertes demographiques en Ukraine dans les années 1930 et 1940,” *Population* 51: 4–5 (1996): 1032–1040.
- vii France Meslé and Jacques Vallin, *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XXe siècle* (Paris: INED, 2003) (Les cahiers de J'INED, cahier n° 152, with contributions by Vladimir Shkolnikov, Serhii Pyrozhev and Serguei Adamets).
- viii Adamets, Serguei, Alain Blum, and Serguei Zakharov, *Disparités et variabilité des catastrophes démographiques en URSS* (Paris: INED, 1994) (Dossiers et Recherches n° 42); Alain Blum, *Naître, vivre et mourir en URSS : 1917–1991* (Paris: Plon, 1994).
- ix Serguei Adamets, Alain Blum, and Serguei Zakharov, *Disparités et variabilité des catastrophes démographiques en URSS* (Paris: INED, 1994) (Dossiers et Recherches n° 42).
- x RGAE document (record group 1562, file 329, document 200, p 191).
- xi It should also be made clear that people who were deported, once outside Ukraine, also suffered from high excess mortality, which is not taken into account here.
- xii Kari J. Pitkanen, *Deprivation and Disease: Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s* (Helsinki: Hakapaino, 1933).
- xiii Evgueny M. Andreev, Leonid E. Darskij, and Tatiana L. Khar'kova. *Демографическая история России: 1927–1959 [Demographic history of Russia: 1927–1959]* (Moscow: Informatika, 1998).
- xiv Evgueny M. Andreev, Leonid L. Darskij, and Tatiana L. Khar'kova. *L'histoire de la population de l'URSS 1920–1958*, *Annales de démographie historique* (1992): 61–150.
- xv Alain Blum, *Naître vivre et mourir en URSS : 1917–1991* (Paris: Plon, 1994).
- xvi For example, in Courtois et al. (Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek and Jean-Louis Margolin, *Le livre noir du communisme: crimes, terreur, répression* [Paris : Robert Laffont, 1997]), while a chapter devoted to the Great Famine gives the already exaggerated amount of 6 million “victims” for the whole USSR (179), the same number of deaths is attributed to Ukraine in the introduction (19).

Анотація. У статті представлено нові розрахунки втрат внаслідок голодомору 1932–1933 рр. на підставі даних переписів 1926 та 1939 рр. і даних поточної статистики природного руху населення. Застосовано метод перспективного розрахунку від перепису 1926 року на базі коефіцієнтів народжуваності, смертності й міграції, які мали б місце за відсутності кризи та порівняння отриманого результату з даними перепису 1939 року.

Аннотация. В статье представлен новый расчет потерь вследствие катастрофического голода 1932–1933 гг. на основании данных переписей населения 1926 и 1939 гг. Применен метод перспективного расчета от переписи 1926 года на основе коэффициентов рождаемости, смертности и миграции, которые имели бы место в отсутствие кризиса и сравнения полученного результата с данными переписи 1939 года.

Summary. The new estimates for the Great Ukrainian Famine of 1932–33 “Holodomor” losses are given on the basis of census data 1926 and 1939 and vital statistics. The approach of projecting the 1926 population until 1939 on the basis of fertility, mortality and migration rates that would have prevailed without crisis, and comparing it to the observed 1939 population was implemented.

Ключові слова: голодомор; втрати населення; природний рух населення; коефіцієнт народжуваності, смертності й міграцій.

Ключевые слова: голодомор; потери населения; природное движение населения; коэффициент рождаемости, смертности и миграций.

Key words: holodomor; human losses; natural movement; fertility rate; death rate; migration rate.

Стаття надійшла до редакції журналу 17 жовтня 2009 р.

УДК 316.42:314.18(477)

*Е.М. ЛІБАНОВА,
академік НАН України, директор
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України
І.О. КУРИЛО,
доктор економічних наук, завідувач відділу
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ПРОГРАМИ ДІЙ МКНР (1994 Р.)

Вступ. Восени 2009 р. минає п'ятнадцяту річницю з часу проведення Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку (МКНР; Каїр, 5–13 вересня 1994 р.). Підсумком роботи цього представницького світового форуму стала прийнята його учасниками Програма дій, принципи та основні положення якої слугують орієнтиром для формування соціально-демографічної політики більшості країн світу на двадцятирічний період (до 2015 р.).

До закінчення терміну виконання Програми дій Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку (МКНР) нині залишається п'ять років. Пройдено вже більшу частину шляху по реалізації рішень конференції, зафіксованих у цьому програмному документі. Наразі важливо осмислити ті зміни, які відбулись у соціально-демографічній ситуації в різних країнах і частинах світу за останні п'ятнадцять років, підсумувати, що дотепер вдалось і чого не вдалось зробити для вирішення найбільш нагальних демографічних проблем, оцінити стан справ щодо дотримання основних принципів та рекомендацій, ухвалених МКНР. Слід визначити також, за якими напрямками демографічна ситуація потребує зосередження основних зусиль щодо її поліпшення, а демографічна політика – переорієнтації та удосконалення. **Метою** даної статті є саме узагальнена оцінка й коротке висвітлення у цьому контексті основних соціально-демографічних та демополітичних проблем стосовно України.

Демографічна ситуація та її зміни акумулюють у собі вплив широкого кола соціальних, економічних, суспільно-політичних, екологічних чинників — як скороминущих, так і довготривалих; тих, що пов'язані зі специфікою суспільно-історичного розвитку країни, й тих, котрі викликані соціальними зрушеннями, які вона переживала й переживає тепер.

Соціально-демографічна динаміка в Україні впродовж п'ятнадцяти років формувалася на тлі затяжної трансформаційної кризи 1990-х років, надалі — в умовах посткризової стабілізації, що виявилась нетривалою й була перервана погіршенням економічної ситуації в країні під впливом світової фінансової кризи.

Характерними рисами демографічної ситуації в Україні у контексті проблем, на яких наголошується у Програмі дій (ПД) та у подальших рішеннях світового й європейського співтовариств, за період після МКНР були:

- низька народжуваність (зі спадною її динамікою аж до початку поточного десятиліття);
- несприятливі тенденції стану здоров'я та тривалості життя населення (у тому числі прискорене розповсюдження ВІЛ/СНІДу, захворювань, які передаються статевим шляхом, складна епідемічна ситуація щодо туберкульозу, висока смертність у працездатному віці, наявність проблем із репродуктивним здоров'ям тощо);
- подальше старіння населення;
- певні деструктивні явища у шлюбно-сімейній царині;
- поширення соціального сирітства, дитячої безпритульності та бездоглядності;
- збереження ознак гендерної нерівності у соціально-трудовій, політичній сферах, сімейному житті;
- значні масштаби трудової міграції, передусім нелегальної.

А в цілому масштабна депопуляція в Україні й погіршення якісних характеристик населення (насамперед, його здоров'я) дає підстави кваліфікувати ситуацію, що склалася, як гостру демографічну кризу. Із широкого загалу європейських держав Україну в останнє п'ятнадцятиріччя вирізняли дуже несприятливі рівні основних демографічних показників: *один з найнижчих рівнів народжуваності та високий (характерний для значно менш розвинутих країн) рівень смертності, що зумовлювало масштабність і сталість депопуляцій, прискорені темпи скорочення чисельності населення*. Так, серед усіх європейських країн, охоплених депопуляцією, саме в Україні показник природного зменшення населення і нині залишається найвищим (-0,6‰ за даними 2008 р.).

Протягом досліджуваного п'ятнадцятиріччя чисельність населення в Україні скоротилася на 6 млн. осіб (з 52,1 млн. — на початок 1994 р. до 46,1 млн. осіб — на початок 2009 р.). Провідним чинником цих кількісних демографічних втрат виступила саме депопуляція: скорочення чисельності населення за результатами його природного руху становило у цей період близько 4,8 млн. осіб. З 1994 по 2004 рік включно зменшенню чисельності населення країни сприяло й від'ємне сальдо міграції (міграційні втрати за цей час перевищили 1 млн. осіб), але в останні чотири роки в Україні фіксується позитивний міграційний баланс.

У 1990-і роки депопуляція в Україні розгорталась на тлі невинного падіння народжуваності й істотного підвищення смертності населення країни. Умови відтворення народонаселення у цей період явно суперечили основним принципам—вимогам, що зафіксовані у ПД МКНР: стосовно забезпечення усім громадянам життєвого рівня, достатнього для них і їхніх сімей (*принцип 2*); підвищення якості життя людей як основного завдання економічного і соціального розвитку (*принцип 5*); викорінення бідності (*принцип 7*); забезпечення рівних можливостей усім людям щодо розвитку, охорони здоров'я, здобуття освіти тощо (*принципи 8, 10, 15*). Так, аж до кінця минулого — початку поточного сторіччя,

в умовах загалом несприятливої суспільно-економічної ситуації в країні, тривало падіння життєвого рівня населення, поширювалась бідність, зростало безробіття, відбувалась маргіналізація широких верств населення, застійного характеру набула надмірна й економічно невиправдана диференціація за рівнем добробуту, доступом до якісної освіти, послуг охорони здоров'я тощо.

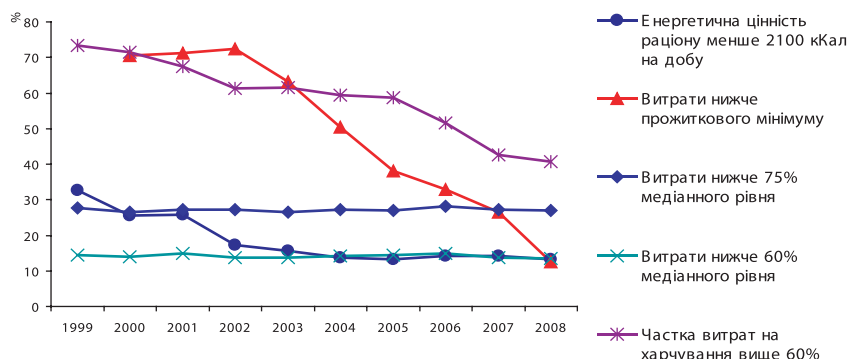
Все це позначалося на перебігу демографічних процесів в Україні, зумовлювало невпинне зниження народжуваності (внаслідок відкладання народження дітей «до кращих часів» або й відмови від їх народження), швидке зростання захворюваності на соціально детерміновані хвороби, посилення вразливості населення щодо інших найбільш поширених захворювань, підвищення передчасної смертності. Особливо показовим у контексті недотримання принципу 1 ПД МКНР щодо забезпечення свободи й рівності людей в основних правах (у тому числі першочерговому праві — на життя) стало поглиблення нерівності громадян країни перед лицем смерті, що виявилось у посиленні соціальної та гендерної диференціації смертності і тривалості життя. Середньорічне скорочення чисельності населення в Україні внаслідок перевищення числа смертей над кількістю народжень у перше десятиріччя після МКНР сягало майже 330 тис. осіб.

Від початку економічного поживавлення на межі минулого й поточного сторіч¹, поступово змінювались на краще тенденції життєвого рівня населення (випереджальними темпами зростала заробітна плата, пенсії, інші соціальні трансферти), знижувалось безробіття і розширювались можливості зайнятості тощо. Зокрема, було здійснено певні кроки щодо вирішення проблем подолання **бідності й злиденності**. Так, Указом Президента від 15.08.2001 р. затверджено «Стратегію подолання бідності в Україні» та того ж року прийнято «Комплексну програму забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності» (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 21.12. 2001 р.). Реалізувати «Стратегію подолання бідності в Україні» передбачалося у три етапи: у 2001–2002 рр. мав бути стабілізований рівень життя населення та викоренені найгостріші прояви бідності; у 2003–2004 рр. передбачалося забезпечити стабільне зростання реальних грошових доходів населення, а у 2005–2009 рр. — створити передумови для переходу до Стратегії запобігання бідності. Особливу увагу питанню подолання бідності й злиденності як одній із найгостріших соціальних проблем в Україні приділено також у національних Цілях розвитку тисячоліття.

Позитивний ефект від економічного зростання дав змогу істотно зменшити масштаби абсолютної бідності за доходами (з 70,6% в 2000 р. до 12,6% в 2008)², проте практично не змінив показників відносної бідності та злиденності (їх рівні становлять відповідно 26–28 і 13–14%), оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Причиною такого явища стали не тільки наслідки виникнення необґрунтованої нерівності в доходах у перші роки формування нової економічної системи, а й нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними групами населення. Бідні верстви населення найменше виграли від процесу відродження економіки країни, хоча і їхній рівень життя зростав (рис. 1).

¹ Покращання основних економічних показників в Україні розпочалося з 2000 р.

² Навіть за умови підвищення прожиткового мінімуму за 2008 р. відповідно до інфляції рівень бідності становить 16,0%

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України

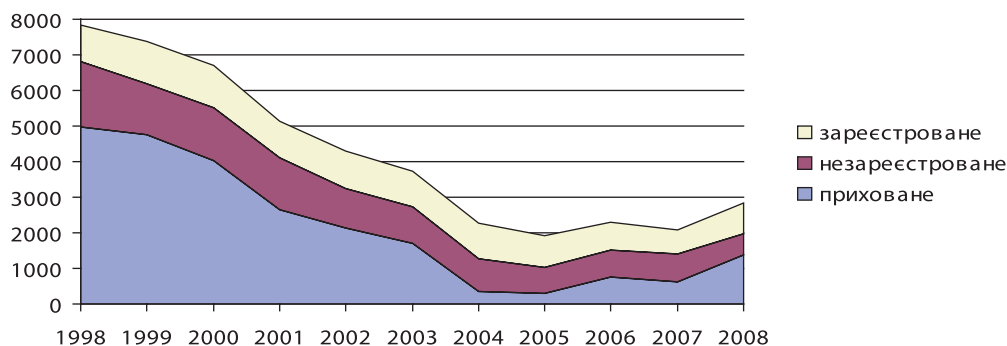
Рис. 1. Рівні бідності за основними критеріями її визначення

Водночас через загальне підвищення доходів переважної більшості населення спостерігається невинне скорочення рівня бідності, визначеної за критерієм калорійності харчування (з 32,6% у 1999 р. до 13,2% у 2008 р.) та за часткою витрат на харчування понад 60% сукупних (з 73,3% у 1999 р. до 40,8% у 2008 р.).

На жаль, не скорочувалась різниця у вразливості окремих груп населення. Передусім це стосується сільських мешканців та сімей з дітьми, особливо багатодітних. Закономірно важливими ризиками зuboжіння є безробіття бодай одного члена домогосподарства та низький рівень освіти.

Однак попри покращення матеріального статусу більшості населення, рівень суб'єктивної бідності залишається високим: 53,2% опитуваних саме так кваліфікують свої статки. В принципі суб'єктивна бідність зазвичай перевищує об'єктивну, але в Україні різниця є надто високою, що радше віддзеркалює дещо завищені стандарти життя, ніж реальну ситуацію.

Економічне зростання обумовило і збільшення попиту на робочу силу, принаймні у неаграрних секторах ринку праці. Безробіття скорочувалось доволі швидко, причому це стосувалось як зареєстрованої, так і незареєстрованої та прихованої (у вигляді вимушеної неповної зайнятості) форм. В результаті масштаби так званого інтегрального безробіття зменшились з 7,8 млн. осіб у 1998 р. до 2,8 у 2008 р. (рис. 2). Найбільшим виявилось скорочення чисельності тих, хто перебуває в адміністративних відпустках (на 2,6 млн. осіб), найменшим – скорочення чисельності зареєстрованих безробітних (на 158,3 тис. осіб). Відповідно змінилась і структура інтегрального безробіття: якщо в 1998 р. частка прихованого безробіття становила 63,7%, незареєстрованого – 23,0%, а зареєстрованого – 13,3%, то в 2008 р. – відповідно, 49,3%, 19,5% і 31,2%. Отже, значно більшою стала питома вага осіб, які, не маючи роботи і доходів, користуються допомогою держави (грошовою, кваліфікаційною, консультативною тощо). Серед позитивних тенденцій варто зазначити зменшення масштабів застійного (понад рік) безробіття і тривалості пошуку роботи.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

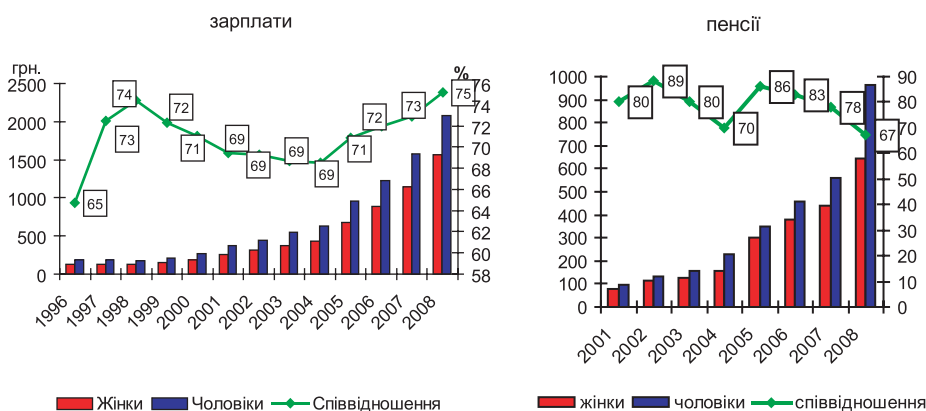
Рис. 2. Оцінка масштабів безробіття, тис.осіб

Як і в будь-якій іншій країні, значно вищим порівняно із середнім є рівень безробіття молоді, суттєві проблеми має сільське населення.

Покращання ситуації на ринку праці віддзеркалилось у структурних зрушеннях доходів населення, зокрема у збільшенні частки заробітної плати.

Перебіг соціально-демографічних процесів в Україні в останні п'ять років у цілому відбувався у руслі основних тенденцій, започаткованих на межі сторіч.

Значна диференціація доходів населення, доступності якісних освітніх та медичних послуг, комфортного житла тощо і донині суперечить вимогам щодо зменшення різниці у стандартах життя різних людей, поліпшення якості їх життя та надання усім жителям рівних можливостей, що їх зафіксовано у ПД МКНР (*принципи 5, 6, 7 та 15*). А в контексті необхідності досягнення гендерного паритету, якому приділяється особлива увага у ПД МКНР (*принципи 1 та 4*) варто зазначити, що середня заробітна плата жінок в Україні в 2008 р. лишалася на 1/4, а пенсія — ледве не на 1/3 нижчою, ніж у чоловіків (рис. 3).

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 3. Гендерна диференціація зарплат та пенсій

Принцип 11 Програми дій акцентує увагу на необхідності приділення першочергової уваги дітям. «Дитина має право на життєвий рівень, що забезпечує її добробут, а також на найвищий досяжний рівень здоров'я та право на освіту». З цим постулатом явно не узгоджується той факт, що в Україні стандарти споживання у сім'ях з дітьми є нижчими за середні по країні, а найважливішим фактором бідності лишається наявність у домогосподарстві двох та більше дітей (або одночасно дітей та осіб похилого віку). Так, рівень відносної бідності домогосподарств з двома і більше дітьми дотепер у 1,6 разу перевищує середній по країні.

У цілому в Україні вже до кінця першого десятиріччя від проведення МКНР на тлі певного покращання ситуації у сфері праці та щодо рівня життя населення, його адаптації до нових умов життєдіяльності виявилися ознаки стабілізації шлюбно-сімейної ситуації, зменшився міграційний відтік населення, було «запущено механізм» посткризового компенсаційного підвищення народжуваності. Однак стосовно смертності населення скільки-небудь істотних та сталих позитивних зрушень не відбулося: стрімке падіння тривалості життя (яке спостерігалось у розпал соціально-економічної кризи) у першій третині поточного десятиріччя призупинилося, але і поступу у справі життєзбереження досягнуто не було.

Останні п'ять років із минулого після МКНР п'ятнадцятиріччя у власне демографічному сенсі ознаменувалися подальшим *підвищенням народжуваності* за умов її постаріння³ та збільшення внеску дітей другої—третьої черговості у приріст кількості новонароджених, *стабілізацією* останніми роками *додатного міграційного сальдо* (на рівні до 15 тис. осіб) та переважанням *стагнаційних тенденцій* у царині смертності й тривалості життя населення, повільним підвищенням частки осіб віком 65 років і старше у складі населення. Серед чинників зростання дітородної активності населення України в останні роки слід окремо виділити *пронаталістські заходи державної політики*, зокрема запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини⁴. На тлі певного поліпшення ситуації з народжуваністю в Україні, середньорічні депопуляційні втрати у 2004—2008 рр. зменшились не особливо істотно — до 300 тисяч осіб.

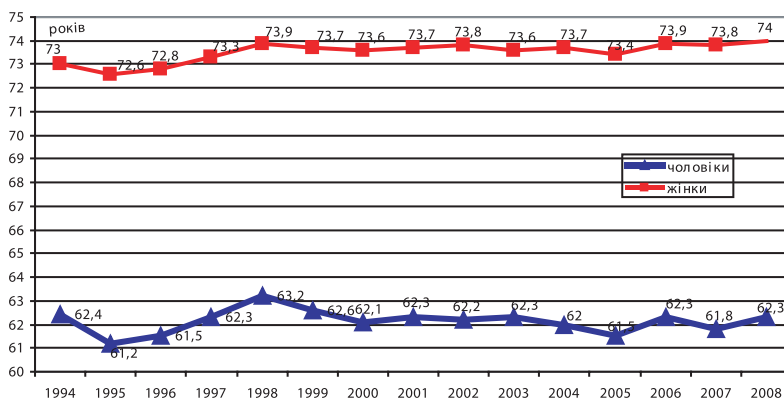
Зазвичай, стабільний соціально-економічний розвиток, що сприяє зростанню продуктивності праці і створює нові можливості для її прикладання, формує передумови для підвищення освітнього рівня населення й скорочення матеріально-доходної нерівності, поліпшує тим самим умови життєдіяльності сімей і їх дітородної діяльності, розширює можливості щодо реалізації здоров'язбережувальних установок, а відтак — зумовлює подовження тривалості життя. Однак в Україні у період посткризової стабілізації (а точніше — у міжкризовий період) не було сформоване надійне підґрунтя для усталеного економічного розвитку на інноваційній основі, для поступального підвищення продуктивності праці, прогресивних зрушень у макроструктурі зайнятості (і, відповідно — у соціально-економічному складі) населення, суттєвого підвищення рівня

³ Йдеться про тенденцію до підвищення середнього віку матері при народженні дитини.

⁴ Так, з 1 квітня 2005 р. в Україні було введено у дію Закон “Про одноразову допомогу при народженні дитини”. Вищезазначена допомога призначалась у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років (Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2005 р. № 315 “Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми”). Надалі статтею 56 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” було визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачується у фіксованому розмірі 8500 грн. З 2008 р. передбачено збільшення розміру одноразової допомоги та її диференціацію за черговістю народженої дитини: на першу дитину у розмірі 12240 грн., на другу — 25000 грн., на третю і наступних дітей — 50000 грн. (Постанова Кабінету Міністрів України від 22.02.2008 р.)

життя широких його верств та для поліпшення, на цій основі, якісних характеристик населення й параметрів його відтворення. Так, невід’ємною складовою покращання стану здоров’я та життєздатності населення як складової його якості мали б стати ґрунтовані на техніко-технологічній модернізації виробництва позитивні зміни в характері та умовах праці (зокрема, ліквідація шкідливих та небезпечних її умов), а також зростання можливостей індивідів щодо самозабезпечення та піклування про власне здоров’я, що залежать від рівня оплати праці та добробуту у цілому. Натомість переважання матеріало-, енерго- й трудомісткого виробництва та реалізація витратного варіанта економічного зростання у нашій країні обертається кількісним вичерпанням й якісним виснаженням не лише природно-матеріальних, а й людських ресурсів і породжує ті кризові соціально-демографічні явища, що втілюються у **погіршенні стану здоров’я й високій смертності** населення та сигналізують про загострення суперечності між економічною й соціально-демографічною складовими суспільно-економічного розвитку, яка притаманна екстенсивному його типу.

Тож не випадково **ключовою проблемою** сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні лишається саме відчуття її „навантаженість” кризовими медико-демографічними елементами, що виявляється у значних масштабах передчасної смертності населення, переважно негативних зрушеннях у динаміці та структурі захворюваності (особливо дітей), накопиченні населенням важкого тягаря хронічних хвороб і результується у надто низькій (за європейськими взірцями) середній тривалості життя. **Низька очікувана тривалість життя**, є характерною для всього періоду часу, що минув з середини – 90-х років (рис. 4).

Джерело: розрахунки ІДСД за даними Держкомстату України

Рис. 4. Середня очікувана тривалість життя

Україні не вдалося реалізувати поставлене у Програмі дій МКНР перед світовим співтовариством завдання досягти середньої тривалості життя при народженні понад 70 років до 2005 р. Середня очікувана тривалість життя в нашій країні наразі нижча, ніж це було 40–45 років тому, коли вона становила понад 70 років, була близькою до тогочасного її рівня у Великій Британії і перевищувала відповідний показник для Японії, Франції або Німеччини.

За показником середньої очікуваної тривалості життя Україна посідає останні місця у рейтингу європейських країн, особливо за тривалістю життя чоловіків. Третину з усього «масиву» смертей становить *передчасна смертність* (до досягнення віку 65 років), і саме вона зумовлює основні відмінності у тривалості життя українців та жителів Європейського Союзу. При цьому в інтервалі віку *від 15 до 60 років смертність українських чоловіків у 3,5 разу*, а жінок — у 2,5 разу вища порівняно з країнами ЄС (найбільшим є відповідне перевищення у віці 30–44 роки — майже вп'ятеро для чоловіків та більш ніж утричі для жінок). Зберігаються також відчутні відмінності щодо *смертності немовлят та дітей віком до 5 років* між Україною та іншими європейськими державами, причому не лише найбільш розвинутими, а й такими, як, приміром, Білорусь, Польща або Чехія.

Відмінними рисами сучасного режиму смертності населення України можна вважати: високу чоловічу надсмертність; локалізацію основних втрат від передчасної смертності (і водночас — резервів її зниження) у працездатному віці; певне перевищення рівня смертності у сільській місцевості над міським (міжпоселенська різниця у тривалості життя «на користь» городян становить 1 рік для жінок і понад 2 роки — для чоловіків); збереження архаїчної структури причин смерті, в якій висока смертність від ендемічних причин поєднується з не менш значущим рівнем смертності від екзогенних патологій; переважання у структурі передчасної смертності причин, пов'язаних зі способом життя, наявність вагомий частки смертей, яким можна запобігти, а отже — значних резервів скорочення необоротних демографічних втрат.

Україну на тлі розвинутих європейських країн нині вирізняє висока смертність від причин, пов'язаних зі зловживанням алкоголем, від усіх зовнішніх причин смерті; переважно «чоловіче обличчя» і вельми високий (майже вдвідесятеро вищий, ніж у ЄС) рівень смертності від інфекційних захворювань, зокрема, туберкульозу і СНІДу; надто низький, за європейськими стандартами, середній вік смерті практично від усіх класів причин смерті.

Пересічний українець нині проживає не тільки менш тривале життя, ніж жителі розвинутих європейських країн; значно коротшим в Україні є й період життя без порушень здоров'я, які спричиняють непрацездатність аж до інвалідності: очікувана тривалість здорового життя на початку поточного десятиріччя становила в Україні 59,2 року і була на десять років меншою, ніж у країнах ЄС [2, с.36].

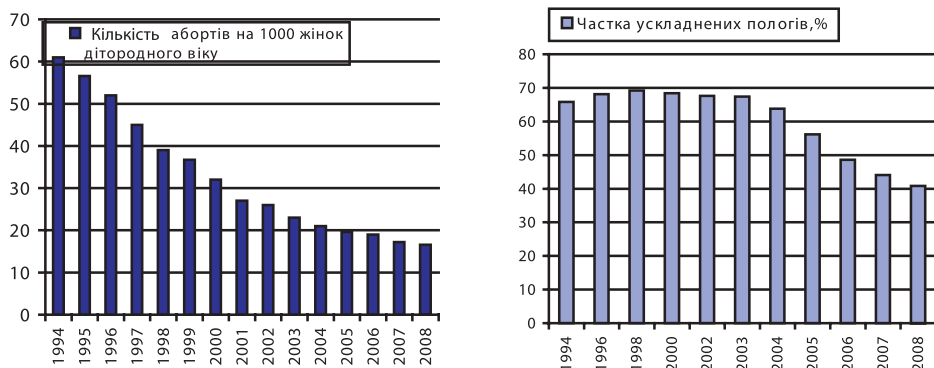
Слід визнати, що, попри прийняття в Україні в останні десятиліття низки державних цільових програм, спрямованих на вирішення тих чи інших проблем у царині здоров'я та життєзбереження, усвідомлення того, що проблема здоров'я населення за своєю гостротою і всеосяжністю вийшла далеко за межі завдань медицини, на державному рівні не було. Хронічними проблемами щодо формування і реалізації програм у царині здоров'я та життєзбереження в Україні лишається їх «хворобоцентричність», а, окрім цього, як **дефіцит фінансування**, так і **відсутність правильної розстановки пріоритетів** в умовах обмеженого фінансування (за якого кошти спрямовуються не на найбільш важливі напрями, реалізація яких могла б забезпечити більшу результативність).

Із-поміж чинних наразі державних соціальних програм в Україні чи не найбільшою є саме частка програмних документів, що стосуються проблем здоров'я населення⁵. Варто відзначити й деякі успіхи, зокрема, досягнуті у ході реалізації програм з охорони репродуктивного здоров'я і планування сім'ї⁶, як-от: зменшення поширеності ускладнень

⁵ Лише МОЗ України у 2008 р. реалізовувало 25 державних цільових програм і комплексних заходів програмного характеру.

⁶ Незадовільний стан репродуктивного здоров'я, різке погіршення якого спостерігалось у роки соціально-економічної кризи 1990-х, зумовив необхідність прийняття Національної програми «Репродуктивне здоров'я» на 2001–2005 рр. Нині в Україні діє друга цільова програма, спрямована на збереження та поліпшення репродуктивного здоров'я населення — Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 р. (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2006 р.).

при пологах, злам негативних тенденцій захворюваності вагітних та захворюваності новонароджених, зниження частоти абортів тощо (рис. 5). Однак, приміром, у вирішенні комплексу проблем, пов'язаних з розвитком епідемії ВІЛ/СНІДу, помітних успіхів було досягнуто хіба що у *попередженні вертикальної трансмісії ВІЛ*.

Джерело: МОЗ України

Рис. 5. Показники абортів й ускладнених пологів в Україні у 1994–2008 рр.

Одним із найбільш принципових аспектів вирішення проблем щодо здоров'я населення та низької тривалості життя є відсутність відчутних успіхів у становленні сучасної культури життєзбереження, попри прийняття певних нормативно-правових актів, спрямованих на боротьбу з найпоширенішими шкідливими звичками (тютюнопаління, зловживання алкоголем). Немає скільки-небудь істотних позитивних зрушень і у справі створення безпечного природного і соціального середовища життєдіяльності: захисті населення від екологічних лих, забезпеченні питною водою, що відповідає усім стандартам, недопущенні потрапляння на ринок недоброякісних харчових продуктів, припиненні забруднення ґрунтів, поверхневих вод і повітря, підвищенні безпеки праці та загального рівня захищеності населення від ризиків природного й соціального характеру.

Принципи Програми дій МКНР акцентують увагу і на таких аспектах загальної соціально-демографічної ситуації, як забезпечення рівного доступу усіх людей (а особливо — дітей) до послуг охорони здоров'я та освіти (*принципи 8, 10, 11 ПД МКНР*). У період суспільно-економічних трансформацій в Україні відбувалось погіршення ситуації щодо забезпечення *рівного доступу різних верств населення до якісної охорони здоров'я*. На тлі різкого скорочення ВВП впродовж 1990–х років державні видатки на охорону здоров'я в країні скоротились більш ніж на 3/5. Збільшення бюджетних видатків на охорону здоров'я в країні розпочалось лише у поточному десятиріччі. Якщо 2000 р. загальний обсяг видатків зведеного бюджету охорони здоров'я становив 4,4 млрд. грн., то до 2004 р. він зріс більш ніж у 2,5 разу, у 2007 р. — ще майже вдвічі (до 21 млрд. грн.)⁷, а на 2008 р. загальні видатки було визначено у сумі 29 млрд. грн. Попри відчутне збільшення обсягів фінансування, що переважно покриває такі статті витрат, як оплата праці медичного персоналу та комунальних послуг, істотних зрушень щодо стану матеріально-технічної бази лікувальних закладів, якості послуг, що надаються, доступності якісної охорони здоров'я в Україні не відбулося.

⁷Того року в Україні було передбачено виконання програм, які практично не фінансувались в останні 10–15 років.

В умовах поширеної малозабезпеченості широких верств населення держава фактично переклала відповідальність за належне фінансування збереження здоров'я на своїх громадян. Так, важливим джерелом фінансування медичних послуг в Україні наразі лишаються особисті кошти пацієнтів, які, за існуючими оцінками ВООЗ, у нашій країні перевищують 2/5 загальних витрат на охорону здоров'я (тоді як у розвинутих європейських країнах їх частка становить 1/5). В Україні це переважно неформальні платежі „з кишені пацієнта”, які здійснюються неофіційно і не надходять до загальної фінансової системи. Такі неофіційні платежі та хабарництво стали поширеною і вже звичною нормою відносин у царині медичного обслуговування в країні.

Наслідком нераціональної структури й неефективності використання суспільних вкладень у медико-соціальну сферу, з одного боку, та зазвичай недостатніх для ефективного здоров'язбереження особистих доходів населення (в умовах його значного матеріально-доходного розшарування) — з іншого, стало зростання соціальної нерівності в доступі до якісних медичних послуг. Той факт, що *доступність медичної допомоги* істотно залежить від фінансової спроможності домогосподарств, підтверджується даними опитувань умов життя домогосподарств України [3, с. 82–93]. Вони засвідчують, що, на думку населення, основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги є надто висока вартість ліків, медичного приладдя, послуг охорони здоров'я. Так, останніми роками кожне п'яте з найменш забезпечених домогосподарств України та кожне четверте серед домогосподарств, середньодушові доходи яких нижче прожиткового мінімуму, при потребі не змогли отримати ліки, медичні товари та послуги, у переважній більшості випадків посилаючись на їх фінансову недоступність. Водночас у групі найбільш забезпечених домогосподарств частка тих, які не змогли при потребі отримати ліки, медичну допомогу або обстеження, є вдвічі меншою, ніж серед найбідніших.

Чітку залежність між соціально-економічним статусом індивідів та їх можливістю користуватися медичними послугами демонструють також дані опитування, яке провів Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Міністерства праці і соціальної політики. Як одну з причин відкладання звернення по медичну допомогу або відмови від неї майже кожен восьмий респондент цього опитування назвав високу вартість медичних послуг. Однак при цьому серед малозабезпечених осіб та сільських жителів відсоток тих, хто не звертається по допомогу через її високу вартість, становив близько 17%, а серед пенсіонерів на це послався кожен п'ятий [4].

Доступність медичної допомоги в Україні значною мірою залежить і від місця проживання. Упродовж тривалого часу постійно знижується загальний рівень забезпеченості сільських поселень медичними закладами. Зокрема, дані обстежень соціально-економічного становища сільських населених пунктів засвідчують, що постійно скорочується мережа дільничних лікарень і фельдшерсько-акушерських пунктів. Ліквідовано усі пологові будинки, що раніше були на балансі сільськогосподарських підприємств. Внаслідок закриття медичних установ погіршується територіальна доступність діючих закладів для сільських жителів. Третина з наявних у країні сільських населених пунктів у середині поточного десятиліття взагалі не мала ніяких медичних закладів. Майже кожне п'яте село, в якому немає медичної установи, знаходиться на відстані більше 10 км від найближчого медичного закладу, 28,3% сіл — від 5 до 10 км, понад 29% — від 3 до 5 км [5, с. 280–282].

Низькі показники доступності медичної допомоги у сільській місцевості спричинені ще і проблемою незабезпеченості медичних установ спеціалізованим транспортом для перевезення хворих. Невирішеним лишається питання укомплектованості сільських медичних установ кваліфікованими кадрами. Тож, у підсумку, надто гостро постає

проблема низької якості медичних послуг, спричинена недостатнім фінансуванням сільських закладів охорони здоров'я і вкрай незадовільним забезпеченням медичних установ сучасною діагностичною апаратурою, медичним приладдям та інструментами, медикаментами.

Доступність освіти передбачає можливість для громадян країни незалежно від їх соціального статусу або матеріального становища, а також віку, статі, місця проживання чи стану здоров'я задовольняти свої потреби в якісній освіті будь-якого рівня. Доступність та якість освіти в країні значною мірою залежать від її фінансування. Загальний обсяг витрат на освіту в Україні в останнє п'ятиліття після МКНР зріс з 18,3 млрд. грн (у 2004 р.) до 44,3 млрд. у 2007 р. й 60,9 млрд. грн. — у 2008 р., що становить відповідно 5,3%, 6,2% та 6,4% від ВВП. Динаміку цих витрат можна вважати позитивною, однак зазначеного обсягу витрат (як у відносному, так і в абсолютному виразі) недостатньо для випереджального розвитку освіти. Так, згідно з існуючими експертними оцінками для функціонування якісної системи освіти необхідно, щоб витрати на освіту становили не менше 10% ВВП [6, с. 81].

Населення країни вважає забезпечення доступу до освіти важливою стратегічною метою розвитку держави, про що свідчать, зокрема, результати проведеного Українським інститутом соціальних досліджень опитування громадської думки щодо якості і доступності освіти в країні, згідно з якими **створення умов для вільного доступу усіх дітей до високоякісної освіти** посіло друге місце серед найбільш значущих завдань, які мають бути реалізовані в країні у найближче десятиліття [7, с.151]. Найвагомішими аспектами нерівності у доступі до освіти у сучасній Україні лишаються нерівність можливостей здобуття якісної освіти для представників (вихідців із) різних прошарків та груп населення за матеріально-дохідними ознаками, а також територіальні відмінності (регіон, тип поселення). Суттєвих гендерних відмінностей у доступності освіти усіх рівнів в Україні не спостерігається.

За період ринкових трансформацій в Україні відбувся вагомий перерозподіл тягаря фінансового забезпечення навчання дітей між державою і сім'єю у бік батьків. Поширення оплати і неофіційних доплат за догляд і навчання вже у межах «освіти для всіх» (тобто у віці учнів до 15 років) ускладнило доступ дітей із різних верств населення до високоякісної освіти. Посилилась диференціація середніх загальноосвітніх навчальних закладів за якістю навчального процесу, з одного боку, та доступом до престижних навчальних закладів — з другого, що має особливе значення для малозабезпечених груп населення, жителів сіл та малих міст.

В Україні загострилася ситуація і щодо забезпечення доступності дошкільної освіти та рівних можливостей її одержання. В останні роки лише 53—56% дітей віком від 3 до 6 років було охоплено дошкільними закладами. При цьому вже на початкових ступенях освіти проявляється проблема **доступу сільського населення до послуг системи освіти**: існують вагомі диспропорції у наданні освітніх послуг дошкільнятам у місті та на селі (охоплення дітей дошкільною освітою у місті перевищує 2/3, тоді як на селі — становить 1/3), що формує нерівні умови для реалізації їх здібностей, всебічного розвитку.

Мережа сільських дитячих дошкільних закладів (ДДЗ) істотно «постраждала» у 1990-і роки, однак і тепер два з кожних одинадцяти сільських ДДЗ представлені закладами, які не працюють, а загальна кількість діючих дошкільних закладів та місць у них лишається вкрай недостатньою. За перше десятиріччя після МКНР загальна кількість ДДЗ в Україні скоротилась на третину: ще з початку 1990-х заклади дошкільного виховання перепрофілювали, приміщення здавали оренду, продавали фірмам під офіси тощо. Якщо до початку поточного десятиліття їх скорочення „виправдовувалось” падінням

народжуваності в країні, дещо зниженим попитом сімей на послуги дошкільних закладів, фінансовою неспроможністю значної частини сімей оплатити послуги дитячих садків, то подальше зменшення кількості дошкільних закладів (аж до 2005 р., в той час як народжуваність стала підвищуватись з 2002 р.) свідчить насамперед про нездатність цієї сфери швидко реагувати на зміни демографічної ситуації, а також невідповідність програм розвитку країни потребам, які диктують соціально-демографічні тенденції. Дотепер відновлення системи ДДЗ відбувається вельми повільно, помітно зросло навантаження на місця у дошкільних закладах. У цілому доступна дошкільна освіта в Україні перестала бути реальністю: черги для запису дітей у відповідні установи унеможливають рівний доступ до цих закладів освіти та водночас провокують розвиток корупції. При цьому залишає бажати кращого якість послуг основного загалу дитячих садочків державної й комунальної форм власності.

Стаття 53 Конституції України встановлює обов'язковість повної загальної середньої освіти, доступність і безоплатність якої забезпечує держава. Однак реально ці права і гарантії забезпечуються не рівною мірою для різних соціально-економічних верств населення, для міських та для сільських жителів тощо. Як засвідчують результати вже згаданого опитування громадської думки щодо якості і доступності освіти в країні, основними перешкодами для здобуття всіма дітьми високоякісної середньої освіти є необхідність додаткової плати за навчання у хороших школах, їх відсутність у регіонах за місцем проживання, а також вимушені хабарі. Тож рівень доступу дітей до отримання повноцінної середньої загальноосвітньої підготовки тісно пов'язаний із матеріальними можливостями їх батьків і з наявністю хороших шкіл за місцем проживання.

Нерівність можливостей для міських та сільських дітей в Україні здобути повну середню освіту (принаймні за місцем проживання) пов'язана не тільки і навіть не стільки з нижчим рівнем матеріального добробуту сільського населення, скільки з фізичною недосяжністю для селян відповідних об'єктів соціальної інфраструктури. Так, у сільських поселеннях країни майже чверть школярів відвідують денні навчальні заклади I та I–II ступеня, тобто можуть здобути у своїй школі тільки базову середню освіту. Для багатьох сільських дітей здобуття загальної середньої освіти (особливо повної) пов'язане з залученням до маятникових навчальних міграцій в інші сільські або й міські населені пункти. З числа тих, хто отримав базову середню освіту у селах, продовжують навчання у школах для здобуття повної середньої освіти дещо більше 60%, тоді як у міських поселеннях цей показник становить понад 70% учнів. Загальновідомим є і те, що якість освіти, набутої у міській і сільській школі, часто значно відрізняється не на користь останньої.

Особливо вираженою в країні є нерівність у доступі до вищої освіти. Так, поширена і цілком економічно обґрунтована практика фінансування навчання значної частини студентів вищих навчальних закладів (ВНЗ) за рахунок приватних надходжень за умов малозабезпеченості широких верств населення та різкого майнового розшарування в Україні призводить до неспроможності здобуття вищої освіти (особливо у престижних ВНЗ III–IV рівня акредитації) дітьми з бідних сімей, учнями із «сільської глибинки», а відтак — до «успадкування» бідності й малоосвіченості, низького соціального статусу. Провідними факторами, що перешкоджають здобуттю якісної освіти у ВНЗ України, населення вважає саме необхідність оплати навчання, вимушені хабарі, потребу у зв'язках, знайомствах для вступу до престижного ВНЗ, а також недостатньо якісну середню загальноосвітню підготовку, що може завадити вступу у вищий навчальний заклад.

Слід зазначити, що у 2007 р. в країні вперше було введено перший міжнародно визнаний стандартизований тест (TIMMS), що дає можливість вступу до будь-якого ВНЗ.

Спроба запровадження зовнішнього незалежного тестування спрямована на викорінення корупції у сфері вищої освіти, підвищення її доступності для різних верств населення та на загальну оцінку результатів освітньої діяльності.

У цілому за досліджуване п'ятнадцятиріччя в Україні мала місце позитивна тенденція випереджального зростання чисельності студентів та слухачів, які навчаються довше і здобувають вищий рівень освіти. Однак важливе значення має й чинник якості здобутої вищої освіти, її відповідність потребам і викликам сьогодення (попиту на ринку праці, міжнародним стандартам), що, вочевидь, забезпечується далеко не в усіх вітчизняних ВНЗ. Характерною для України є і відсутність істотних зрушень у становленні безперервної освіти (доросле населення фактично припиняє свою освітню підготовку до 30 років), а також традицій масового індивідуального освітньо-професійного саморозвитку. Загалом, без вирішення проблеми **забезпечення доступності освіти всіх рівнів** для кожного нині неможливо досягти позитивних результатів ні в економічному, ні у соціальному розвитку країни.

Однією із ознак сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні і, зокрема, її міграційної складової, є поширеність зовнішніх трудових міграцій українських громадян за кордон. За найбільш реальними оцінками, масштаби таких трудових міграцій в останні роки становили від 2 до 2,7 млн. осіб [8, с.39]. Більшість українських трудових мігрантів працює за кордоном нелегально, одним із наслідків чого є наявність численних порушень їхніх прав. Тож одним із найнагальніших питань у світлі дотримання принципу 12 ПД МКНР щодо забезпечення соціальної захищеності та гарантування основних прав легальним мігрантам є перехід якомога більшої частки нелегальних трудових міграцій громадян України у легальну форму. Актуальним для України наразі лишаються і питання протидії транзиту нелегальних мігрантів з країн, що розвиваються, та осіданню деякої частини нелегалів на території країни.

З огляду на специфіку демографічної ситуації в Україні і значні депопуляційні втрати, важливим напрямом її міграційної політики має бути сприяння імміграції осіб українського походження та тих, хто має зв'язки з Україною, сприяння подальшій репатріації представників раніше депортованих народів та облаштуванню репатріантів, котрі вже повернулися до України; інтеграція в українське суспільство біженців (при унеможливленні отримання відповідного статусу особами, яким насправді в країні їхнього походження нічого не загрожувало) за умови дотримання **принципів 12 та 13 Програми дій МКНР** щодо **фізичної безпеки і соціальної захищеності легальних мігрантів та біженців**. У посткаїрський період в Україні продовжувалось формування державної міграційної політики у частині створення нормативно-правової бази (прийняття законів, підписання угод з іншими країнами) та реалізації окремих програм, однак у цілому з низки питань вона залишається недостатньо розробленою, при цьому існують проблеми і з реалізацією вже прийнятих рішень у цій царині.

Висновки. Соціально-демографічна ситуація в Україні, яка у період проведення МКНР стрімко загострювалась, і через півтора десятиліття потому лишається вельми складною й неоднозначною. Хоча «піки» кризових проявів у відтворенні населення й соціальних процесах припали переважно на середину—кінець 1990-х років, а в поточному десятилітті на тлі економічного зростання 2000—2008 рр. було досягнуто зламу певних негативних тенденцій (щодо рівня життя населення, шлюбно-сімейних процесів та народжуваності, деяких демографічних наслідків асоціальних явищ тощо), однак у цілому значення низки демографічних показників (як-от: середньої тривалості життя та окремих показників репродуктивного здоров'я, народжуваності, природного убутку населення й ін.), а також індикаторів соціального середовища та стану довкілля в Україні лише

«повернулись» до рівня, зафіксованого на момент проведення МКНР (1994 р.), тобто траєкторія їх змін за досліджуване п'ятнадцятиріччя відповідала «коливанню маятника», без вагомих прогресивних зрушень й досягнення більш високого рівня.

Роки, що минули у поточному десятиріччі, ознаменувались в Україні певною активізацією соціально-демографічної політики, посиленням уваги до проблем відтворення населення. За цей період країна досягла певних успіхів у подоланні абсолютної бідності й злиденності населення, поліпшенні становища на ринку праці, стабілізації шлюбно-сімейної ситуації й покращенні умов дітородної діяльності населення, скороченні міграційних втрат. Мав місце певний прогрес і у справі скорочення смертності немовлят та дітей, поліпшенні стану репродуктивного здоров'я населення, досягненні гендерного паритету у суспільстві, у покращанні становища літніх осіб. Помітно більше уваги, ніж раніше, в останні роки приділялося вирішенню проблем соціального захисту вразливих верств населення, допомоги сім'ям (особам), які опинились у складній життєвій ситуації, влаштування дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування, боротьби з дитячою безпритульністю й бездоглядністю.

Разом з тим за досліджуваний період в Україні не було досягнуто відчутних позитивних змін у динаміці бідності сільського населення, у зоні високого ризику бідності продовжували лишатися сім'ї з дітьми, зберігся феномен «бідності працюючих», значними були масштаби малозабезпеченості й низькодохідності, посилювалось розшарування населення за рівнем матеріальної забезпеченості, надто повільно скорочується розрив у доходах чоловіків і жінок. Україна вирізняється вельми низькими стандартами оплати праці. За сприятливі роки економічного зростання не відбулось позитивних зрушень у професійному складі зайнятого населення, не було ліквідовано наявні освітньо-професійні диспропорції. А з розгортанням в останні дев'ять місяців кризових явищ в економіці країни погіршилась ситуація й на національному ринку праці, що виявилось передусім у збільшенні чисельності безробітних та скороченні кількості вакантних робочих місць. У цілому за період суспільно-економічних трансформацій також погіршилась ситуація щодо забезпечення рівного доступу різних верств населення до якісної освіти й охорони здоров'я.

У трансформаційний період в Україні посилились і процеси маргіналізації сімей. Допоки не вдалось домогтися зменшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні та забезпечити їх достатнє охоплення найбільш ефективними формами утримання і виховання. Потребує вдосконалення і розвитку також система соціальної підтримки й послуг для осіб похилого віку в Україні. Має бути прискорена подальша розробка державної міграційної політики, що дало б змогу підвищити ефективність державного регулювання міграційних процесів в Україні.

Та найбільш глибокі й за давніми проблемами в країні і дотепер мають місце саме у царині здоров'я й життєзбереження населення, де щодо багатьох індикаторів «накопичилось» значне відставання від європейських взірців, проголошених орієнтирів та взятих зобов'язань. Відсутність помітного прогресу загалом за досліджуваний період, а подеколи — й поглиблення негативних тенденцій стосуються насамперед таких проблем, як поширення соціально небезпечних захворювань в Україні, висока передчасна смертність (насамперед чоловіків) та чоловіча надсмертність у цілому, «архаїчна» структура причин смерті.

Саме у посткаїрський період в Україні закладалися основи формування соціально-демографічної політики. Зусилля по формуванню засад національної демополітики значно активізувалися вже у роки економічного зростання в країні (2000–2008 рр.). Було прийнято Стратегію демографічного розвитку України на 2006–2015 рр. як пріоритетну

державну програму. У поточному десятилітті реалізовувалась також низка державних соціальних програм, спрямованих на вирішення різноманітних проблем (різного рівня комплексності й складності) у царині відтворення населення й людського розвитку. Попри докладені зусилля, у вирішенні далеко не всіх гострих соціально-демографічних проблем сьогодення в Україні вдалося забезпечити істотне просування, що, поряд із чинниками системного характеру, не в останню чергу пов'язано також з недоліками формування й реалізації власне соціально-демографічної політики. Серед таких слід насамперед назвати превалювання «пожежно-рятівних» заходів у соціально-демографічній політиці на шкоду її активній складовій, спрямованості на перспективу; вплив на діяльність у царині народонаселення і розвитку притаманного Україні політичного популізму; використання переважно інфляційних факторів—джерел збільшення соціальних виплат; відсутність правильно обраних пріоритетів при фінансуванні й реалізації цільових комплексних програм (у т.ч. відсутність, у ряді випадків, окремого цільового фінансування на їх здійснення); декларативний характер низки соціальних програм, непослідовність в їх реалізації; брак комплексності та координації дій при вирішенні окремих проблем.

Успішна реалізація у наступне п'ятиріччя завдань, поставлених у Програмі дій Міжнародної конференції з народонаселення і розвитку, потребуватиме значної активізації зусиль на різних рівнях, мобілізації ресурсів (фінансових, організаційних тощо) і їх концентрації на тих напрямках, які наразі є «застійними» або найбільш проблемними, а також подальшого посилення уваги держави до питань демографічного і всього людського розвитку, подолання ще поширеної недооцінки їх значущості, ставлення до них як до другорядних чи таких, що зрештою вирішуються «самі по собі» або за «залишковим принципом». Слід активно пропагувати на різних рівнях необхідність реалізації рішень світового співтовариства з питань народонаселення, та просувати ідею про те, що саме забезпечення гармонізації процесів відтворення населення має стати метою і кінцевим критерієм результативності всього соціально-економічного розвитку країни.

Джерела

1. *Лібанова Е.М.* Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. — К.: КНЕУ, 2008. — 330 с.
2. *Смертність населення України у трудоактивному віці (колективна монографія)/* За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін.-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 211 с.
3. *Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2007 р. (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2007 р.)* — Статистичний збірник: Державний комітет статистики України, 2008. — 168 с.
4. *Лехан В.* Соціологічне опитування населення України стосовно ситуації в системі охорони здоров'я та перспектив її розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №4. — С. 207 — 210.
5. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.
6. *Левчук Н.* Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки// Демографія та соціальна економіка.—2005.—№2.—С.148—158.
7. *Гришнова О.А., Думанська В.П.* Підвищення доступності та якості освіти як один із шляхів пом'якшення демографічної кризи в Україні// Демографія та соціальна економіка. — 2007. —№2.— С.80—92.
8. *Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення (науково-аналітична доповідь).* — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 72 с.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню основних тенденцій соціально-демографічних процесів та змін у соціальній політиці в Україні за п'ятнадцятиріччя, що минуло з часу проведення Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку (Каїр, 1994 р.). У ній дається оцінка стану справ щодо дотримання основних принципів та рекомендацій, ухвалених на конференції, ступеня просування по шляху реалізації Програми дій МНКР та подальших рішень щодо розвитку народонаселення, прийнятих на міжнародному рівні.

Аннотация. Статья посвящена освещению основных тенденций социально-демографических процессов и изменений в социальной политике в Украине за пятнадцатилетие, минувшее с момента проведения Международной конференции по проблемам народонаселения и развития (Каир, 1994 г.). В ней дана оценка степени соблюдения основных принципов и рекомендаций, принятых на конференции, продвижения по пути реализации Программы действий МНКР и дальнейших решений по развитию народонаселения, принятых на международном уровне.

Summary. The paper deals with the major trends of socio-demographic processes and changes in social policy in Ukraine during fifteen years have passed since the International Conference on Population and Development (Cairo, 1994). It assessed the extent of compliance with basic principles and recommendations adopted at the conference, the degree of progress towards implementing the ICPD Action Program and further decisions on the development of population, adopted at the international level.

Through the prism of the basic principles of the ICPD Program of Action the current situation of poverty in Ukraine, the conditions of labor market and especially unemployment are reviewed, the characteristics of the gender gap in socio-economic field is given. The specific character of the demographic situation and the problems of availability of quality education and health for different groups of the population are considered.

It is determined, in what areas the demographic situation in Ukraine requires the concentration of main efforts to improve it, and population policy the reorientation of all-round improvement.

Ключові слова: соціально-демографічна політика; бідність; депопуляція; народжуваність, смертність, постаріння населення.

Ключевые слова: социально-демографическая политика; бедность; депопуляция; рождаемость; смертность; старение населения.

Key words: social and demographic policy; poverty; depopulation; fertility; mortality; population aging.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.07.2009 р.

УДК 314.33

С.Ю. АКСЬОНОВА,
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

ОСОБЛИВОСТІ НАРОДЖУВАНOSTІ У ЖІНОК СЕРЕДНЬОГО¹ ВІКУ

Коли половина “середньостатистичного життя” вже пройдена, бажаний рівень освіти досягнутий, створена сім’я і успішним є просування кар’єрними сходинками, у багатьох людей виникає відчуття, що щось надзвичайно важливе ще не зроблене, і передчуття, що залишилось дуже мало часу, щоб це здійснити. Психологи називають цей стан людини «кризою середнього віку». Демографи намагаються з’ясувати, як зміна психологічного стану у середньому віці позначається на демографічних орієнтаціях. І чи не намагаються жінки у віці 35–39 років, у яких протягом 2001–2008 рр. спостерігалися найвищі темпи зростання народжуваності, здійснити це найважливіше – народити дитину/ще одну дитину.

У 2008 р. коефіцієнт народжуваності жінок 35–39 років досягав 19,7‰ і більш ніж удвічі перевищив рівень народжуваності у 2001 р., тоді як за весь період зростання народжуваності спеціальний коефіцієнт підвищив своє значення менш ніж на третину.

Дослідження народжуваності, як правило, включають з’ясування характеристик і динаміки цього процесу в різних вікових групах. Однак праць, де безпосередньо об’єктом цілеспрямованого вивчення проблем народжуваності були б жінки певної вікової групи, поки що небагато. Серед робіт російських демографів увагу привертають дослідження пізнього материнства проведені Н.Е. Русановою [1]. Питання постаріння народжуваності знайшли своє відображення у працях С.В. Захарова, А.Г. Вишневського, В.М. Архангельського. Повікові характеристики народжуваності досліджували такі вітчизняні демографи, як В.С. Стещенко, І.О. Курило, Н.М. Левчук.

Стрімке, безпрецедентне зростання народжуваності у 35–39-річних жінок обумовило необхідність окремого всебічного дослідження характеристик дітонародження у жінок середнього віку. Науковий інтерес посилюється ще й тією обставиною, що дітородні установи сучасних 35–39-річних жінок формувались у відносно благополучні 1980-ті роки, коли завдяки проведеним заходам демографічної політики (зокрема, запровадженню частково

¹ Середня тривалість життя при народженні у жінок становить понад 74 роки, отож середина „середньостатистичного життя” припадає на віковий інтервал 35–39 років, тому для жінок цей вік по праву можна назвати середнім.

оплачуваної відпустки по догляду за дитиною у віці до 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року з призначенням щомісячної допомоги по оплачуваній відпустці) дещо підвищився престиж материнства. Однак вік, в якому зазвичай спостерігається найбільша дітородна активність, у цих жінок припав на кризовий період 1990-х років, у скрутних умовах якого внаслідок сукупної негативної дії соціально-економічних чинників навіть низькі дітородні установки залишилися нереалізованими [2, с. 291]. Народження дитини було відкладене в очікуванні сприятливіших умов. Водночас середній вік (35–39 років) у певному сенсі є вирішальним щодо задоволення потреби у певній кількості дітей. Береться до уваги не лише біологічний аспект народження дитини, а навіть більшою мірою соціально-психологічний: можливість не тільки народити здорову дитину, а й виховати її, дати належну освіту, уникнути конфлікту різних поколінь тощо. Як зауважують психологи, середній вік – це час початку фізичного спаду і усвідомлення цього спаду, а також час, коли соціальне оточення “нагадує” про те, що людина старіє. Це період зміни і координації численних ролей, а також здатність балансувати і координувати конкуруючі потреби [3, с. 49–50]. У контексті цієї конкуренції підвищену дітородну активність жінок середнього віку можна сприймати як визнання дійсної цінності дітей для покоління, яке репрезентують ці жінки.

Чисельність новонароджених у жінок у віці 35–39 років у 2008 р. становила 32,1 тис. дітей, що майже вдвічі перевищило їх чисельність у 2001 р., проте залишається меншим, ніж було народжених у 1989 р., а також у 2,1 разу менше, ніж чисельність немовлят у 35–39-річних матерів у 1965 р., і у 2,4 разу менше, ніж у 1960 р. Частота народжень у жінок віком 35–39 років у 2007 р. наблизилась до рівня 1989 р., але є нижчою за рівень середини 1980-х рр. (рис. 1). Порівняння з більш віддаленим минулим свідчать, що, незважаючи на певну активізацію народжуваності у жінок віком 35–39 років на початку XXI століття, повіковий коефіцієнт залишається на досить низькому рівні. Так, його значення у 1,3 разу поступається відповідному коефіцієнту 1977 р., у 1,8 разу – 1967 р., у 2,5 разу – 1960 р. (в цей рік народжуваність у 35–39-річних жінок досягала 42,1‰), і у 16,6 разу є меншим за стандарт мінімального коефіцієнта природної народжуваності для жінок вікової групи 35–39 років². Все зазначене позбавляє підстав для занепокоєння медиків³ щодо збільшення випадків патологій при народженні дитини в зв'язку зі зростанням народжуваності у жінок старше 35 років.

До 1986 р. зміна частки народжених у 35–39-річних жінок у загальній сукупності новонароджених здебільшого була спричинена структурним фактором – зміною частки жінок цієї вікової групи у загальній чисельності жінок фертильного віку, що продемонстровано синхронністю змін відповідних кривих на рисунку 2. Однак, починаючи з 1987 р., протягом п'ятиріччя частка дітей, народжених 35–39-річними жінками, знижувалась всупереч тому, що питома вага жінок віком 35–39 років у сукупності жінок дітородного віку продовжувала підвищуватись. Імовіріше, більшість жінок цих когорт вже реалізувала свої дітородні установки у більш ранньому віці, у роки запровадження вищезазначених заходів демографічної політики.

² Гіпотетичний мінімум природної народжуваності, розроблений у 1971 р. В.А.Борисовим, визначає рівень, стосовно якого можна бути впевненим, що нижче нього народжуваність не спускатиметься за нормального стану здоров'я і відсутності масової практики обмеження дітородження, і дає уявлення про роль дітородної поведінки у зміні рівня народжуваності (Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР. – М.: Наука, 1987. – С. 48–51).

³ У пресі дедалі частіше з'являються публікації медиків щодо ризиків, пов'язаних з народженням дитини, для жінок старше 35 років.

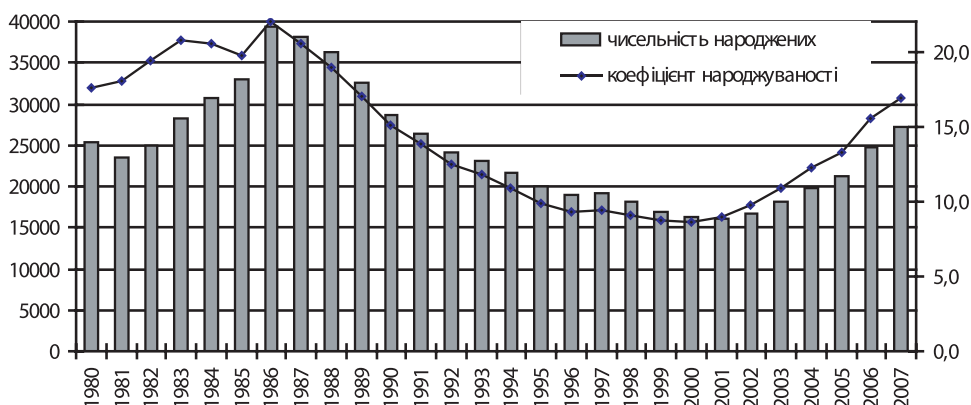

Рис. 1. Чисельність народжених і коефіцієнт народжуваності у жінок віком 35–39 років в Україні, 1980–2007 рр.

Найнижчим за весь післявоєнний період внесок 35–39-річних жінок у сумарну народжуваність був у середині 1990-х рр. Протягом 1997–2007 рр. підвищувався внесок у сумарний показник жінок віком 35–39 років. Причому темпи підвищення не мають аналогів у демографічній історії останнього півстоліття. Так, зростання народжуваності у 35–39-річних жінок на початку 80-х років забезпечило підвищення внеску жінок цієї вікової групи у сумарний показник народжуваності лише на 15%, тоді як протягом останнього десятиріччя внесок збільшився в 1,8 разу.

Рис. 2. Внесок жінок віком 35–39 років у сумарний показник народжуваності та частка дітей, народжених жінками 35–39 років, у загальній чисельності народжених в Україні, 1960–2007 рр.

Зростання народжуваності у жінок середнього віку відбулось переважно за рахунок народжень другої черговості, на які припало 60,6% приросту чисельності народжених 35–39-річними жінками за період 2001–2007 рр. Завдяки підвищенню народжуваності дітей третьої черговості загальна чисельність новонароджених у жінок 35–39 років зросла на 20,3%, за рахунок перших народжень – на 12,7%, четвертих і наступних – лише на 6,4%. Зауважимо, що у структурі загального приросту чисельності новонароджених за цей період на первістків припадало 43,4%, а на дітей другої черговості народження – 45%.

Матеріали спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку в Україні “Сім’я і діти, 2008” дали можливість встановити, що інтергенетичний інтервал між народженнями першої і другої дитини у жінок, які народили другу дитину у віці старше 35 років незадовго до проведення обстеження, був більше 10 років. Цей факт поряд з відповідями респонденток щодо бажаної кількості дітей і причин відкладання народження дитини вказує, що більшість жінок, народжених у кінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття, першу дитину мала у віці найвищої дітородної активності, у неблагополучні 90-ті рр., попри всі матеріальні труднощі. Однак народження бажаної другої дитини здебільшого через недостатність матеріального забезпечення і невирішеність житлової проблеми відкладалось, у результаті чого потреба щодо кількості дітей залишалась тривалий час незадоволеною. Певне покращення соціально-економічної ситуації у країні і матеріального достатку у сім’ї, надання державою вагомої фінансової допомоги при народженні дитини, усвідомлення жінкою недоцільності та ризику подальшого відкладання народження другої дитини стали вагомими чинниками у прийнятті рішення народити дитину. Крім цього, необхідно зважати й на психологічний аспект питання: в умовах поширення тенденції «постарішання» материнства жінка у віці старше 35 років менше вагається і піддається сумнівам, приймаючи рішення народити ще одну дитину. У сучасній медицині «пізними пологами» називають перші пологи у жінок у віці старше 35 років⁴ [4]. В унісон підвищенню загальної народжуваності чисельність первістків у 35–39-річних матерів протягом останніх семи років також істотно зросла і у 2007 р. вона на 20,1% перевищила рівень попереднього року та на 50% була більшою за чисельність на початку поточного десятиліття. Невеличкий екскурс у минуле показує, що у 1960 р. таких новонароджених було у 2,5 разу більше, ніж тепер; чисельність первістків у жінок у віці 35–39 років досить швидко зростала на початку 70-х рр., а у 1973 р. перевищувала 10 тис.; у 1986–1987 рр. вона на 17–19% була більшою, ніж зафіксована у 2007 р.

Наведені приклади свідчать, що чимало жінок і в минулому наважувались вперше народжувати у віці після 35 років. Більше того, в Україні частка первістків, народжених жінками у віці 35–39 років, у загальній сукупності новонароджених першої черговості протягом останніх двох десятиліть коливалася у межах 1,2–1,6% (2007 р. – 1,6%)⁵. Зважаючи на застереження медиків різних країн, що перші пологи у зрілому віці підвищують ризик як для здоров’я матері, так й для здоров’я дитини [5, с. 10], порівняння вказаної частки з аналогічними у країнах Західної Європи свідчать про кращу ситуацію в Україні. Так, наприклад, у Німеччині частка новонароджених первістків у жінок 35–39 років у 2006 р.

⁴ Необхідно зауважити, що декілька десятиліть тому термін «породілля старшого віку» застосовували й до 30-річних жінок, які народжували у перший раз, мотивуючи це тим, що з цього віку розпочинається зовнішньо непомітне зниження усіх життєвих показників і, насамперед, функцій статевих органів у жінок (Беременность и роды у первородящих женщин старшего возраста. – К.: Здоров’я, 1975. – С. 101).

⁵ В Україні у 2007 р. частка первістків, народжених жінками у віці старше 35 років, серед усіх первістків становила 1,8%, з них 1,6% первістків були народжені 35–39-річними жінками, тобто на жінок цієї вікової групи припадає переважна більшість пізніх пологів (у 2007 р. – 86,5%).

досягала 15,6% загальної кількості народжених першої черговості, у Великій Британії – 14,6%, Швейцарії – 14,5%, Франції – 11,1%, Швеції – 10,0%.

Найсуттєвіші зміни відбулись у структурі народжених за порядком народження. Згідно зі статистичними матеріалами, у 1955 р. понад 30% новонароджених у жінок у віці 35–39 років були п'яtimi (або наступними) дітьми у сім'ї. Однак вже у 1960 р. їх частка зменшилась до 21,1%; водночас зросли частки народжених першої і другої черговості [6, с. 34]. Рисунок 3 чітко відображає – як поступово зміцнювалась “лідерська позиція” частки дітей народжених у 35–39-річних матерів другими, яка у 2007 р. досягала 45,7% й у 2,2 разу була вищою за аналогічну частку у 1955 р. та у 1,4 разу – за частку у 2000 р. Підвищення частки дітей другої черговості у жінок у віці, коли ймовірність народження наступної (третьої) дитини різко зменшується (як через біологічні, так і соціальні чинники) свідчить про орієнтацію на модель дводітної сім'ї, що також підтверджується й результатами соціально-демографічного обстеження “Сім'я і діти, 2008”.

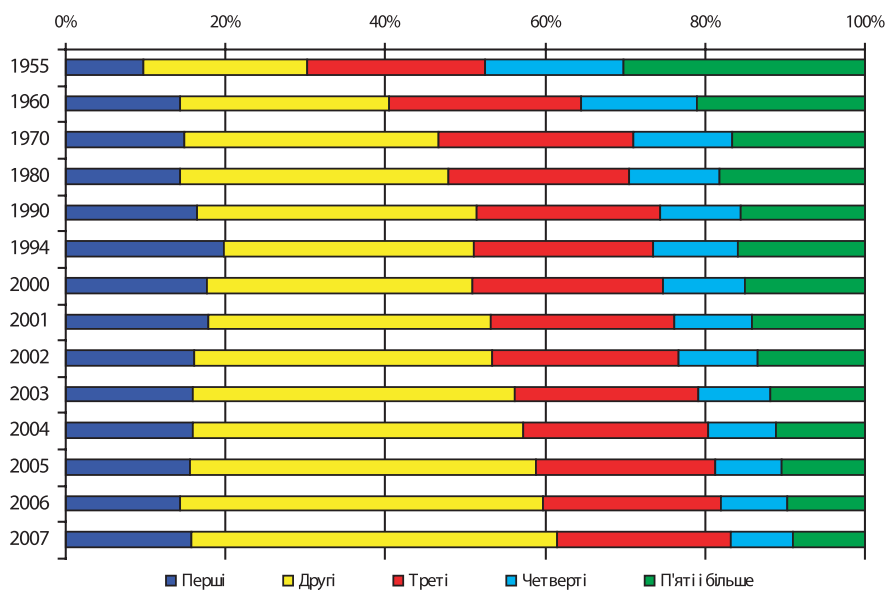

Рис. 3. Розподіл народжених за порядком народження у жінок віком 35–39 років в Україні, 1955–2007 рр.

Серед 35–39-річних опитаних жінок 44,7% планували мати дві дитини. Однак за наявності необхідних умов двох дітей хотіли б мати 56,5% респонденток цієї вікової групи. Різниця між запланованою і бажаною кількістю дітей дає можливість з'ясувати, наскільки задовольняється потреба у дітях. Середня запланована кількість дітей у опитаних у віці старше 35 років виявилася найнижчою – 1,77 дит. Створення необхідних для народження дитини умов могло б сприяти підвищенню цього показника на 0,36 дит. [7, с. 121], що вказує на відчутну незадоволеність потреби у дітях у цих респондентів. Конкретні обставини життя спонукають 27,8% 35–39-річних жінок, які за наявності необхідних умов хотіли б мати дві дитини, обмежитись народженням лише однієї дитини; втричі більшою виявилася частка 35–39-річних респонденток з незадоволеною потребою у трьох дітях.

Домінування у структурі народжених у жінок у віці 35–39 років дітей другої черговості народження спостерігається в багатьох країнах Європи. Наприклад, у Іспанії їх частка становила 48,7%, Німеччині — 41,9%, Нідерландах — 41,0%. Серед усіх країн Європи на особливу увагу заслуговує Франція, де найбільшу частку у сукупності народжених у 35–39-річних жінок мали первістки (рис. 4).

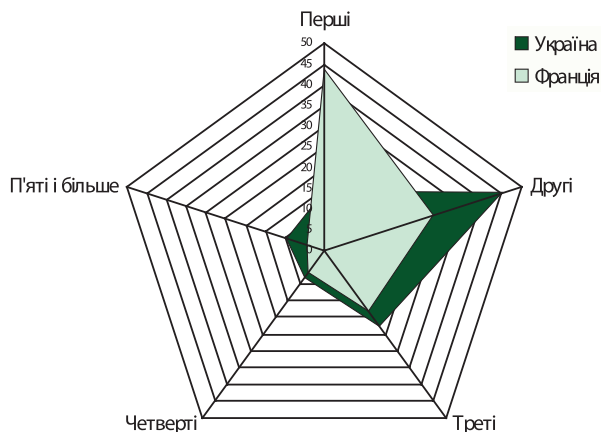

Рис. 4. Розподіл народжених у матерів віком 35–39 років за порядком народження в Україні та Франції, 2006 р., %

Соціальний аспект пізнього материнства виявляється у прагненні молодих жінок спочатку здобути освіту, зробити певні кроки у професійній кар'єрі, зайняти більш-менш прийнятну для себе соціальну позицію, досягти пристойного рівня матеріального добробуту, а вже потім зосередитись на ролі матері. У такій послідовності подій вбачається відповідальне ставлення жінок до материнства, наявність раціонального у сімейному плануванні, певної свободи у дитинстві поведінці, коли рішення щодо народження дитини приймається виходячи з особистих переконань, керуючись бажанням бути спроможною забезпечити своїм дітям якнайкраще майбутнє. Поряд з цим є об'єктивні обставини, через які змінюються бажані строки народження першої/наступної дитини, не задовольняється потреба у бажаній кількості дітей.

Матеріали згадуваного соціально-демографічного обстеження “Сім'я і діти, 2008” дали можливість з'ясувати думки респондентів щодо чинників відкладання народження дітей в Україні. Переважна більшість респонденток, які народили першу дитину у віці старше 35 років, вважали, що недостатній рівень матеріального добробуту спричиняє відкладання народження дитини. Цієї ж думки дотримувались кожні чотири з п'яти опитаних жінок, які після 35 років народили другу дитину. Однак у відповідях жінок, які мали первістків у зрілому віці, друге місце серед чинників відкладання народження дитини займають “труднощі поєднання кар'єри, здобуття освіти з виконанням батьківських обов'язків”, тоді як жінки, у яких після 35 років народилась друга дитина, частіше вказували на “невпевненість у майбутньому дітей” та “невирішеність житлової проблеми”. Аналогічне останньому ранжирування факторів відкладання народження дитини було й у відповідях жінок, які у віці старше 35 років народили третю дитину, з тією відмінністю, що “нестабільність політико-економічної ситуації в країні”, на їх думку, є не менш вагомим чинником відкладання народження дітей, ніж “невирішеність житлової проблеми”.

Переважна більшість респонденток, які у віці старше 35 років народили другу дитину, навіть за наявності необхідних умов хотіли б мати дві дитини. Показовим є те, що більш ніж половина таких дітей були народжені після введення у квітні 2005 р. в дію Закону про одноразову допомогу при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років, що ймовірно уможливило задовольнити існуючу потребу у дводітній сім'ї. Зауважимо, що заходи демографічної політики, подібні до надання державної допомоги, краще “спрацьовують” у тих випадках, коли через певні перепони сформована у молодому віці дітородна установка не змогла повністю реалізуватися. Крім того, вплив конкретних життєвих обставин для індивіда може бути сильнішим, ніж зміни зовнішнього середовища. Результати обстеження “Сім'я і діти, 2008” вкотре підтвердили, що повторний шлюб жінки часто супроводжується народженням ще однієї дитини. Так, кожна п'ята респондентка, яка народила другу дитину вже після 35 років, перебувала у другому шлюбі; повторний шлюб мала й кожна друга жінка, яка у віці після 35 років народила третю дитину.

З одного боку, згідно з багатьма медичними дослідженнями оптимальним фізіологічним віком для пологів є 20–29 років, однак психологічно і емоційно жінка стає готовою до материнства приблизно на десять років пізніше [8]. Позбавлена амбівалентності почуттів жінка у зрілому віці більше часу і уваги може приділити малюку, що позитивно позначатиметься на його розвитку. З другого боку, психологи застерігають, що жінки, які прагнуть професійного зростання, звикають протягом тривалого часу все чітко планувати і організовувати у своїй діяльності, а тому їм набагато важче перейти на повну залежність від ритму життя немовляти [4] і адаптуватись до нової ролі, ніж молодим матерям. Іноді надмірна вимогливість до себе у жінок, які вперше народили після 35 років, заважає цій адаптації.

Серед об'єктивних чинників пізнього материнства необхідно вказати й на тривале лікування від безпліддя, через що жінка стає матір'ю, коли їй вже далеко за 30 років, хоча хотіла б народити дитину у більш молодому віці. З віком жінки поступово втрачається її репродуктивна функція, але ще більше занепокоєння медиків пов'язане зі збільшенням з віком частоти захворювань, які, як правило, не спостерігаються у молодому віці. Ці захворювання не лише ускладнюють вагітність, підвищують ризик для здоров'я матері та її майбутньої дитини, а й можуть спричинити безпліддя (як первинне, так і вторинне), лікування якого потребує тривалого часу — тієї “розкоші”, на яку не може розраховувати жінка у пізньому дітородному віці, у результаті чого або взагалі не задовольняється потреба сім'ї у дітях, або не задовольняється потреба у певній кількості дітей.

Принагідно зауважимо, що під впливом негативних факторів навколишнього середовища та через підвищення психофізіологічного навантаження, неповноцінне і нерациональне харчування, напружений графік роботи, до якого у жінок додається ще й так звана “друга зміна” — домашня робота, з року в рік погіршується стан здоров'я жінок. Зокрема, у 1995 р. діагноз злоякісних новоутворень був вперше виявлений у 76,7 тис. жінок, у 2000 — у 77,7 тис., у 2007 р. — у 79,2 тис. жінок [9, с. 161].

Низку негативних факторів доповнює зниження якості надання медичних послуг, що здебільшого спричинене проблемами фінансування охорони здоров'я, інерційністю, неспроможністю цієї сфери швидко реагувати на зміну ситуації. Цілком логічно, що зменшення чисельності новонароджених супроводжувалось скороченням кількості ліжок (лікарських і акушерських) для вагітних жінок і породіль. Скорочення кількості ліжок тривало навіть тоді, коли народжуваність вже підвищувалася. Відповідно продовжувала зменшуватись й забезпеченість жінок дітородного віку ліжками (лікарськими і акушерськими) для вагітних жінок і породіль, тоді як “навантаження” на лікарсько-акушерське ліжко (кількість пологів у розрахунку на одне ліжко) навпаки, зростало (табл. 1).

Таблиця 1

**Забезпеченість жінок дітородного віку
лікарсько-акушерськими ліжками для вагітних жінок і породіль та
“навантаження” на лікарсько-акушерське ліжко**

	1995	2000	2003	2007
Забезпеченість жінок дітородного віку ліжками (лікарськими і акушерськими) для вагітних жінок і породіль, на 10000 жінок віком 15–49 років*	27,0	20,1	19,9	19,5
“Навантаження” на лікарсько-акушерське ліжко**	14,2	15,1	16,4	20,0

* Джерело: *Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2002. — С. 148. Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2008. — С. 166.*

** Кількість пологів у розрахунку на одне ліжко; авторські розрахунки

Професійні надбання, розширення світогляду, сформована система цінностей і життєва позиція дають змогу жінці у зрілому віці почуватися впевненіше, швидше зваяжиться на народження дитини навіть тоді, коли стосунки з батьком майбутньої дитини офіційно не зареєстровані. Серед первістків у 35–39-річних жінок 39,2% дітей були народжені у тих, хто не перебував у зареєстрованому шлюбі (для порівняння — відповідний показник у 30–34-річних жінок становив 30,8%; у жінок 25–29 років — 19,4%; 20–24 роки — 17,5%).

Загалом, у 2007 р. серед усіх дітей, народжених у жінок у віці 35–39 років, 27,4% народились поза шлюбом, що перевищує частку позашлюбних народжень у загальній сукупності новонароджених (21,4%). Зауважимо, що у деяких західноєвропейських країнах аналогічний показник був значно вищим, ніж в Україні. Наприклад, у Франції питома вага немовлят, народжених 35–39-річними жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, серед усіх новонароджених у жінок цієї вікової групи становила 41,7%, у Норвегії — 43,5%, у Швеції — 48,1%. Близькою до української ця частка була у Великій Британії — 28,8%, а от у Швейцарії, Польщі — вдвічі нижчою (відповідно: 13,4% і 12,7%) [10, дані за 2005 р.]. З іншого боку, в Україні у сукупності усіх народжених поза шлюбом дітей на тих, які народилися у 35–39-річних матерів, припадало 7,4%.

В Україні на відміну від структури новонароджених за порядком народження у всіх матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, де найбільшою була частка первістків (58,9%), у жінок віком 35–39 років, які наважились народити дитину, не перебуваючи у офіційно зареєстрованому шлюбі з батьком дитини, діти другої черговості народження утворювали найбільшу групу (38,9%). Значною була й частка народжених третьою черговості, яка у 2,4 разу перевищувала аналогічну частку в загальній сукупності позашлюбних народжень (рис. 5).

У 1990–ті роки спостерігалась істотна диференціація у рівнях народжуваності у жінок середнього віку за різними типами поселень. Повіковий коефіцієнт народжуваності 35–39-річних селянок у 1,5 разу перевищував аналогічний показник городянок. Однак, починаючи з 2000 р., різниця між показниками поступово зменшувалась, а в останні три роки майже не виявлялась, що стало результатом інтенсивнішого, порівняно з сільською місцевістю, підвищення народжуваності у жінок міських поселень (рис. 6).

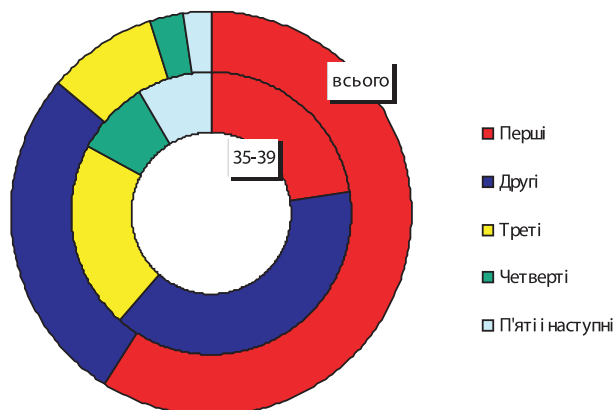

Рис. 5. Розподіл народжених дітей у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, за порядком народження у 2007 р., Україна, %

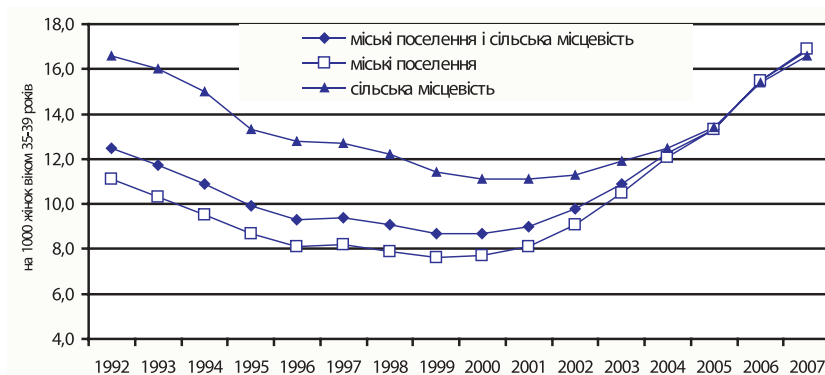

Рис. 6. Коефіцієнти народжуваності у жінок віком 35–39 років у 1992 – 2007 рр. у різних типах поселень, на 1000 жінок у віці 35–39 років

Висновки. Пожвавлення дітородної активності у 35–39-річних жінок значно підвищило їх внесок у сумарний показник народжуваності, хоча чисельність новонароджених у цих жінок залишається набагато нижчою за чисельність дітей, народжених у матерів у віці 20–24 роки (у віці найактивнішого дітородження). Рельєфною характеристикою народжуваності у жінок середнього віку на початку XXI століття є стрімкі темпи зростання їх повікового коефіцієнта, внаслідок чого за період 2000–2007 рр. значення показника підвищилось на 93%, але залишається нижчим за рівень середини 1980-х рр. Підвищення народжуваності відбулося переважно за рахунок народжень другої черговості. Значна частина 35–39-річних жінок, у яких вік найбільшої дітородної активності припав на роки поглиблення економічної кризи, намагається задовольнити свою потребу у дітях, реалізуючи відкладені народження. Однак цей процес відбувається на тлі поширення тенденції “постаріння” материнства.

Частка первістків, народжених жінками у віці 35 і старше, у загальній сукупності новонароджених першої черговості в Україні не перевищує 1,8%. Цей рівень є значно нижчим за той, що спостерігається у більшості західноєвропейських країн, і не дає підстав говорити про ризик погіршення здоров'я новонароджених загалом через збільшення кількості народжень у жінок зрілого віку. Ймовірніше в Україні продовжуватиметься зміщення середнього віку матері при народженні дитини у бік більш старших вікових груп, що викликатиме необхідність підвищення якості медичних послуг, пов'язаних з дітородною діяльністю. Перевищення у структурі новонароджених у 35–39-річних матерів за порядком народження частки дітей, народжених другими, над первістками (майже втричі) і народженими третьою черговості (більш ніж удвічі) свідчить про зміцнення дітородних установок на модель дводітної сім'ї.

Джерела

1. *Русанова Н.Е.* Новые тенденции рождаемости в России / *Народонаселение*. — 2007. — № 3. — С.152–161.
2. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України. Інститут економіки. — К., 2001. — 291 с.
3. *Сырцова А., Митина О.В.* Возрастная динамика временных ориентаций личности / *Вопросы психологии*. — 2008. — № 2. — М., 2008. — С. 41 – 54.
4. *Родить и возродиться.* Адаптированный перевод с голландского. — М., 1999. — <http://www.magichild.ru/Books/Rodit/str1.html>
5. *Томас Дж. Боссерт, Дайана М. Баузер, Аста М. Кенней, Лауренцію М.* Стан. Обґрунтування запровадження планування сім'ї в Україні: В основі роботи фактичний матеріал з Європи, Євразії та США. — К. — 80 с.
6. *Народне господарство Української РСР в 1965 році.* Статистичний щорічник. — К., 1966. — 714 с.
7. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні.* — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 253 с.
8. *Гуревич Н.* Поздние роды. Плюсы и минусы. — <http://www.aif.ru/health/article/24376>
9. *Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник* / Державний комітет статистики України. — К., 2002. — 383 с.
10. *European Commission's 2006 Eurobarometer survey.* — <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Анотація. У статті на основі фактичного матеріалу розглянуто особливості народжуваності дітей жінками середнього віку. Доведено, що стрімкі темпи підвищення дітородної активності у жінок зрілого віку, які спостерігаються протягом останніх років, обумовлюються нашаруванням процесу реалізації відкладених народжень на поширення демографічної тенденції «постаріння» материнства. Внесок жінок 35–39 років у сумарний показник народжуваності за період 1997–2008 рр. збільшився у 2 рази.

Аннотация. В статье на основе фактического материала рассмотрены особенности рождаемости детей женщинами среднего возраста. Доказано, что стремительные темпы повышения детородной активности у женщин зрелого возраста, которые наблюдаются на протяжении последних лет, обуславливаются наслоением процесса реализации отложенных рождений на распространение демографической тенденции «постарения» материнства. Вклад женщин 35–39 лет в суммарный показатель рождаемости за период 1997–2008 гг. увеличился в 2 раза.

Summary. In Ukraine in 2008 childbearing activity of women aged 35 to 39 was more than twice higher as to its level in 2001. As a result, in 2008 age-specific fertility rate for women aged 35 to 39 was 19.7 per 1,000 women, compared with 9 in 2001. During 2001–2008 their contribution to the total fertility rate was significantly increased also. In the context of different wants competition the advanced fertility level of women aged 35 to 39 can be seen as recognition of the true value of children for generation, which represent these women. Their fertility rose mainly due to the second parity births. The percentage of the first parity children born by women aged 35 and older, does not exceed 1.8% of all first-borns in Ukraine. In the view of increasing of the mean age of mother at birth the process of the concentration of births in age women groups after 35 will be enlarged. It challenges health care sphere to improve quality of medical services, particularly in the reproductive area. This level is significantly lower than the level in the most of European countries. In the distribution of children by birth order for 35–39-year-olds mothers the second parity children are twice as much as first-borns and triply more than third parity. This fact and special socio-demographic sample survey of population in childbearing age in Ukraine “Family and Children, 2008”, show the strengthening of the reproductive attitudes towards two-child family model.

Ключові слова: народжуваність; пізнє материнство; постаріння материнства; структура народжуваності.

Ключевые слова: рождаемость; позднее материнство; структура рождаемости.

Key words: fertility; late motherhood; motherhood aging; structure of fertility.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.06.2009 р.

УДК 316.346.32(477)

П. Є. ШЕВЧУК,
*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*
Г. Ю. ШВИДКА,
*Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СТАТЕВО-ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вступ. Населення України розподілене за віком дуже нерівномірно. На його віковій структурі позначилися бурхливі події ХХ століття. Більшість із наслідків цих подій визначає демографічний розвиток України прямо чи опосередковано через „демографічне відлуння”, а також продовжуватиме впливати на демографічне відтворення ще багато десятиліть у майбутньому.

Відомим є вплив особливостей розподілу населення за віком на економічний розвиток. Звісно, що не слід абсолютизувати такий вплив, проте нехтувати ним також не доцільно. Можна навести достатньо прикладів, коли країна з порівняно високою часткою молоді та низьким навантаженням „зверху” опинялась у лідерах світової економіки. Так, „молодіжна революція” в США була однією з рушійних сил виробництва автомобілів та будівництва. Тепер „демографічне вікно”, або „вікно демографічних можливостей” сприяє піднесенню промислового виробництва Китаю.

Вікова структура та режим відтворення населення України також певним чином визначають соціально-економічну структуру країни. Зокрема, драматичне зниження народжуваності в 1990-х, що призвело до різкого зниження чисельності та частки дітей, визначило звуження мережі дошкільних дитячих закладів. Це стало одним із факторів скорочення зайнятості у цій сфері, спад виробництва товарів і харчування для дітей. Входження в молодіжний вік 15–25 років малочисельних контингентів народжених у 1990-ті має призвести до переорієнтації або скорочення мережі розважальних закладів, спрямованих на цю цільову групу. Згодом, з посиленням старіння населення України, слід очікувати збільшення виробництва лікарських препаратів і, відповідно, зайнятості в

цій галузі. У разі ігнорування цієї обставини Україна приречена залишитися імпортером лікарських препаратів. Має розвинути мережа закладів догляду за літніми людьми та, відповідно, зайнятість у цій галузі. Це — лише найзагальніші міркування щодо вірогідної трансформації структури зайнятості, виробництва та сфери послуг, що безпосередньо пов'язані з динамікою вікової структури населення України.

Постановка проблеми. Сильна деформованість наявної вікової структури може суттєво впливати на особливості соціальної структури населення України, передусім через „демографічні хвилі”. Не є таємницею, що здобуття освіти та підвищення кваліфікації, вхід на ринок праці та вихід із нього зазвичай є функцією віку. Згідно з цим змінюються рівень доходу, споживацькі уподобання тощо. Тому видається необхідним звернути особливу увагу на специфіку формування різних за чисельністю когорт та їх впливу на демографічний і соціально-економічний розвиток України у зв'язку зі змінами їх віку.

Для людини, як істоти соціальної, важливим є середовище, в якому вона мешкає. Особливе значення має підлітковий вік, коли відбувається становлення особистості, проходить процес соціалізації. В цьому ж віці в цілому формуються репродуктивні настанови. Відповідно, умови життя в сім'ї та суспільстві загалом можуть мати вплив на народжуваність когорт, які проходять період соціалізації в тих чи інших соціально-економічних умовах.

Хоча робота з відновлення статистичних даних по смертності для території сучасної України за тривалий період не завершена, що не дає можливості більш коректних порівнянь, попередні оцінки вказують на нерівність різних реальних поколінь стосовно смертності. Так, якщо молодші когорти наразі перебувають у вигіднішому становищі щодо смертності у молодшому віці, то в працездатних вікових групах цей „виграш” вони повністю втрачають. Зокрема, для кожної наступної когорти смертність у дитячому віці має тенденцію до зниження. Натомість у працездатних вікових групах інтенсивність смертності порівняно з попередніми поколіннями (однолітками) зростає, а „ймовірність прожити інтервал трудоактивного віку та відповідно очікувана тривалість життя чоловіків трудоактивного віку в Україні у сучасний період знаходиться на рівні першої чверті ХХ сторіччя” [4, с. 54]. Порівняно ж із тими, хто починав трудову діяльність у 1960-ті, їхні теперішні однолітки — у значно гіршій ситуації.

Вірогідним поясненням тенденції підвищення рівня смертності кожного наступного покоління мешканців України може бути гірший загальний стан їх здоров'я, який, у свою чергу, обумовлюється низкою соціально-економічних чинників: погіршення умов життя та якості харчування (зокрема, в часи економічної кризи 1990-х), доступності якісного медичного обслуговування (для сільської місцевості часто взагалі її фізичної доступності), зниження фізичної рухливості, поширення шкідливих звичок тощо. Видається, що перелічені чинники мають більший вплив на дитячий організм, що зрештою зумовлює посилення хворобливості та смертності в молодих і середніх вікових групах працездатного інтервалу. З цього випливає, що входження у вік „підвищеного ризику смерті” різних за кількістю та станом здоров'я поколінь може впродовж кількох років помітно змінити загальну динаміку смертності в країні.

Зв'язок проблеми з важливими науковими та практичними завданнями. Аналіз статеві-вікової структури населення України крізь призму системи міжпоколінних зв'язків дасть можливість більш глибоко дослідити сучасну демографічну ситуацію та її вплив на формування майбутньої соціально-демографічної структури українського суспільства. Вивчення особливостей зміни численних і нечисленних поколінь, сформованих у сучасній віковій структурі населення України, важливе для поліпшення якості демографічних прогнозів.

Аналіз останніх досліджень. Вплив вікової структури й особливостей умов, у яких відбувається соціалізація поколінь, на соціально-економічний та демографічний розвиток показав R. A. Easterlin [7] на прикладі малочисельних когорт, народжених у роки економічної депресії в США. Саме вони, внаслідок проходження періоду соціалізації в несприятливі роки Другої світової війни, мали досить скромні соціальні очікування, а їх мала чисельність сприяла порівняно низькій конкуренції при вступі до навчальних закладів, виході на ринок праці тощо. Покращення умов життя після війни вони сприймали як надзвичайно сприятливе. Порівняно високі доходи сприяли попиту на житло й автомобілі, що ставало додатковим стимулом для розвитку американської економіки, а підвищений рівень народжуваності зумовив baby-boom.

Досліджуючи ефект малочисельних поколінь, народжених під час голоду 1930-х років, для випадку України, В. С. Стешенко робить висновок, що вони не отримали „переваг”, а їх вичерпана плідність виявилася нижчою, ніж у народжених в суміжні роки [5, с. 23].

У своїй відомій роботі [3] про взаємну зумовленість відтворення населення з його віковою структурою С. І. Пирожков переконливо показує, що вікова структура є самостійним значущим фактором динаміки демографічних процесів. Особливе значення це має при прогнозуванні, оскільки деталізовані відомості про початкову вікову структуру населення роблять демографічний прогноз більш точним і обґрунтованим.

І. О. Курило розглядає демографічну (статеву-вікову) та соціально-економічну (за зайнятістю, рівнем доходу тощо) структури населення в органічній єдності та показує їх взаємний вплив [1, с. 93–183].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Теоретичні підходи, застосовані в наведених публікаціях, потребують комбінування та використання в прикладних демографічних дослідженнях. Так, демографічний потенціал (життєвий, репродуктивний, трудовий тощо) поколінь доцільно аналізувати крізь призму конкретних соціально-економічних умов, за яких проходив і проходить їх життєвий цикл. Такий підхід дасть можливість конкретизувати й уточнити прогнозні гіпотези, поліпшити якість демографічних прогнозів.

Очевидно, що в поколінь, народжених у середині 1980-х та наприкінці 1990-х, життєвий (і репродуктивний) потенціал значно відрізняється уже внаслідок їх різної кількості. Іншою складовою цих потенціалів є функція дожиття (очікувана кількість років життя) та народжуваності. Оскільки чисельність уже народжених когорт відома, важливим є встановлення відмінностей у тривалості їхнього життя й інтенсивності народжень. Уточнення їх змін (принаймні в найближчій перспективі) є можливим саме завдяки аналізу соціально-економічних умов, у яких проходило формування їхніх очікувань.

Постановка цілей. Наведені вище міркування визначають такі цілі дослідження:

- представити детальний аналіз особливостей вікової структури населення України та механізму її формування через систему міжпоколінних взаємозв'язків;
- показати важливість „демографічного відлуння” для динаміки чисельності населення України тепер і в майбутньому;
- обґрунтувати поняття „розширеної когорти” для розробки прогнозних гіпотез;
- показати, як соціально-економічні умови можуть впливати на майбутні демографічні характеристики „розширених когорт”, а майбутня вікова структура населення — на соціально-економічну ситуацію в Україні.

Виклад основного матеріалу. Особливості формування вікової структури населення та руху поколінь зручно простежити, розглянувши послідовні статеві-вікові піраміди. Так, на діаграмі 1959 р. у віці старше 50 років не спостерігається наслідків соціальних катаклізмів XIX століття (рис. 1). Можливо, це пов'язано з високим рівнем смертності, який зберігався у ті часи й без потрясінь. Загалом рівномірні обриси верхівки піраміди порушені лише відомим явищем вікової акумуляції.

XX століття було багате для України на події, що кардинально вплинули на її демографічний розвиток. Перша світова війна позначилася на віковій структурі населення України дефіцитом народжень у 1915 – 1917 рр. (число „1”). Значна статеві асиметрія серед когорт цих і наступних років народження – від 1915 до 1924 р. (особливо 1922 р.) – зумовлена впливом уже Другої світової війни, у якій чоловіки цих років народження були основними учасниками бойових дій.

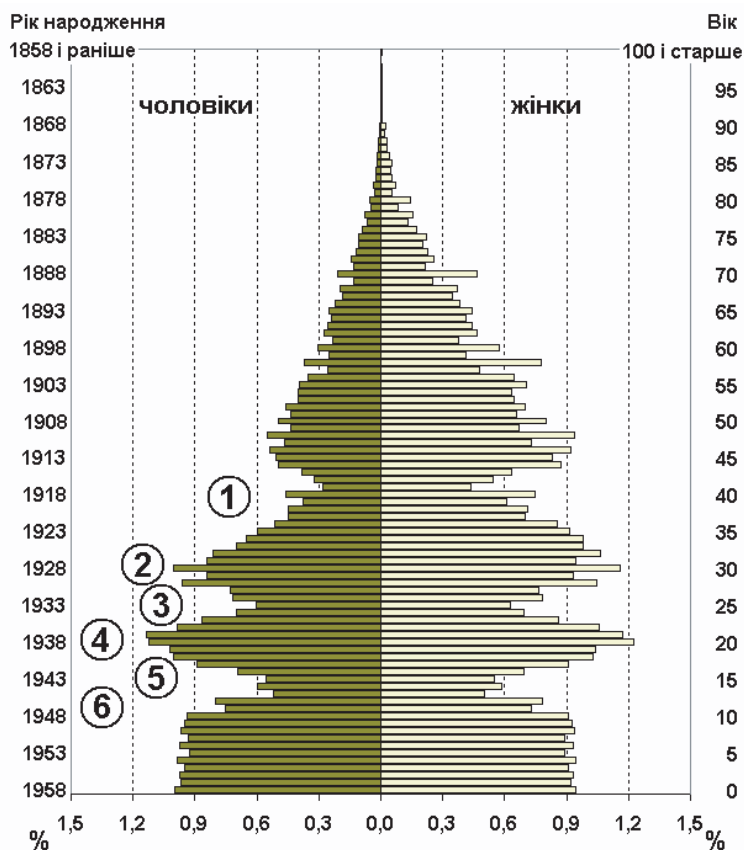

Рис. 1. Статеві-вікова піраміда населення України за переписом 1959 р.
(умовні позначення див. у тексті)

Закінчення Громадянської війни та загальне поліпшення умов життя в середині 1920-х рр. призвело до зростання народжуваності, яке позначилося „опуклістю” („2”) на віковій піраміді.

Проте вже в 1931 р. кількість народжених значно менша, ніж у попередніх роках (рис. 1). Це є наслідком розпочатої наприкінці 1920-х рр. примусової колективізації та погіршення рівня життя населення, переважна більшість якого була представлена селянами. Наприкінці 1932 р. розпочинається голод, наслідком якого стає катастрофічно висока смертність немовлят у 1932–33 рр. та різке зниження народжуваності в 1933–34 рр. Заглиблення на віковій піраміді, викликане людськими втратами в ці роки, спостерігається й досі („3” на рис. 1 та рис. 2).

Після голоду, в другій половині 1930-х років відбулося компенсаційне зростання народжуваності внаслідок реалізації народжень, відкладених у кризові роки. При цьому воно було посилене постановою про заборону абортів (кримінальну відповідальність за які було відмінено лише в 1954 р., а повністю легалізовано — в 1955 р.). В 1937–38 рр. кількість народжених значно зросла, що сформувало нову опуклість на віковій піраміді населення України („4”).

Хоча порівняно висока народжуваність підтримувалася до 1941 р. включно, когорта цього народження чисельно значно менша за попередню. Вірогідно, що цей ефект спричинений різким зростанням смертності немовлят внаслідок погіршення умов життя на початку війни. На скорочення когорт наступних років народження (1942–45 рр.) вплинув більшою мірою власне дефіцит народжень під час війни („5”).

Післявоєнний голод 1946–47 рр. спричинив зниження народжуваності та позначився на смертності переважно наймолодших дітей, тому до перепису 1959 р. з когорт народжених у ці роки дожило помітно менше осіб („6”), ніж із наступних (рис. 1).

Покоління, народжені на початку 1950-х, вже помітно чисельніші („7”). Приймавши довжину покоління приблизно на рівні 25 років, можна з’ясувати, що вони — переважно діти також відносно чисельних поколінь, народжених у 1926–30 рр. Вірогідно, що нащадки поколінь, народжених на початку 1930-х, змішалися з нащадками попередніх і наступних когорт (рис. 2).

Народжені у 1958–63 рр. є однією з найбільших „опуклостей” сучасної вікової піраміди України („8”). Хоча Україна не знала „класичного” baby-boom зі значним підвищенням народжуваності, однак у ці роки рівень народжуваності був високим порівняно з наступними роками, а покоління їхніх батьків — народжених уже після голоду 1932–33 рр. — відносно численним.

Зниження народжуваності в наступні роки і входження до найбільш активного дітородного віку малочисельних поколінь, народжених у роки війни, сформувало в 1964–69 рр. заглиблення на піраміді („9”) Розширення діаграми в місці, що відповідає когортам 1970–76 рр. народження („10”), пов’язане переважно з дітьми тих, хто народився після війни.

Найбільші за чисельністю вікові групи припадають на 1983–86 рр. народження („11”). Вони відповідають „хвилі” своїх батьків („8”). Посилення цього демографічного „відлуння” відбулося також унаслідок запровадження з 1 листопада 1982 р. часткової оплати відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року. Вплив такого заходу демографічної політики лише збільшив амплітуду „хвилі” дітей і без того численного покоління. Його дія закінчилася разом із виходом із найбільш активного дітородного віку порівняно великих когорт народжених близько 1960 р.

Скорочення чисельності поколінь 1990-х років народження („12”) пов’язане не лише зі зменшенням інтенсивності дітородження. Саме в цей період рівень народжуваності визначали переважно менш численні (ніж попередні) покоління народжених наприкінці

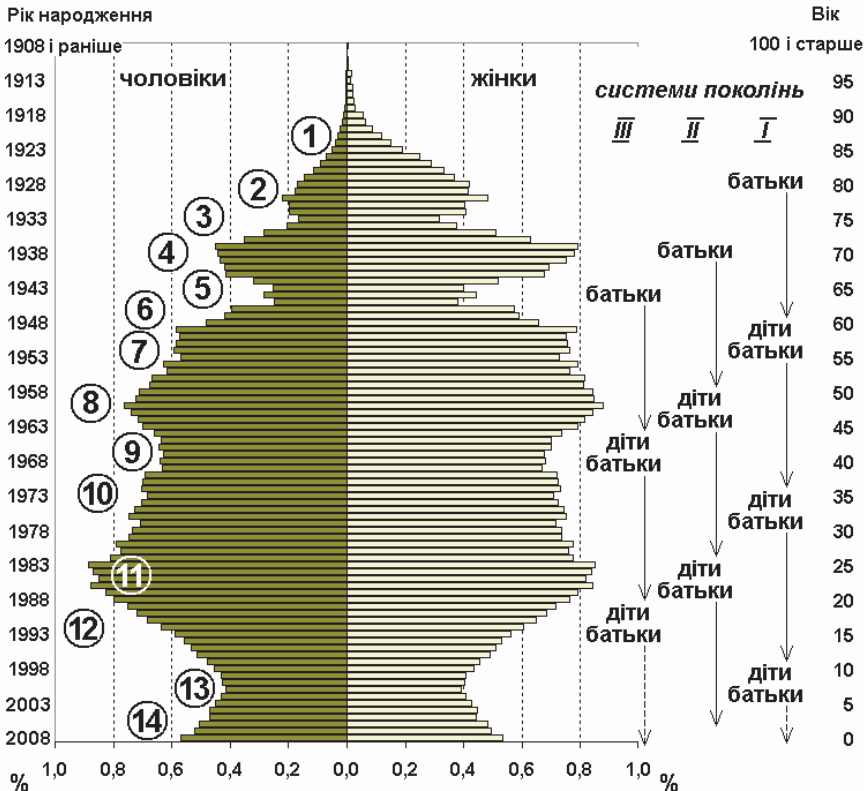

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда населення України на початок 2009 р.
(умовні позначення див. у тексті)

Найменш численні покоління мешканців України народилися наприкінці ХХ – початку ХХІ століть („13”). Видається, основний внесок у їх формування належить народженим приблизно 25 років до того, у середині 1970-х рр. („10”). Вірогідною гіпотезою є те, що ці покоління відклали народження дітей, і середня довжина їх покоління буде вищою, ніж у їх попередників. Підтвердженням цього є стрімке зростання народжуваності серед жінок у віці 33–37 років (саме 1970-х років народження) порівняно з більшістю інших вікових груп (отже, і реальних поколінь) у 2005–2008 рр. Ці покоління проходили соціалізацію ще до економічної кризи 1990-х. Їх очікування відповідали тому життєвому рівню, який вони спостерігали в дитинстві за більш „добрих часів” на прикладі своїх батьків. Різне зниження рівня життя широких верств населення призвело до відкладання дітонародження. Можливо, саме ці покоління почали переходити на західну модель більш пізнього народження дітей (детальніше [2]).

Тому розширення найнижчої частини піраміди („14”) може відповідати як дітям поколінь 1970-х, так і дітям поколінь 1980-х років, які почали входити до найбільш активного дітородного віку. Народжені в середині 1980-х мають суттєво інший життєвий

досвід. Їх соціалізація припала на кризові 1990-ті роки. Ймовірно, в разі поліпшення рівня життя населення в найближчі роки саме ці когорти можуть дати значний приріст інтенсивності дітонародження, а реалізація їх репродуктивних настанов буде більш повною, ніж попередніх поколінь. З іншого боку, продовження зростання середнього віку матері при народженні (як першої дитини, так і наступних дітей) здатне знизити рівень народжуваності в умовних поколіннях.

З наведеного вище випливає, що у сучасній віковій структурі України можна простежити три основні (рис. 2) системи поколінь, які формують відповідні демографічні „відлуння”. Відповідно, самому поняттю „когорти” слід приділити спеціальну увагу, оскільки саме реальні покоління впливають і впливатимуть на демографічний, соціально-економічний і політичний розвиток України.

Як відомо, в демографії розрізняють умовне (гіпотетичне) і реальне покоління. У першому випадку це сукупність осіб різного віку, які живуть в один момент часу (сучасники). Під реальним поколінням (когортою) найчастіше розуміють сукупність осіб, народжених в один період (зазвичай календарний рік); нащадків подружньої пари; тих, хто походить від спільного предка, має певний ступінь спорідненості по прямій лінії.

Якщо розглянути покоління, суміжні за роком народження, стає зрозуміло, що вони рідко живуть у кардинально відмінних соціально-економічних умовах. Діти тісно спілкуються не лише з особами свого року народження, а й суміжних. Тому видається доцільним розглядати „розширену” когорту — осіб народжених у суміжні роки, подібні за демографічними й соціально-економічними умовами. Натомість між „розширеними” когортами є суттєві відмінності. Одні малочисельні (народжені під час війни та їх нащадки), інші — значно чисельніші (народжені під час зростання народжуваності та їх нащадки). Соціалізація, а згодом їх репродуктивна активність і трудова діяльність також відбувалися в різних соціально-економічних умовах, що не могло не позначитися на формуванні та реалізації їхніх репродуктивних настанов. Таким чином, під розширеною когортою слід розуміти сукупність реальних поколінь, народжених у кілька суміжних років, яких об’єднує спільність соціально-економічних (рівень життя, зайнятості тощо) та демографічних (рівень народжуваності, середня кількість дітей у сім’ї) умов життєдіяльності. Зазвичай, такі когорти чітко виокремлюються чисельно. Наведений вище аналіз формування сучасної вікової структури населення України ясно показує, що такі „розширені” когорти існують об’єктивно.

Малі чи великі за чисельністю когорти вже внаслідок своєї чисельності формують певні соціально-економічні умови, від яких і залежать. Тому при проходженні їх у певному віці в певних календарних роках змінюються умови: кількість дошкільних закладів, завантаженість учителів у школах, конкурси вступу до вищих навчальних закладів, конкуренція при виході на ринок праці. Відповідно, на них самих впливають у тому числі й створені ними ж умови. Зокрема, співвідношення „розширених” поколінь „11” та „13” та наявна освітня інфраструктура, сформована першими, можуть призвести до кардинальних структурних зрушень в освіті та зайнятості, а згодом — у народжуваності [6]. Тому структурний фактор не слід недооцінювати.

Окрему увагу доцільно приділити найбільш „вагомим” сучасним „розширеним” поколінням, народженим у середині 1980-х та кінці XX — початку XXI століть. Саме вони в Україні будуть найбільш впливовими в коротко- та середньостроковій перспективі в усіх сферах життя України.

Наприклад, в суспільно-політичне життя на зміну політикам із великої за чисельністю когорти народжених у 1958–63 рр. поступово прийдуть політики генерації народжених у середині 1980-х рр. Звісно, що окремі лідери можуть бути й інших років народження.

Проте переважну більшість становитимуть народжені в 1980-х роках, так як наразі переважають народжені з „розширеного” покоління народжених близько 1960 р. Із поступовим старінням політиків, народжених у 1958–63 рр., саме народжені в середині 1980-х рр. згодом визначатимуть політичне й економічне життя України впродовж першої половини ХХІ століття. Ця гіпотеза ґрунтується на їх чисельності, оскільки, згідно з прогнозами, вони залишаться найчисленнішим із „розширених” поколінь. Виборці тяжіють до близьких за віком осіб не лише внаслідок цієї демографічної ознаки, а передусім завдяки подібності отриманого життєвого досвіду, а отже — суспільно-політичних поглядів.

Висновки. Сучасну вікову структуру населення неможливо аналізувати без розуміння її єдності через систему міжпоколінних взаємозв’язків. Саме з’ясування цих зв’язків дає змогу знайти рушійні сили, що формують співвідношення вікових груп і визначають структурний вплив на демографічні процеси. Істотна нерівномірність сучасного розподілу населення України за віковим профілем помітно впливатиме на майбутній демографічний, соціальний, економічний і політичний розвиток України. „Демографічне відлуння” вже наявних поколінь визначатиме динаміку чисельності населення України тепер і в майбутньому. Корисним видається аналіз віку проходження соціалізації та формування дітородних настанов у „розширених” когортах для покращення обґрунтування прогнозів народжуваності.

Згодом, після розробки когортних таблиць смертності для України, з’явиться можливість дослідження напрямів зміни режиму дожиття для різних поколінь, що сприятиме поліпшенню якості прогнозів смертності та тривалості життя.

Джерела

1. *Курило І. О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. (Монографія) / Відповід. ред. д.е.н., проф. В. С. Стешенко. — К.: ІДСД НАНУ, 2006. — 472 с.
2. *Населення України.* Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
3. *Пирожков С. И.* Демографические процессы и возрастная структура населения. — М.: Статистика, 1976. — 135 с.
4. *Смертність населення України у трудовоактивному віці* (колективна монографія) / Відпов. ред. Е. М. Лібанова. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 211 с.
5. *Стешенко В. С.* Когортна народжуваність і плідність жінок України // Демографічні дослідження — Вип. 25, 2003. — С. 9–33.
6. *Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю.* Прогноз рівня освіти населення України до 2050 р. // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 85–96.
7. *Easterlin R. A.* Population, labor force and long swings in economic Growth: The american experience. — Princeton: Princeton University Press, 1968. — 291 p.

Анотація. На основі аналізу формування сучасної вікової структури населення України обґрунтовано виокремлення «розширених» поколінь. Вони по-особливу впливають та будуть впливати у майбутньому на широкий спектр демографічних, соціально-економічних і політичних процесів. Урахування умов, у яких відбувалася соціалізація таких поколінь, дасть змогу розробки більш обґрунтованих демографічних прогнозів і заходів демографічної політики.

Аннотация. На основе анализа формирования современной возрастной структуры населения Украины обосновано выделение «расширенных» поколений. Они по-особому влияют и будут влиять в будущем на широкий спектр демографических, социально-экономических и политических процессов. Учет условий, в которых происходила социализация таких поколений, даст возможность разработки более обоснованных демографических прогнозов и мероприятий демографической политики.

Summary. Age structure of population in Ukraine is distorted significantly by historical events, especially World War II, several famines, mass repressions etc. These distortions led to formation of certain demographic “waves” which has substantially different influence on population dynamics, labour market situation, manufacturing and so on. Feedback exists also, because large or small cohorts have different influence on reproductive potential, enrolment to education, labour market competition and so.

It is important that different socialization experience of cohorts leads to different life style and reproductive purposes. The socialization process depends on social and economic situation when people are adolescent. But adjoining calendar years not differ so much. From this it follows that not only one cohort has especial experience. So it is reasonable to mark out “extended” cohorts.

An extended cohort could be defined as a group of real generations born in several adjoining calendar years which was similar in socio-economic (living standards, employment etc.) and demographic (fertility rate, mean number of children in families) conditions. It is important that these extended cohorts clearly defined by number of persons. These cohorts have and would have in future a particular impact on wide range of demographic, social, economic and politic processes. Taking into account conditions of socialisation these cohorts enables to develop more reasoned demographic forecasts and policy actions.

From this it follows that demographic “waves” study is important for the case of Ukraine. These “waves” bonded by system of intergeneration relations. In modern age structure of Ukrainian population could be found at least three systems of generations.

Ключові слова: вікова структура населення; «розширене» покоління; соціалізація поколінь; система поколінь.

Ключевые слова: возрастная структура населения; «расширенное» поколение; социализация поколений; система поколений.

Key words: age structure; “expanded” cohort; cohort socialization; system of cohorts.

Стаття надійшла до редакції журналу 27.04.2009 р.

УДК 311.31(477)

О.М. ГЛАДУН,
*доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*
О.П. РУДНИЦЬКИЙ,
*Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1920–1930-ТІ РОКИ

Вступ. Найбільші втрати населення у мирний час припадають в Україні на період між Першою та Другою світовими війнами. Викликані вони були не природними чинниками, а стали наслідком здійснення керівництвом СРСР політики проти свого народу, особливо – проти українців. Це проведення розкуркулення (1928–1931 рр.) та насильницької колективізації (1929–1932 рр.), організація Голодомору практично на всій території України у тогочасних її межах (1932–1933 рр.), репресії (1937–1939 рр.).

Тривалий час на ці теми було накладено табу, відкрито вони почали обговорюватись тільки наприкінці дев'яностих років минулого століття. З'ясування причин та наслідків тих страшних подій потребують дослідження суспільно-політичної ситуації, яка була у ті роки, відповідних документів та статистичної інформації щодо економічних і демографічних процесів. Одним із найважливіших напрямів досліджень є визначення демографічних втрат населення України у міжвоєнний період, особливо внаслідок Голодомору. Оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору та інших процесів різняться між собою [1–6].

Необхідною умовою коректного оцінювання масштабів та наслідків демографічної катастрофи 1932–1933 рр. в Україні є формування надійного інформаційно-методичного забезпечення наукових розвідок у вигляді бази даних про стан і рух населення України у міжвоєнний, а особливо міжпереписний період з 1926 по 1939 рр. Реалізація цієї ідеї цілком залежить від наявної демостатистичної спадщини.

Постановка завдання. Основними компонентами системи інформації про населення є переписи населення та поточна демографічна статистика, яка поділяється на статистику природного руху населення, статистику міграції, поточні обчислення чисельності і статевовікового складу населення в період між переписами населення та результати їх актуалізації

від бази останнього за часом проведення перепису, поточні розрахунки чисельності та статеві-вікового складу між переписами населення, демографічні прогнози.

Особливості організації статистики населення в Україні у 1920–1930 рр. та якість демографічної інформації і донині залишаються малодослідженими. Тому **метою** цієї статті є дослідження стану статистики населення у міжвоєнний період та загальна оцінка повноти й якості наявних демографічних даних.

Результати дослідження. Стан статистики населення в Україні тісно пов'язаний з її станом спочатку в Російській імперії, а потім і в СРСР.

Практично відразу після революції – 18 грудня 1917 року – було видано декрет Ради народних комісарів (РНК) про цивільний шлюб, дітей і запровадження книг для записів актів цивільного стану. 23 січня 1918 р. був виданий декрет РНК „Про відділення церкви від держави та школи від церкви”, а у жовтні 1918 р. – Кодекс Законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Після цього Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) РРФСР видав циркуляр про включення до актових записів статистичних карток, які заповнювали одночасно з актом і направляли у губернські статистичні бюро.

Хоча формально Україна увійшла до складу СРСР тільки у 1922 році, події у Російській Федерації впливали і на Україну. Так, декретом РНК УСРР від 17 лютого 1919 року „Про організацію відділів запису актів цивільного стану” передбачалась передача функцій реєстрації демографічних подій від церкви цивільній владі.

До вересня 1921 року відділи запису актів цивільного стану (ЗАЦС) підпорядковувались органам юстиції і місцевим судам. З вересня 1921 року керування відділами ЗАЦС було покладено на місцеві ради, причому реєструючою одиницею найнижчого рівня стала волость. Це створило незручності для населення через необхідність долати значну відстань від місця проживання до волосного центру і, відповідно, позначилося на якості реєстрації. У той же час у НКВС було утворено центральний відділ ЗАЦС [7].

Знадобилось три роки, щоб змінити ситуацію на краще: наприкінці 1924 року було прийнято рішення, згідно з яким реєстрація актів цивільного стану покладалась на сільські ради, що підвищило якість обліку [8].

У період 1919–1929 рр. в Україні для обліку природного руху населення діяла статистична картка. До неї одночасно із записами актів цивільного стану заносили ще й інші необхідні відомості, які розроблялися потім у губернських (до 1925 року), а пізніше в окружних (з 1925 до 1929 року) статистичних бюро [2, 9].

У цей же період відбувається створення та інституційне становлення демографічної статистики в Україні. Постановою РНК УСРР від 12 березня 1919 року було затверджено положення „Про місцеві статистичні установи України” – створювались губернські статистичні бюро. Проте не були чітко визначені їх структура, чисельність, система координації та управління. Окремі питання регламентувались „Положенням про державну статистику”, яке було затверджене РНК УСРР 1 червня 1919 року. Постановою РНК України від 1 жовтня 1921 року було організовано ЦСУ УСРР [10].

Входження української республіки до складу СРСР викликало необхідність підпорядкування української статистичної служби ЦСУ СРСР, що було відображено у положенні „Про державну статистику УСРР”, яке було затверджено Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та РНК УСРР.

У 1921–1922 рр. як структурний підрозділ ЦСУ України було створено відділ демографії. За короткий час (1923–1927 рр.) в Україні була створена сучасна, європейського рівня статистика природного руху населення і здійснено відмінну підготовку і проведення переписів населення та розроблення їх підсумків.

Національна демографічна служба формувалась освіченими, наділеними почуттям високого громадянського обов'язку людьми, серед яких О. Авдієнко, С. Аглаїмов, І. Вейцблін, І. Вологодцев, О. Гіршфельд, І. Коваленко, О. Кокорєв, Ю. Корчак-Чепурківський, Є. Кустолян, М. Ходос, А. Хоменко, І. Яровий та ін.

Завдяки цим фахівцям Україна впродовж 1920–1930 рр. посідала провідні позиції в СРСР у справі постановки статистики природного руху населення [11]. Цьому сприяло більш раннє, ніж в інших республіках, налагодження реєстраційної мережі в сільській місцевості, збереження до 1929 року статистичної картки і більш широка і чітко сформульована програма реєстрації актів цивільного стану. Програма річної розробки даних про природний рух населення в Україні була значно ширшою, ніж загальносоюзна.

Особливості українських річних звітів про природний рух населення були такі. В Україні раніше, ніж в інших республіках, почали розробляти дані за ознакою соціального стану, причому з більшою деталізацією, ніж це було прийнято пізніше для загальносоюзної програми. Інформація щодо народжених, окрім віку матері, розроблялася і за віком батька. У 1927–1931 рр. дані були розроблені за черговістю народження у матерів у комбінації з віком, а за 1931 рік цю розробку було проведено і для основних соціальних груп. За 1927 і 1928 рр. були сформовані таблиці живонароджених дітей за тривалістю шлюбу і черговістю народження дитини у матері в даному шлюбі. Детально розроблялись і дані про померлих на першому році життя як за віком (дні та місяці життя), так і за календарними місяцями смерті. Дані про померлих з 1926 року розробляли не тільки за соціальними групами і віком, а й за окремими видами занять.

Вельми оригінальною була розробка по шлюбах та розлученнях. Для окремих соціальних груп проводилась комбінація віку та дошлюбного стану. Знайшли також відображення питання про тривалість шлюбу, кількість та подальшу долю дітей, повторність розлучень як у соціальному, так і в національному розрізах.

У річних звітах містилось достатньо інформації про природний рух населення і стосовно основних етнічних спільнот України (українці, росіяни, євреї, поляки та ін.). Отже, етнічний аспект демографічних втрат людності України в 1932–1933 рр. також має надійне інформаційне підґрунтя.

З 1930 року у республіці вводиться новий порядок використання записів актів цивільного стану для потреб статистики: ці записи стали складати у двох примірниках, один з яких зберігався в місцевих органах ЗАГС, а другий надавався в тимчасове користування окружним та обласним органам державної статистики і після завершення розробки повертався органам ЗАГС.

У другій половині 1920-х років у республіці було налагоджено систематичну публікацію річних звітів про природний рух населення. До 1932 року було випущено сім річних звітів за 1923–1929 рр. Дещо пізніше було видано короткий статистичний збірник з даними про природний рух населення за 1924–1931 рр. [див. 12]. На жаль, не все з розробленого, навіть за 1923–1931 рр., було опубліковано, а за решту років (1930–1940 рр.) значна частина матеріалів зберігається в архівних фондах Києва, Харкова та Москви.

5 лютого 1930 року інституційну самостійність статистики було ліквідовано: ЦСУ УСРР як окрема установа перестала існувати. Завдання щодо забезпечення статистичною інформацією були покладені на Держплан УСРР, у складі якого було створено економіко-статистичний сектор. З 1932 року сектор був перетворений на Центральне управління народногосподарського обліку (ЦУНГО УСРР), через невеликий проміжок часу слово „центрального” в назві управління було знято. Така система проіснувала до початку 1941 року [10].

У тридцяті роки тривало створення нормативно-правової бази щодо природного руху населення. Так, 27 грудня 1932 року вийшла постанова Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і РНК СРСР „Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов’язкову реєстрацію паспортів”. 21 вересня 1935 року прийнято Постанову РНК СРСР про організацію природного руху населення (введено видачу свідоцтв про народження на гербовому папері та перелік випадків їх обов’язкового використання), а згодом і Закон про порядок і терміни реєстрації народжень та смертей. Постановою ЦВК та РНК СРСР про порядок та строки реєстрації народжень та смертей від 26 липня 1936 року запроваджується штраф за ухилення від реєстрації народжень та смертей і порушення термінів їх реєстрації (місяць та три дні відповідно). Посадові особи за зволікання та представлення невірних відомостей могли притягатись до кримінальної відповідальності [8]. З 1934 року реєстрація природного руху була сконцентрована у органах НКВС [13].

Комплекси джерел зі статистики природного руху населення у процесі роботи з ними вимагають критичного підходу. Претензії до них двоякого характеру: по-перше, на предмет повноти реєстрування демографічних подій, а по-друге, до якості зібраного статистичного матеріалу.

Однак, слід зазначити, що узгоджена робота всіх ланок державної статистики у 1924–1929 рр. та методичне „шефство” статистичної служби над органами ЗАЦС стали запорукою досить високого рівня достовірності статистичних даних з природного руху населення у другій половині 1920-х років. У цей період, як свідчать дослідження Ю.О. Корчака-Чепурківського, недооблік кількості народжень становив 2–3%, а померлих – 5–6% [14]. Такий самий рівень недообліку демографічних подій, на нашу думку, спостерігався і у 1935–1936 рр. Систематичні перевірки повноти реєстрації ЦСУ СРСР почав проводити тільки з 1948 р. [8]. Шоправда, невиправдані реорганізації системи обліку та статистики, які мали місце у 1930–1931 рр., і особливо Голодомор 1932–1933 рр., викликали суттєве погіршення звітно-статистичної дисципліни та призвели до істотного зниження рівня достовірності даних статистики природного руху населення в Україні у 1931–1934 рр. Значний недооблік померлих, як нам вдалося з’ясувати, мав місце у 1937–1938 рр. Так, майже 140 тис. розстріляних з серпня 1937 року до квітня 1938 року не потрапили до реєстрації ЗАЦС. До речі, факт значного недообліку, особливо його кількісний вимір, не привернув увагу дослідників демографічних наслідків Голодомору. Як показує історичний огляд публікацій з цієї теми, в оцінках вітчизняних та зарубіжних дослідників числа померлих за 1937 і 1938 рр. використовуються без врахування 140-тисячного контингенту розстріляних.

Особливо значний рівень недообліку смертей спостерігався серед немовлят. Недооблік померлих немовлят у міжпереписний період коливався в межах 20–25%, а у 1933 році становив понад 60%.

Важливою складовою демографічної статистики є облік міграційного руху населення. У перші роки радянської влади обліковувались тільки переселенці [8]. Становлення цього напрямку відбулося у тридцяті роки, що було обумовлено швидким зростанням чисельності міського населення. Спроби ввести облік мігрантів здійснювались у великих містах протягом 1923–1927 рр. З 1929 року інформаційною базою щодо міграції населення слугували дані адресних столів, а з 1933 року – дані паспортних столів, які мали відривні талони з відповідною інформацією. Міграційний облік у 1930-ті роки практично охоплював тільки міські поселення.

Дані про міграцію населення в міських поселеннях України у 1927–1938 рр. розробляли щомісячно за короткою програмою і щоквартально (щорічно) – за розширеною програмою, яка забезпечувала отримання інформації про напрямки міграційних потоків,

про статеву-віковий та соціальний склад мігрантів [2, 6]. Основні результати розробки даних про міграцію населення за ці роки зберігаються в Російському державному архіві економіки (РДАЕ).

При використанні матеріалів міграційної статистики слід пам'ятати про недооблік, який мав місце в процесі реєстрації прибулих та вибулих. Шляхом зіставлення матеріалів перепису населення та міського обліку 1931 року, із залученням даних статистики природного руху, а також адміністративної статистики, ми дійшли висновку про наявність недообліку міграційного приросту міських поселень у міжпереписний період у розмірі 20–30%.

Маловивченим пластом демостатистичної спадщини 1930-х років є практика і результати поточних розрахунків органами статистики чисельності та складу населення. Для таких розрахунків статистична служба використовувала підсумки переписів і дані статистики природного руху та міграції.

Спочатку органи статистики визначали чисельність населення, використовуючи різні методичні підходи, але з підпорядкуванням статистичної служби плановим органам було встановлено такий самий порядок розрахунків, що і для складання щорічних контрольних цифр та планів. Попередні оцінки чисельності населення з місць направляли згідно з підпорядкуванням для узгодження, корекції та затвердження. Потім їх повертали на місця як обов'язкові для використання владними структурами.

Слід зазначити, що рівень достовірності розрахунків чисельності міського населення України у 1930-і роки залежав від точності та повноти даних міського обліку 1931 року і надійності даних про природний рух і міграцію населення. Аналіз свідчить, що ці відомості ще не забезпечували достатньої вірогідності та в багатьох випадках потребували вельми суттєвих поправок, які не завжди гарантували адекватне відображення дійсності.

Певну специфіку мав облік сільського населення. На початку тридцятих років він проводився двічі: на початок року одночасно з обліком худоби та на середину року одночасно з обліком об'єктів сільськогосподарського оподаткування. У 1935–1936 роках введено книги з господарського обліку, які збереглися до нашого часу. Зауважимо також, що створені системи реєстрації природного та міграційного руху населення з невеликими змінами існують і тепер.

Іншим джерелом інформації щодо населення, окрім даних поточної демографічної статистики, є переписи населення. У міжвоєнний період в Україні було проведено п'ять переписів населення – у 1920, 1923, 1926, 1937 та 1939 роках. Проте при проведенні перепису населення у 1920 році не було охоплено частину губерній України [9], а у 1923 році проводився перепис тільки міського населення (були охоплені населені пункти з чисельністю не менше 500 осіб).

Особливо важливе значення для пізнання демографічної історії України в роки колективізації та Голодомору має перепис населення 1926 року, який був ретельно підготовлений у методологічному та організаційному відношеннях. Цей перепис став класичним за рівнем статистичної культури проведення та розроблення матеріалів. Організацією та проведенням перепису в Україні займалися безпосередньо О. Авдієнко, О. Гіршфельд, Ю. Корчак-Чепурківський, С. Мазлах, С. Мінаєв, А. Хоменко, І. Яровий та ін.

Загальна тривалість розробки результатів перепису становила два роки. Підсумки перепису 1926 року по СРСР в цілому і по національних республіках зокрема були опубліковані в трьох випусках „Попередніх підсумків”, десяти випусках „Коротких зведень” і 56 томах з детальними даними [див. 15].

Програма розроблення результатів перепису населення 1926 року в Україні була дещо ширша, ніж загальносоюзна, за рахунок опрацювання даних про національний склад населення в сільських радах. Як додаткові комбінації ознак при розробленні перепису 1926 року була проведена, наприклад, комбінація даних про рідну мову з даними про вік та національність для українців та євреїв.

Введення 1929–1930 рр. продовольчих карток спонукало керівництво СРСР прийняти рішення про проведення чергового перепису населення, якому випала трагічна доля. 22 квітня 1932 року було прийнято постанову РНК СРСР про проведення перепису населення та перепису житлових приміщень в містах у грудні 1933 року. Вже у вересні 1932 року був проведений пробний перепис населення. Після чого дата проведення неодноразово переноситься: у березні 1933 року перепис планується провести у 1934 році, постановою РНК СРСР від 15 квітня 1933 р. перепис переноситься на початок 1935 року, а постановою від 23 червня 1934 року — вже на початок 1936 року. Нарешті постановою РНК СРСР від 28 квітня 1937 року перепис призначається на січень 1937 року [13]. Причинами цих переносів є спроба приховати демографічні наслідки розкуркулювання та наступної колективізації, міграції селян у міста та їхнього примусового повернення, репресій, Голодомору.

Програмними та організаційними аспектами проведення перепису займався особисто Сталін. З програми, розробленої ЦУНГО, було знято питання, які дають змогу визначити постійне населення, щодо місця народження та тривалості проживання, джерел засобів існування, тривалість у шлюбі. Окрім того, обхід населення здійснювався тільки один день; а критичний момент був визначений в ніч з 5 на 6 січня, що припадало на початок Різдва. У той же час, статистиками пропонувалось проведення перепису у період мінімальної міграційної активності населення: в ніч з 5 на 6 грудня 1936 року [13].

Організацію та проведення перепису населення 1937 року в Україні здійснювали І. Вейцблін, Є. Кустолян та ін.

Проведений через три роки після демографічної катастрофи, спричиненої колективізацією та Голодомором 1932–1933 рр., перепис не міг не відбити наслідків цього лиха. Вже попередні підсумки оголили глибину демографічного регресу СРСР і окремих його регіонів у тридцяті роки. Так, за офіційними даними чисельність населення України у 1937 році виявилася на 630,6 тис. осіб меншою, ніж у 1926. Необхідно було опублікувати результати перепису населення, але тоді їх довелося б пояснювати або визнати невірними. Тодішні керівники країни вибрали другий шлях. Через вісім місяців після проведення перепису — 26 вересня 1937 року — РНК СРСР приймає постанову, яка результати перепису визнає дефектними, сам перепис — методологічно невірним. Матеріали розробки були засекречені, а організатори перепису — репресовані.

На довгі роки перепис населення 1937 року став класичним прикладом „дефектного перепису”. Тільки наприкінці 1980-х років, коли дослідники звернулися до вивчення „білих плям” демографічної історії СРСР, розпочалися пошуки матеріалів „репресованого” перепису та його реабілітація. Детально історію організації та проведення цього перепису на території України описав український історик Г. Єфименко. Він же віднайшов у ЦДАГО України деякі статистичні матеріали стосовно перепису 1937 року [4].

Матеріали перепису 1937 року, які зберігаються в РДАЕ у Москві, — не повні і не містять даних про статеву-віковий склад населення України. У наявних переписних матеріалах населення України розподілено лише за статтю. Щоправда, в опублікованому в 2007 році другому виданні матеріалів перепису 1937 року містяться таблиці, що характеризують статеву-віковий склад населення з переписних листків, які оброблялися Харківською машинно-обчислювальною станцією. Однак сукупність населення, поданого

у таблицях згаданого збірника, охоплює окрім населення України ще понад 15 млн. осіб з інших територій. Загальні підсумки цього перепису на підставі архівних матеріалів, які знаходяться в РДАЕ, вперше оприлюднені у 1991 році, повторно — у 2007 [16].

З появою матеріалів перепису 1937 року та публікацій, які правдиво висвітлювали підготовку, організацію та проведення цієї масштабної статистичної роботи, стало зрозуміло, що його методологічні похибки надто перебільшені, а розміри недообліку населення не настільки значні, як це подавалося.

Постанова Раднаркому СРСР від 26 вересня 1937 року, яка вирішила долю перепису 1937 року, зобов'язала органи ЦУНГО СРСР провести новий перепис у січні 1939 року. Через два роки після попереднього він був проведений станом на 17 січня. Під час перепису враховувалося наявне населення з поміткою про тимчасове проживання, що дало змогу отримати дані про чисельність постійного населення. Розроблення матеріалів перепису 1939 року, як і перепису 1937 року, було здійснено за наявним населенням. Для постійного населення розроблялась лише характеристика сімейного складу. Результати цього перепису опрацьовували впродовж двох років — з квітня 1939 до квітня 1941 року.

На відміну від „крамольного” перепису 1937 року, результати перепису 1939 року були визнані урядом. До війни в пресі публікувалися тільки короткі підсумки перепису; основні підсумки вийшли друком тільки у 1992 році [17].

Після перепису 1939 року була створена картотека районів та міських поселень, де відбивалися дані щодо адміністративно-територіальних змін, яка ведеться і тепер [9]. Природно, враховуючи становлення статистики населення у міжвоєнний період та політичну складову при проведенні переписів, постає питання щодо надійності даних.

Проведений в Україні за загальносоюзною програмою перепис населення 1926 року, як вже відзначалося, був одним із кращих в історії переписної справи на її території. Водночас до наших днів немає загальновизнаного критичного аналізу його результатів. Підсумками цього перепису користувалися і користуються переважно без жодних поправок до його даних.

Дані переписів населення 1926 та 1937 рр. мали недоліки, притаманні більшості переписів різних країн, а саме: недооблік дітей віком 0—4 роки (особливо в інтервалі 0—2 роки), вікова акумуляція, наявність певної кількості осіб невідомого віку.

Першим, хто ще у 1929 році звернув увагу на можливий недооблік населення, зокрема маленьких дітей, під час перепису 1926 року в Україні, був Ю.О. Корчак-Чепурківський [18]. Основним методичним прийомом, який застосував цей видатний вчений аналізуючи якість переписних матеріалів щодо дітей віком 0—2 роки, є порівняння величини чисельності цього вікового контингенту за переписом з їх розрахунковою чисельністю за даними поточної статистики. Переписна кількість дітей в Україні у цьому віковому інтервалі виявилася меншою за розрахункову загалом на 255 478 осіб (32 823 — у містах, 222 729 — у селах). Цю оцінку у своїх розрахунках використовували С. Максудов та Р. Конквест. Щоправда, останній скористався нею некоректно, і у його праці недооблік дітей в Україні у 1926 році зріс до 800 тис. осіб, що втричі більше за поправку, запропоновану українським демографом [1].

Перепис 1939 року з точки зору обчислення населення проводився вельми ретельно, і зусилля організаторів перепису швидше могли призвести до повторного обліку, ніж до недообліку населення. Його підсумки неодноразово переглядалися, а в остаточному вигляді містять необґрунтовані поправки. До чисельності населення СРСР, переписаного звичайним порядком (167,3 млн. осіб), ЦУНГО при Держплані СРСР додало 1142 тис. осіб (що становило 0,68%) із контрольних бланків, а також внесли поправку на недооблік

населення в 1% (1684 тис. осіб). Отже, до 167,3 млн. переписаних було додано ще 2826 тис. осіб, що і дало у підсумку число 170126 тис. осіб, яке Сталін озвучив на партійному з'їзді 21 березня 1939 року.

Зіставляючи підсумки переписів 1937 і 1939 рр. з даними статистики природного руху населення за ці роки з відповідною корекцією, можна прийняти як найбільш правдоподібну поправку на недооблік по Україні (як і по СРСР) в цілому в переписі на рівні 0,3%, а недооблік населення через механізм контрольних бланків в Україні – на рівні 0,38%.

На сьогодні вже більшість дослідників перепису 1939 року дійшли висновку, що навмисна приписка до підсумку цього перепису в цілому по СРСР становить 2,9 млн. осіб. Слід враховувати, що крім необґрунтованих добавок до чисельності населення регіонів у тій самій пропорції, що і до загальної чисельності СРСР в цілому, приєднувалась ще й частина спецконтингенту (ув'язнені та військовослужбовці), переписані в інших районах, де їх було дуже багато. Щоб замаскувати місця дислокації військових частин і значних скупчень ув'язнених, переписні листки направляли в різні регіони країни. Серед військовослужбовців перерозподілу підлягала та частина переписних листків, яка перевищувала офіційно оголошену цифру чисельності збройних сил – 1,3 млн. осіб. Якщо враховувати, що після всіх уточнень остаточний підсумок перепису по чисельності збройних сил складав 2107,8 тис. осіб, то перерозподілу підлягало 807,8 тис. переписних листків на військовослужбовців. За результатами спецперепису, проведеного НКВС, було перерозподілено 759,6 тис. ув'язнених.

Чорнові матеріали перепису 1939 року свідчать про те, що по регіонах СРСР було перерозподілено всього 4688,4 тис. осіб, до числа яких увійшов спецконтингент, який підлягав перерозподілу по лінії НКВС і НКО, а також необґрунтовані приписки занесених до контрольних бланків і процент на недооблік населення.

Безумовно, цей вал необґрунтованих приписок не оминув і Україну. Приписки по областях України склалися з трьох шарів. Перший з них містить власне приписки до загального підсумку по чисельності населення України, розверстані по всіх населених пунктах. Таке розверстування проводилось нерівномірно, і більший відсоток припадав на ті райони, де відчутнішими були людські втрати від Голодомору. Другий та третій шари приписки – це перерозподіл ув'язнених та армії з метою приховати чисельність цих категорій. В архівах перепису збереглися матеріали, які дають можливість вельми точно обчислити розміри таких „надбавок” до чисельності населення областей України, переписаного звичайним порядком [19].

Висновки. У 20–30-ті роки минулого століття в Україні були створені організаційні та методологічні засади демографічної статистики, на багато з яких спирається статистика і тепер. Це стало можливим завдяки самовідданій праці багатьох статистиків того часу.

У міжвоєнний період Україна мала найбільш повні і різноманітні дані серед республік, які входили на той час до складу СРСР. Дані поточної статистики та переписів населення 1926, 1937 та 1939 років потребують певних коригувань, з урахуванням яких можуть бути використані для проведення демографічних розвідок, у тому числі при оцінці втрат населення України під час Голодомору.

Спадок, залишений статистиками міжвоєнного періоду, ще не повністю вивчений і потребує подальших досліджень.

Джерела

1. Конквест Р. Жатва скорби. Реєстр смерті / Р. Конквест // Вопросы истории. — 1990. — № 4. — С. 83–92.
2. Рудницький Е. П. Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения в 1926–1939 гг. / Е. П. Рудницький // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши); отв. ред. А. У. Хомра, П. Еберхард. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 129–142.
3. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. / С. Максудов // Український історичний журнал. — 1991. — №1. — С. 118–131.
4. Кульчицький С. В., Єфименко Г. Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні: документи та матеріали / С. В. Кульчицький, Г. Г. Єфименко. — К.: Інститут історії НАНУ, 2003.
5. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / Месле Ф., Ж. Валлен за участю В. Школьникової, С. Пирожкова, С. Адамця / Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. — К.: ВД „Стилос”, 2008. — 416 с.
6. Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки : Науково-аналітична доповідь / [авт. кол., кер. Е. М. Лібанова] — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 96 с.
7. Вострикова А. М., Подъячих П. Г. Статистика населения / А. М. Вострикова, П. Г. Подъячих // История советской государственной статистики : изд. второе, перераб. и доп. — М.: Статистика, 1969. — С. 360–380.
8. Дмитриева Р. М., Андреев Е. М. Статистическое наблюдение в демографии: этапы развития и перспективы / Р. М. Дмитриева, Е. М. Андреев // Методы исследования [Демография: проблемы и перспективы]. — М.: Мысль, 1986. — С. 6–21.
9. Вострикова А. М. Статистика населения и здравоохранения / А. М. Вострикова // История советской государственной статистики : сб. статей. — М.: Госстатиздат, 1960. — С. 231–256.
10. Нариси з історії статистики України / [О. Г. Осауленко, В. І. Карпов, М. В. Пугачова, М. М. Артем'єв та ін.] : редкол.: О. Г. Осауленко (голова) та ін. — [2-ге вид., випр. та доп.]. — К.: Держкомстат України, НДІ статистики Держкомстату України, 1999. — 187 с.
11. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования / Ю. А. Корчак-Чепурковский. — М.: Статистика, 1970.
12. Природний рух людинності УСРР у 1924–1929 рр. // Статистика України. — №№ 106, 117, 154, 169, 193, 213. — Харків: 1927–1932; Наслідки репродукції людинності УСРР за роки 1926–1931. — Харків: УНГО Держплану УСРР, 1933. — 62 с.
13. Волков А. Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда / А. Г. Волков // Перепись населения СССР 1937 года: история и материалы : экспресс-информация, серия: История статистики. — М.: Госкомстат СССР, 1990. — С. 6–63.
14. Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання та сподіваного життя людинності УСРР. 1925–1926 / Ю. О. Корчак-Чепурківський. — Харків: ЦСУ УСРР, 1929.
15. Всесоюзная перепись населения 1926 г. — Т. 1–56. — М.: ЦСУ СССР — ЦУНХУ Госплана СССР, 1929–1935.
16. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. — М.: РОСПЭН, 2007. — 320 с.
17. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 356 с.
18. Корчак-Чепурківський Ю. О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні / Ю. О. Корчак-Чепурківський // Статистичний вісник України. — 1928.
19. РДАЕ, ф. 1562 оп. 329 спр. 284 ар. 9, 13, 15, 17, 20, 22, 22, 24–25, 27, 29, 33, 41, 43, 45, 49, 50, 52.

Анотація. У статті розглянуто стан в Україні складових статистики населення (природний рух, міграція, розрахунки, переписи населення) в період між Першою та Другою світовими війнами; оцінена повнота та якість даних, що є в наявності; зроблено висновок про принципову можливість їх використання для проведення демографічних досліджень.

Аннотация. В статье рассмотрено состояние в Украине составляющих статистики населения (естественное движение, миграция, расчеты, переписи населения) в период между Первой и Второй мировыми войнами; оценена полнота и качество имеющихся данных; сделан вывод о принципиальной возможности их использования для проведения демографических исследований.

Summary. The biggest lost of population in Ukraine during non-war periods was observed between first and second World Wars. It was caused by violent collectivization, Famine, repressions. Research of these losses requires corresponding statistical information regarding demographic processes. The goal of the article is the research of population statistics status in interwar period and general estimation of quality and completeness of available demographic data.

The article reviews peculiarities of registration and processing of information in Ukraine regarding natural population movements. During research of statistical investigation of population migration processes big attention was paid to completeness of the registered data. Currently badly studied heritage of population number and structure calculations was presented. Special attention was paid to population censuses of 1926, 1937 and 1939, — as to the most important source of data for estimation of Ukrainian population lost in the interwar period.

The article covers the process of institutional development of demographic statistics in Ukraine. A conclusion was made that available population statistics data requires some corrections, which acceptance would allow this data to be used for various demographic researches.

Ключові слова: статистика населення; міжвоєнний період; повнота та якість даних; голодомор.

Ключевые слова: статистика населения; междувоенный период; полнота и качество данных; голодомор.

Key words: statistics of population; interwar period; data completeness and quality; holodomor.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.07.2009 р.

УДК 331.53:338.124.4

*Л.С. ЛІСОГОР,
доктор економічних наук, завідувач відділу
Інституту демографії та соціальних досліджень
НАН України*

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Постановка проблеми. В умовах глобалізації світового економічного простору розвиток освіти стає одним з найвагоміших чинників підвищення конкурентоспроможності національних економік. Формування інноваційного суспільства потребує поліпшення якості людського потенціалу, що передбачає, у першу чергу, підвищення освітнього рівня населення, посилення його сприйнятливості до новачій та поширення технічних нововведень. Однак збереження диспропорцій структури підготовки кадрів в Україні, сформованих протягом останнього десятиріччя, консервація застарілої структури зайнятості не тільки гальмують адаптацію ринку праці до інноваційних змін, а й значно ускладнюють його функціонування. Наростання кризових явищ в економіці наприкінці 2008 року спричинило стрімке скорочення обсягів виробництва, загострення структурних диспропорцій на ринку праці, обумовлене звуженням попиту, та ускладнення працевлаштування соціально вразливих верств населення (насамперед, молоді). Підвищення конкурентоспроможності випускників на ринку праці можливе лише за умов забезпечення відповідності якості освіти вимогам роботодавців, що підтверджує актуальність дослідження проблем зайнятості молоді на ринку праці України в умовах посилення кризових явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню специфіки молодіжної зайнятості в умовах ринково орієнтованих змін в економіці країни приділялося достатньо уваги у вітчизняній економічній науці. Найбільш вагомими є здобутки в результаті наукових досліджень вітчизняних вчених-економістів Колешні Л.М., Кравченко І.С., Лібанової Е.М., Петрової І.Л., Савельєва Е.В., Савченка В.А., Семикіної М.В. У ході дослідження цих проблем науковці підкреслювали необхідність забезпечення в процесі підготовки висококваліфікованої робочої сили відповідності основних параметрів якості підготовки та професійно-кваліфікаційного рівня кадрів вимогам сучасного етапу розвитку економіки.

Підвищення ефективності підготовки висококваліфікованих спеціалістів можливе лише за умов узгодження отриманих теоретичних знань з практичними навиками роботи на робочих місцях, які відповідають професійно-кваліфікаційним характеристикам робочої сили, вимогам роботодавців та рівню розвитку сучасних технологій. Саме тому **метою** даної статті є аналіз проблем працевлаштування молоді на ринку праці та визначення напрямів підвищення її конкурентоспроможності в умовах посилення кризових явищ в економіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування постіндустріального суспільства обумовлює необхідність перегляду не тільки технологій навчання, а й безпосередньо його змісту. Попередня система освіти забезпечувала отримання знань високої якості, які відповідали потребам розвиненого індустріального суспільства. Однак в міру прискорення змін технологій найменш мобільна частина змісту освіти швидко застаріває, що, відповідно, обумовлює необхідність систематичного оновлення знань працівників, забезпечення їх адаптованості до змін економічної кон'юнктури.

Навіть зважаючи на вплив економічної кризи, ринковий попит на висококваліфікованих працівників широкого профілю, досвідчених менеджерів та представників середньої управлінської ланки, для яких характерний високий ступінь професійної мобільності, у перспективі залишатиметься достатньо стабільним. Разом з тим здобуття вищої освіти не гарантує високої конкурентоспроможності випускників навчальних закладів на ринку праці, оскільки при виборі претендентів на заміщення вакантних посад керівники підприємств віддають перевагу спеціалістам з достатнім професійним досвідом. Особливо загострюється проблема працевлаштування молоді у зв'язку з наростанням кризових явищ в українській економіці, що призвело до скорочення обсягів загальної потреби у робочій силі, заявленої підприємствами. Зокрема, у серпні 2009 року, порівняно з аналогічним періодом 2008 року, спостерігалось скорочення кількості вакансій робітників майже на 71%, службовців – на 48,9% та осіб, що не мають професій, – на 60,8%¹. Це погіршує шанси молоді на успішне працевлаштування внаслідок більш низької конкурентоспроможності при конкурсі на заміщення вакантних робочих місць з належними умовами оплати та найму.

Серед основних причин ускладнення працевлаштування випускників навчальних закладів слід виокремити, насамперед:

- наявні диспропорції структури попиту на ринку праці, які поглиблюються внаслідок слабкості координаційних зв'язків між ринком праці та ринком освітніх послуг; невідповідності отриманої спеціальності потребам ринку праці; відсутності довгострокових економічних прогнозів змін професійно-кваліфікаційної структури робочої сили;
- посилення конкуренції на ринку праці професій та спеціальностей, по яких ведеться підготовка в навчальних закладах;
- переважно неусвідомлений підхід до вибору майбутньої професії як результат недосконалості існуючої системи профорієнтації молоді, спрямованості на отримання престижної (на даний момент) професії, яка може бути незатребувана на ринку праці у перспективі;
- недостатність практичного досвіду чи стажу роботи за спеціальністю;
- розрив між змістом освіти та вимогами з боку роботодавців;
- психологічна неготовність молоді до прийняття самостійних рішень.

Недостатня ефективність управління процесом вибору професії обумовлена, насамперед, використанням традиційної системи освіти, не адаптованої до змін вимог молоді та потреб ринку праці, нерозвиненістю системи поетапної професійної підготовки та безперервної освіти. Реформування системи освіти у напрямі підвищення конкурентоспроможності випускників сприятиме підвищенню адаптаційного потенціалу молоді, приведенню соціально-психологічних характеристик випускників у відповідність з потребами ринку праці, формуванню соціально активного стилю поведінки, тобто професійній соціалізації [1, с. 43].

¹ Дані Державного центру зайнятості України.

Необхідно зазначити, що процес адаптації випускників до умов конкретного виробництва є достатньо тривалим. В умовах нерозвиненості системи безперервної освіти теоретичні знання, отримані у навчальних закладах, потребують постійного оновлення, та, відповідно, повинні супроводжуватися удосконаленням практичних навиків роботи на виробництві. Згідно з даними вибіркового обстеження щодо соціально-економічної захищеності населення України, серед зайнятих у галузях економіки кожен сьомий працівник (14,3%) майже не використовує набуті професійні знання у своїй теперішній роботі [2]. Це підтверджує необхідність адаптації випускників до умов зайнятості на робочих місцях, які не відповідають їх підготовці.

За ринково орієнтованого розвитку економіки необхідно забезпечення балансу між підготовкою фахівців з вищою освітою та потребою в них економіки. Слід враховувати, що в умовах економічного спаду та зростання безробіття розширення сфери освіти виступає механізмом пом'якшення напруження у молодіжному секторі ринку праці. Однак ефективність застосування відповідного механізму у довгостроковій перспективі зменшується, оскільки загострюються проблеми фінансування освіти, порушується зв'язок з реальними потребами економіки [3, с. 26].

Початок ринкових реформ в освітній системі, пов'язаний із впровадженням зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО)², не ознаменувався одночасним поліпшенням ситуації на ринку освітніх послуг. Дотепер значним залишається дисбаланс прийому та випуску ВНЗ за галузями знань, що, відповідно, ускладнює працевлаштування випускників. Високий рівень заробітної плати, отримання якої гарантувала зайнятість у високоприбутковій банківсько-фінансовій сфері у докризовий період, був найбільш дієвим аргументом на користь вибору випускниками цих спеціальностей. У свою чергу, збільшення ажіотажного попиту на отримання даних спеціальностей викликало відповідне зростання обсягів пропозиції (з боку навчальних закладів), які пропонують свої послуги по підготовці фахівців, що, відповідно, посилює рівень конкуренції між ними.

Збільшення обсягів випуску спеціалістів за галузями знань може бути охарактеризовано на основі вищенаведених даних (табл. 1).

Таблиця 1

Випуск фахівців ВНЗ України за окремими галузями знань, тис. осіб

Навчальний рік Галузь знань	2001/ 2002	2002/ 2003	2003/ 2004	2004/ 2005	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	Темп приросту 2009/2001
за галузями знань— економіка, комерція та підприємництво	118,6	135,6	161,5	190,6	148,1	172,6	203,2	211,4	1,79 разу
— право	28,9	33,4	41,5	46,1	36,4	39,7	50,3	50,2	1,73разу
— інженерія	122,2	122,0	122,5	132,2	108,3	116,9	133,8	144,6	1,18 разу

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/2009 рр. //Стат. бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2009.

² Згідно з результатами ЗНО у 2008/2009 навчальних роках, майже 8,6% від загальної кількості учасників ЗНО (які отримали нижче 124,0 балів з обов'язкового тестування з української мови та літератури) не претендували на вступ до ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

Так, частка спеціалістів, підготовлених по галузі знань “економіка, комерція та підприємництво”, у загальній чисельності випускників вищих навчальних закладів збільшилась з 28,4% у 2001/2002 навч. р. до 33,9% у 2008/2009 навч. р. Аналогічні тенденції відмічалися також у підготовці спеціалістів у сфері права, питома вага яких у загальній чисельності випускників вищих навчальних закладів зросла за той же період часу з 6,9% до 8,1%. Зростання обсягів випуску спеціалістів за цими галузями знань обумовлене, насамперед, підвищенням престижності набуття цих спеціальностей, що гарантують (на поточний момент часу) отримання достатньо високих і стабільних доходів. При цьому ринок освітніх послуг реагував на підвищення попиту на отримання цих спеціальностей відповідним зростанням обсягів пропозиції послуг навчальних закладів по підготовці фахівців даного профілю.

Натомість, за останні роки зменшилася частка спеціалістів, підготовлених по інженерних спеціальностях, у загальній чисельності випускників вищих навчальних закладів – з 29,3 % у 2001/2002 навч. р. до 23,2% у 2008/2009 навч. р. [4, с. 17]. Разом з тим вирішення завдання підвищення рівня конкурентоспроможності країни обумовлює необхідність удосконалення системи підготовки інженерно-технічних спеціалістів з урахуванням потреб сучасних інформаційних технологій.

Освітні послуги мають сприяти засвоєнню випускниками сукупності знань, умінь та навиків з певної спеціальності; забезпечувати набуття нового соціального статусу в суспільстві, розвиток здатності до технологічної та психологічної самоорганізації. Це можливо лише за рахунок підвищення якості та конкурентоспроможності послуг ВНЗ, досягнення освітнім закладом конкурентної переваги перед іншими ВНЗ, що пропонують послуги, аналогічні за змістом, обсягом та призначенням, у певному сегменті ринку праці.

Слід також зазначити, що збільшення кількості абітурієнтів, які обирають престижні спеціальності, відбувається за рахунок розширення діапазону навчальних закладів як державної, так і недержавної форм власності. Так, кількість вищих навчальних закладів державної та комунальної власності, які здійснюють підготовку за даними спеціальностями, зменшилась у 2008/2009 рр. (порівняно з 2000/2001 рр.) на 16,1%, тоді як кількість недержавних навчальних закладів зросла за цей же період часу на 20,3% [4, с. 26]. Недержавні навчальні заклади, які намагалися отримати ліцензії на право навчання та видачі сертифікатів про освіту, спеціалізуються, в основному, на навчанні студентів за спеціальностями, що користуються попитом у сфері бізнесу (менеджмент, маркетинг, банківська справа, економіка, юриспруденція).

Незважаючи на здійснення моніторингу і контролю за якістю освіти державною шляхом використання системи акредитації, видачі ліцензії на право освітньої діяльності, навчальні заклади у переважній більшості намагалися та намагаються отримувати ці ліцензії, не враховуючи довгострокових тенденцій змін попиту та пропозиції на ринку праці.

Однак об'єктивний хід економічних процесів з часом стабілізує число вакансій на заміщення вільних робочих місць по престижних спеціальностях, оскільки масштаби розвитку банківсько-фінансової сфери обмежені можливостями економіки. Зокрема, у першому півріччі 2009 року (порівняно з аналогічним періодом попереднього року), зважаючи на зменшення кількості підприємств, що подали Державному центру зайнятості дані про потребу в працівниках для заміщення вільних робочих місць (на 26,7%), кількість вакантних посад у сфері фінансової діяльності скоротилася на 34,1%. Не менш важливим стримуючим фактором виступає збільшення обсягів пропозиції робочої сили певного профілю, обумовлене істотним зростанням кількості навчальних закладів, що

спеціалізуються на підготовці спеціалістів з престижних спеціальностей (економіка, правознавство, менеджмент).

Обсяги попиту на ці професії задовольняються із насиченням національного ринку праці спеціалістами даного профілю. Перевищення цього рівня може, відповідно, призвести до посилення конкуренції між ними за отримання належного робочого місця, та ще більше посилити напруженість на ринку праці. Так, згідно з даними Державного центру зайнятості України, чисельність незайнятих випускників вищих навчальних закладів, які перебували на обліку служби зайнятості протягом першого півріччя 2009 р., збільшилася (порівняно з аналогічним періодом попереднього року) на 32,3% (табл. 2).

Таблиця 2

Працевлаштування та зняття з обліку незайнятих випускників навчальних закладів, осіб

	Усього перебувало на обліку в службі зайнятості		Працевлаштовано службою зайнятості		Знято з обліку з інших причин	
	перше півріччя 2008 р.	перше півріччя 2009 р.	перше півріччя 2008 р.	перше півріччя 2009 р.	перше півріччя 2008 р.	перше півріччя 2009 р.
випускники середніх загальноосвітніх шкіл	6646	5354	2717	1360	1843	2707
випускники професійно-технічних закладів освіти	5525	13326	2174	2220	1787	6324
випускники вищих закладів освіти	15491	20495	5185	3738	5880	9825
Усього	27662	39175	10076	7318	9510	18856

Джерело: Дані Державного центру зайнятості України. Форма 2-ПН за перше півріччя 2008 р. та перше півріччя 2009 р.

Причому найвищий відсоток зареєстрованих у Державному центрі зайнятості (в якості безробітних) випускників ВНЗ становлять саме спеціалісти у галузі економіки, фінансів і права. Водночас за аналогічний період часу чисельність працевлаштованих за сприянням служби зайнятості випускників ВНЗ зменшилася на 27,9%, тоді як кількість знятих з обліку випускників (у зв'язку з відмовою від послуг служби зайнятості з особистих причин, самостійним працевлаштуванням, закінченням термінів перебування на обліку) збільшилася на 67,1% [5]. Це свідчить не тільки про обмеженість кількості вакансій із адекватними умовами найму та оплати праці, а й про слабку довіру пошукувачів роботи до результативності працевлаштування за сприянням ДЦЗ.

Не менш серйозною проблемою є відсутність моніторингу термінів перебування незайнятих випускників вищих навчальних закладів на робочих місцях, дібраних за допомогою наявного банку вакансій Державного центру зайнятості України, що не дає змоги оцінити ефективність цього працевлаштування. Зменшення кількості звертань незайнятих випускників вищих навчальних закладів до Державного центру зайнятості за сприянням у працевлаштуванні пов'язано, насамперед, з обмеженістю числа вакансій по отриманих спеціальностях. В існуючому банку вакансій, передусім, представлені заявки від підприємств на заповнення вільних робочих місць по робітничих професіях та інженерно-технічних спеціальностях, тоді як інформація від підприємств

про наявні дефіцитні вакансії практично відсутня. В умовах посилення кризових явищ у національній економіці, що призвели до стрімкого скорочення обсягів вакансій, заявлених підприємствами, можливості працевлаштування випускників ВНЗ значно обмежуються, оскільки підприємства не мають змоги наймати навіть працівників з досвідом роботи за спеціальністю.

Обмежені можливості фінансування дотацій роботодавцям у зв'язку з працевлаштуванням випускників призвели до призупинення дії Закону України „Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотацій роботодавцям”. Зростання масштабів неповної зайнятості на вітчизняних підприємствах внаслідок погіршення їх фінансового становища об'єктивно подовжує призупинення дії цього Закону. Водночас, поряд з дією об'єктивних чинників, дестимулюючим чином на процес працевлаштування випускників впливає недостатня ефективність системи освіти, невідповідність спеціальностей, які отримують молоді спеціалісти, кадровим потребам роботодавців. У цей же бік діють слабкі професійні мотивації, які у майбутньому стають причинами незайнятості дипломованих спеціалістів. Повільні темпи реформування системи вищої освіти, відсутність економічної зацікавленості ВНЗ у підготовці конкурентоспроможних працівників, їх працевлаштуванні та подальшому закріпленні на робочих місцях виступають проявами існуючого протиріччя між соціальними та професійними орієнтаціями випускників та кадровими потребами організацій, фірм і комерційних структур.

Нинішня структура випуску спеціалістів не відповідає структурі попиту на них, оскільки неможливість працевлаштування за отриманою професією, у кінцевому рахунку, призводить до дестабілізації соціальної ситуації в регіоні зі значною концентрацією незайнятої молоді. Навчальні заклади продовжують застосовувати „практику планування прийому, відштовхуючись від досягнутого обсягу підготовки, базуючись на інерції уявлень батьків про престижність професій, інтересах залучення коштів (на контрактні форми навчання)” [6, с. 146]. Зокрема, питома вага студентів вищих навчальних закладів, які навчалися за рахунок державного бюджету, у 2008/2009 рр. становила 35,3%, а за рахунок фізичних осіб – 60,8% [4, с. 16]. Стрімке зростання обсягів підготовки ВНЗ (за рахунок бюджетних та контрактних коштів) без урахування кон'юнктури попиту та пропозиції посилює напруження на регіональних ринках праці, обумовлене нерівномірністю концентрації молодіжного безробіття.

Визначення ступеня відповідності якості підготовки спеціалістів навчальними закладами можливе шляхом систематичного контролю за станом працевлаштування та подальшим продовженням терміну трудової діяльності працевлаштованих випускників за отриманою спеціальністю. Необхідно розробити механізм оцінки відповідності професійної кваліфікації випускників навчальних закладів потребам ринку праці через моніторинг професійної кар'єри випускників після закінчення ВНЗ.

У рамках моніторингу працевлаштування випускників необхідно здійснювати оцінку їх конкурентоспроможності, та, відповідно, оцінювати ефективність діяльності вищого навчального закладу. Для цього доцільно враховувати ступінь відповідності теоретико-методичної підготовки та практичних навиків, отриманих випускниками даного навчального закладу, потребам економіки (частка випускників, які не знайшли роботу після закінчення ВНЗ; частка випускників, які не працевлаштувалися за спеціальністю). Необхідним є здійснення об'єктивної оцінки результативності підготовки випускників: відповідність підготовки вимогам виробництва (тривалість зайнятості випускників на отриманому робочому місці; реалізація можливостей успішної службової кар'єри. Водночас важливо врахування суб'єктивної оцінки випускниками можливостей працевлаштування, трудового потенціалу, рівня знань та можливостей їх застосування.

За умов розбалансованості ринку праці та ринку освітніх послуг необхідна переорієнтація системи вищої школи на багаторівневу систему підготовки кадрів. Сучасна система освіти в Україні дотепер не забезпечує випереджального розвитку освіти, що передбачає підготовку спеціалістів з орієнтацією на технологічний прогрес та працівників широкого профілю, здатних швидко змінювати професію. Необхідність такого розвитку обумовлена не тільки потребою адекватно реагувати на прискорення темпів розвитку технічної бази виробництва, часті технологічні зміни, а й на зміни кон'юнктури на ринку праці.

Також важливим завданням є розробка механізму моніторингу працевлаштування випускників, складовою якого повинно виступати забезпечення координації дій навчальних закладів та роботодавців щодо досягнення збалансованості інтересів у результативному працевлаштуванні випускників, налагодження тісніших зв'язків між ними, що дасть можливість суттєво підвищити якість підготовки спеціалістів та практичного навчання.

Моніторинг працевлаштування випускників ВНЗ дає змогу регулювати й зближувати позиції роботодавців та навчальних закладів у підготовці кадрів потрібного профілю, та, відповідно, скорочувати кількість незайнятих випускників. Рівень працевлаштування випускників ще не став критерієм оцінки якості роботи вищих навчальних закладів. Ситуація може змінитися лише у разі, коли роботодавці, безпосередньо зацікавлені у підготовці фахівців відповідного рівня кваліфікації, з навиками практичної діяльності, зможуть певним чином контролювати процес підготовки цих фахівців. Разом з тим державні та місцеві органи управління мають забезпечувати формування державного замовлення з урахуванням прогнозу ситуації на ринку праці.

В Україні дотепер немає єдиного дієвого механізму регулювання процесу підготовки і працевлаштування молодих спеціалістів. Відсутність ефективної системи моніторингу розвитку системи освіти, зокрема, не дозволяє стверджувати, що офіційні статичні дані щодо працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, які навчалися за кошти державного замовлення, відображають фактичний стан справ.

Зменшенню соціальної напруженості, пов'язаної з працевлаштуванням молоді, сприятиме подальша диверсифікація структури та обсягів підготовки спеціалістів, вивчення та застосування досвіду розвинутих країн щодо переходу до системи безперервної освіти. Застосування такого підходу буде сприяти скороченню терміну адаптації випускника в умовах самостійної професійної діяльності, пошуку і отриманню першого робочого місця. Саме тому необхідно приділяти увагу активізації процесу адаптування знань та навиків, отриманих випускниками навчальних закладів, до потреб роботодавців. З цією метою слід розробляти ефективні заходи державного заохочення роботодавців — підприємств державної та недержавної форм власності — до створення робочих місць для молоді, забезпечення можливості організації виробничої практики для студентів з метою ознайомлення з виробничим процесом та подальшим їх працевлаштуванням на цих підприємствах.

Одним з напрямів координації дій цих суб'єктів виступає запровадження виробничої практики студентів ВНЗ на профільних підприємствах, що стимулюватиме їх керівництво до більш відповідального ставлення до організації практики. Насамперед, налагодження прямих зв'язків навчальних закладів з підприємствами забезпечуватиме реалізацію можливостей створення розвиненої учбово-матеріальної бази, організації стажування викладачів на цих підприємствах, сприятиме поступовій інтеграції науки та виробництва за рахунок залучення науковців — працівників ВНЗ до вирішення виробничих завдань. Також встановлення прямих зв'язків з підприємствами дасть можливість вносити

необхідні корективи до програм підготовки спеціалістів відповідно до конкретних потреб підприємств.

Нині використовуються різноманітні форми сприяння зайнятості випускників: підписання контрактів (договорів) з роботодавцями, розподіл за заявками організацій (при цьому досить часто застосовуються гарантовані співбесіди з роботодавцями), пошук місця працевлаштування за особистими контактами, працевлаштування за допомогою державної служби зайнятості, служби зайнятості ВНЗ, кадрових агенцій.

Не менш важливим наслідком посилення координації дій навчальних закладів та роботодавців щодо досягнення збалансованості інтересів у результативному працевлаштуванні випускників може бути істотне скорочення термінів адаптації молодих спеціалістів до виробничих потреб, що сприятиме закріпленню їх на виробництві, скороченню плінності кадрів.

Поширення практики роботи випускників не за спеціальністю, використання кваліфікованих кадрів не в тих сферах, для яких вони були підготовлені, означає неефективне використання державних фінансів. З одного боку, ці кошти витрачаються на підготовку надлишкової чисельності працівників за спеціальностями, що не користуються попитом на ринку праці, а по-друге, на підготовку працівників, які не планують працювати за отриманою спеціальністю. Загалом в сучасних умовах в Україні система підготовки та розподілу спеціалістів слабо корелюється з структурно-технологічними зрушеннями, які відбуваються в економіці, що посилює напруження на ринку праці, обумовлює загострення професійно-кваліфікаційних диспропорцій у структурі робочої сили, призводить до збільшення додаткових витрат на перепідготовку та підвищення кваліфікації неконкурентоспроможної молоді.

Розвиток ринкових відносин у сфері праці передбачає прискорення перебудови галузевої структури зайнятості, підвищення загальної цінності освітньої підготовки працівника. Збільшення тривалості терміну освіти молоді та більш пізній вступ до активної трудової діяльності призводить до змін вимог наймачів до робочої сили. Відбувається поступовий перехід від тактики короткострокових переваг щодо прибутків до стратегії отримання стабільних доходів в умовах конкуренції, що неминуче призводить до появи у перспективі потреби у розширенні найму молоді, професійно мобільної та високоосвіченої робочої сили. Чинник росту ціни робочої сили, особливо професійно підготовленої, діятиме в протилежному напрямі. Саме тому рівень зайнятості молоді буде складатися в результаті дії цих двох тенденцій та залежати напряму від ситуації на ринку праці.

З метою досягнення відповідності між пропозицією та попитом у молодіжному сегменті ринку праці необхідно забезпечити удосконалення системи управління підготовкою кваліфікованої робочої сили, приведення цієї системи у відповідність із загальнонаціональними та регіональними потребами у фахівцях певних спеціальностей, впровадження маркетингу спеціальностей [7, с. 25].

Для підвищення ефективності системи підготовки спеціалістів за видами економічної діяльності слід налагоджувати тісніші координаційні зв'язки між навчальними закладами та безпосередніми замовниками. Цьому найбільш сприятиме впровадження цільового навчання, що передбачає підготовку перспективних майбутніх спеціалістів на базі наявних виробничих потужностей, їх стажування без відриву від місця проживання.

Для забезпечення оптимізації параметрів системи підготовки кадрів, їх наближення до реальних потреб економіки доцільно реформувати систему освіти з урахуванням ринкових перетворень в економіці та соціальній сфері. Необхідна організація моніторингу

процесу формування попиту та пропозиції робочої сили для визначення перспективної потреби в кадрах у територіально-галузевому та професійно-кваліфікаційному аспектах. Важливим також є сприяння працевлаштуванню та адаптації до потреб ринку праці випускників навчальних закладів шляхом розширення практики контрактної системи підготовки кадрів за участю роботодавців. Це передбачає удосконалення існуючих навчальних програм з метою посилення адаптованості випускників до потреб ринку праці, підвищення їх мобільності на ринку праці за рахунок застосування прогресивних технологій пошуку роботи.

Висновки. Недосконалість діючої системи підготовки спеціалістів з вищою освітою, неврахування системою потреб економіки і попиту на ринку праці, динаміки попиту та пропозиції на ринку освітніх послуг призводить до ускладнення працевлаштування випускників навчальних закладів, потребує комплексного, послідовного державного підходу до вирішення цієї проблеми. Реформування системи вищої освіти відповідно до ринкових умов передбачає необхідність: поточного моніторингу стану ринку освітніх послуг; прогнозування обсягів підготовки фахівців за напрямками і спеціальностями відповідно до потреб економіки та розвитку ринку праці; розробки механізму заохочення і стимулювання роботодавців до працевлаштування випускників шляхом проведення гнучкої податкової, фінансової і кредитної політики; забезпечення збалансованості між необхідністю підвищення освітнього потенціалу, конкурентними потребами економіки у фахівцях з вищою освітою і бюджетними можливостями держави; сприяння підвищенню якості підготовки фахівців до світового рівня.

Входження національної системи освіти в Болонський процес посилить конкуренцію між освітніми навчальними закладами, що обумовлює необхідність підвищення рівня конкурентності освітніх послуг, оновлення змісту освіти, запровадження освітніх інновацій та інформаційних технологій.

Підвищення рівня конкурентоспроможності випускників вищих навчальних закладів передбачає розробку комплексних заходів щодо забезпечення універсальності їх підготовки на основі застосування гнучких моделей навчання, набуття додаткової спеціальності, стимулювання роботодавців до укладання контрактів та договорів на підготовку спеціалістів. І в умовах посилення кризових явищ в економіці необхідне удосконалення існуючої системи працевлаштування молоді у напрямі поліпшення нормативно-правових основ функціонування інститутів забезпечення зайнятості професійно підготовленої молоді, стимулювання роботодавців до надання вакантних робочих місць випускникам шляхом застосування податкових пільг.

Джерела

1. Лясников Н. Мотивы выбора профессии //Человек и труд, 2000. – № 8. – С. 42–45.
2. Про соціально-економічну захищеність населення України, за матеріалами вибіркового обстеження //www.ukrstat.gov.ua
3. Коровкин А.Г., Королев И.Б. Макроэкономический анализ взаимосвязи динамики отраслевых рынков труда и системы образования //Проблемы прогнозирования. – 2005. – №4. – С. 23–35.
4. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/09 навчального року. – К.: Держкомстат України, 2009. – 212 с.
5. Дані Державного центру зайнятості України. Форма 2-ПН за перше півріччя 2008 р. та перше півріччя 2009 р.

6. Семикіна М.В. Якість знань вітчизняних кадрів в контексті взаємодії навчальних закладів і бізнесу //Ринок праці та освіта: пошук взаємодії. – К.: Таксон, 2007. – 198 с.

7. Андел І. Управління працевлаштуванням випускників навчальних закладів у регіоні // Україна: аспекти праці, –2000. – № 2. – С. 23–27.

Анотація. У статті аналізується специфіка проблем працевлаштування молоді на ринку праці в умовах економічної кризи, визначаються напрями підвищення конкурентоспроможності випускників за рахунок забезпечення відповідності якості освіти вимогам роботодавців. Обґрунтовано необхідність підвищення рівня конкурентності освітніх послуг на основі застосування гнучких моделей навчання.

Аннотация. В статье анализируется специфика проблем трудоустройства молодежи на рынке труда в условиях экономического кризиса, определяются направления повышения конкурентоспособности выпускников за счет обеспечения соответствия качества образования потребностям работодателей. Обосновано необходимость повышения уровня конкурентности образовательных услуг на основе применения гибких моделей образования.

Summary. The specific features of youth job placement under economic crisis are analyzed at the article. The main trends of graduate's competitiveness growth on the basis of high quality of education are defined. The necessity of a providing of competitiveness of education service that foresees using of flexible education models is proved. The significant reasons of complicity of youth job placement are analyzed. It's proved that existing structure of turn-out of specialists doesn't correspond demand structure. In article the necessity of educational services' improvement was argued, and diversification of structure and volume of turn-out of specialists were proposed as an important decision making. As a result of youth job placement's investigation, the monitoring mechanism of graduate's job placement was proposed. It foresees the providing of coordination between education institutions and employers concerning balancing of their interests in graduate's job placement. The improvement of youth job placement is possible only under conditions of governmental support, improvement of legislative basis, implementation of improved curriculums aimed to adaptation of graduates to labour market demands. The effective measures of educational management system improvement are the creation of conditions for increase of youth labour market mobility on the basis of progressive technologies of job search.

Ключові слова: працевлаштування молоді; ринок праці; конкурентоспроможність освітніх послуг.

Ключевые слова: трудоустройство молодежи; рынок труда; конкурентоспособность образовательных услуг.

Key words: youth job placement; labor market; competitive ability of educational services.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.09.2009р.

УДК 331.524

О.І. ЦИМБАЛ,
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України*

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ ОБІГУ РОБОЧОЇ СИЛИ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми та її зв'язок з науковими і практичними завданнями. Умовою плідного використання здобутків інституціональної методології в сучасних економічних дослідженнях є критичне ставлення до її розробок, оскільки далеко не всі дослідницькі програми інституціоналізму близькі до завершеності і несуперечливості як на рівні теорії, так і на рівні зв'язку з економічною практикою.

Сказане повною мірою стосується однієї із найбільш відомих концепцій неінституціоналізму – концепції трансакційних витрат. Проблеми надто прямолінійного та механістичного поділу витрат на трансформаційні та трансакційні, операціоналізації вихідного поняття – трансакційні витрати – в конкретній дослідницькій площині можуть знецінити інституціональний смисл і аналітичний потенціал категорії.

Серед інших зазначені проблеми є особливо гострими з точки зору можливості застосування концепції трансакційних витрат для вивчення ринку праці. Можливість її плідного застосування, на нашу думку, вимагає упевненості в тому, що поняття трансакційні витрати здатне репрезентувати в теоретичному моделюванні реальні події економічного життя. Необхідно також упевнитися в його вагомості і релевантності стосовно процесів на ринку праці і, нарешті, визначити клас ситуацій, де застосування поняття трансакційні витрати дає змогу розширити межі сучасних аналітичних схем дослідження. Таким чином, **метою** статі є: перевірка адекватності теоретичної моделі трансакційних витрат стосовно українського ринку праці, та апробація на даних опитування методологічних підходів до вимірювання й оцінки їх рівня на ринку праці України.

Аналіз останніх досліджень. В загальному значенні трансакційні витрати – це витрати, якими супроводжується здійснення «трансакцій», якщо останні, так само загально, розуміти як виокремлений за певним принципом акт взаємодії. Хоча в такому вигляді терміни трансакційні витрати та трансакція рідко артикулюються безпосередньо, вказаний смисл закладається майже у всі визначення як саме собою зрозуміле. Так, у фізико-технічному аспекті трансакція конкретизується Уільямсоном О.І та Менаром К.¹

¹ Акт – в даному випадку елементарна частина процесу, подальша подільність якого втрачає сенс самого процесу, що має чіткий (і незмінний в обраній логіці) початок і кінець.

як акт перетину товаром чи послугою границі суміжних технологічних процесів (стадій виробництва, обміну чи використання) [12;9], як акт відчуження і отримання прав власності — Коммонсом Дж. [7;13], акт обміну інформацією — Міллером М., Стиглером Дж. [13], елементарний акт соціальної дії, спрямований на встановлення та підтримання соціальних відносин певного типу — Вебером М. [1;13], акт реалізації політичної влади в умовах взаємодії конкуруючих політичних груп [13].

У дослідженні економічних аспектів конкретних проблем господарювання зміст трансакційних витрат уточнюється: як кількісний вираз ресурсів, необхідних для створення, підтримки та використання інститутів та організацій [13], або, більш категорично, як витрати експлуатації економічної системи взагалі (К. Ерроу [13]). Подальша деталізація змісту трансакційних витрат здійснюється в розрізі поділу економічних процесів на сферу обміну і виробництва. У процесах обміну: як обмін правами власності та/або контрактними правами, а саме: витрати щодо визначення та вимірювання ресурсів — предметів обміну прав власності чи контрактних зобов'язань — витрати формулювання режимів їх передавання, побудови і використання механізмів захисту таких режимів, витрати закріплення прав власності, витрати пошуку контрагентів, ведення переговорів, організації діалогу. У процесах виробництва, а точніше, у процесах групової динаміки в межах ієрархічних утворень (наприклад підприємств) чи слабоієрархічних та мережевих це: установчі витрати, витрати розробки і підтримки організаційних структур, витрати налагодження і функціонування комунікацій, витрати модифікації мотивацій та підтримання належних стимулів, витрати нейтралізації опортунізму та нестратегічного розпорядження ресурсами.

На нашу думку, зрозуміти смисл ідей прихильників різних підходів до трактування трансакційних витрат можна, якщо враховувати, що джерелом їх появи є: обмежена раціональність та обмеженість когнітивних здібностей людини, недосконалість і неповнота інформації, об'єктивна неповнота моделей інтерпретації інформації (мов та інших символічно-семантичних систем), утилітарна мотивація, орієнтована на максимізацію індивідуальної корисності (логічним наслідком чого є така риса індивідуальної поведінки в колективі чи групі як опортунізм). В принципі, якщо грубо виразити саму сутність, то джерелом появи трансакційних витрат є те, що в літературі 70–80 рр. минулого століття описувалося за допомогою метафори «людський фактор». По суті єдине, що відрізняє сучасні підходи до витоків трансакційних витрат від метафори «людський фактор» 70–80 рр., це те, що «людський фактор» — непередбачувана і випадкова причина, яка виникає при неналежній організації процесу, тоді як сучасні економісти ці причини вважають іманентною ознакою системи «людина економічна» як такої.

Отже, трансакційні витрати — це не просто витрати, які не входять до складу витрат «чистого» технологічного процесу по лінії зв'язку «людина—природа» (так званих трансформаційних витрат), це витрати зв'язку «людина—людина» як такого. Строго науково корисно було б вважати, що трансакційні витрати супроводжують будь-які трансформаційні в частині тих додаткових витрат, яких вимагає створення особливих процедур чи заходів, спрямованих на нейтралізацію джерел недосконалої взаємодії осіб, що використовують технологічні процеси. На жаль, провести демаркаційну лінію між додатковими і технологічно обумовленими витратами в реальній ситуації складно. Це однак не можна вважати нездоланною перешкодою, оскільки такі проблеми є скоріше проблемами емпіричної інтерпретації та операціоналізації поняття, а не теоретичної визначеності. Тому вирішення їх завжди є конвенціональним процесом, а не пошуком універсального «однозначно об'єктивного» рішення.

Виклад основного матеріалу. Матеріали статті являють собою окремі результати, що були отримані в процесі дослідження обсягу і структури трансакційних витрат, які супроводжують функціонування ринку праці в Україні. В ході даного дослідження перевірялися теоретичні висновки, отримані неінституціональною школою економічної теорії, щодо вагомості їх впливу як на перебіг поточних процесів, так і розвитку окремих ринків існуючої інституційної структури. Безпосередньо для проведення дослідження було адаптовано концепцію трансакційних витрат О. Уільямсона [10;12].

Польовий етап дослідження (опитування населення на місцях) було реалізовано компанією ВАТ “Інформаційно-аналітична агенція “Статінформконсалтинг” у період з 20 по 30 червня 2008 року на замовлення Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України і згідно з розробленими ними методичними рекомендаціями. Крім того, нами було проведено тестування шкал, анкет та інших дослідницьких інструментів у фокус-групах, а також уточнено принципи включення респондентів до вибірки.

Оскільки дослідження мало пілотний характер, і в його межах здійснювалося попереднє шліфування відповідного методологічного апарату, отримані висновки не варто вважати строго репрезентативними на рівні окремих регіонів.

Лінійний розподіл окремих параметрів загального контексту. Для поглибленого з’ясування загального контексту процесів формування обсягів та структури трансакційних витрат обігу робочої сили на ринку праці в дослідженні було запропоновано серію запитань щодо джерел пошуку роботи, характеру поточних трудових відносин та пріоритетів серед способів розв’язання конфліктних ситуацій.

Зокрема, інтерес становлять відповіді на запитання, в яких респондентам пропонувалося заперечити чи висловити згоду з твердженнями, представленими у таблиці 1:

Таблиця 1**Лінійний розподіл характеристик зайнятості та працевлаштування***

Запитання	Відсоток позитивних відповідей %
Трудові відносини з роботодавцем на основному місці роботи оформлені тільки в усній формі	14,0
Зміст роботи, її обсяги, а також умови відчутно відрізняються від тих, які я уявляв собі при працевлаштуванні на підставі інформації, наданої роботодавцем	51,5
Під час працевлаштування інформація, крім заробітної плати, мене не цікавила	32,9
Роботу знайшов за допомогою друзів, знайомих або родичів	65,6
Роботу знайшов за допомогою публічних посередників (агентство з працевлаштування, державний центр зайнятості, преса, Інтернет, об’яви)	20,2

* Респонденти зі статусом — зайняті (N=1507)

Отримавши результати по 14% зайнятих неформально, підкреслимо, що в даному випадку такий тип контрактації стосується осіб, що зайняті на робочому місці, яке вважають для себе основним джерелом доходу. При цьому дані особи не належать до зайнятих в особистому селянському господарстві, до приватних підприємців чи до самозайнятих, які згідно з офіційною статистикою є основним контингентом формування нерегламентованої та неформальної зайнятості. Це переважно молодь

до 16–30 років (50% усіх неформально зайнятих). Статистично значущою є статеві відмінності (57% це чоловіки), 66% із них — це особи з повною загальною освітою та робітничими спеціальностями. Серед тих, хто пропонує свою робочу силу на ринку праці, ймовірність потрапити до даної категорії майже в 2 рази вища для осіб без базової середньої освіти, ніж для інших кваліфікаційних груп. 71,8% — це торгівля, недержавні послуги (індивідуальні та юридичним особам), а також будівництво (відповідно 35,6; 19,4 та 16,9%). Серед неформально зайнятих більшість осіб свій дохід оцінюють як нижче середнього — 43,3% та середній — 30,7%. Це певною мірою виглядає дивним, оскільки ми вважали неформальну зайнятість притаманною найменш оплачуваним робочим місцям. Разом з тим ймовірність того, що особа зайнята неформально, є найвищою серед респондентів, які оцінили свій дохід як низький, істотно вища за респондентів з самооцінкою доходу як нижче середнього. Швидше за все, ситуацію потрібно читати так: якщо дохід від певного робочого місця низький, то ймовірність того, що воно буде зайняте неформально, вище, або якщо поточний дохід особи низький, то ймовірність її легального працевлаштування менша.

Справляють враження результати відповіді на запитання про обізнаність респондентів щодо умов майбутньої трудової діяльності — 51,5%. Висока частка подібних відповідей дивувала нас ще на етапі тестових фокус-груп. В ході обговорення даної проблеми у фокус-групах ми впевнилися, що переважна більшість осіб, які саме так відповідають на це запитання, справді не можуть пригадати подій, пов'язаних з їх інформуванням ще на етапі контрактації. Масштабна легковажність претендентів на робочі місця опосередковано підтверджується достатньо вагомих відсотком відповідей про те, що ніяка інформація, крім розміру заробітної плати, респондентів й не цікавила — 32,9%. Можна пом'якшити наші висновки, визнавши, що досить вагома частка респондентів в принципі має уявлення про те, чим необхідно займатися на обраному робочому місці. Такими джерелами є попередній досвід роботи, загальна соціалізація та загальнодоступні знання про професії і види діяльності, інформація від знайомих (які у 65,6 відсотках випадків виступають посередниками при працевлаштуванні). Але це не знімає загального висновку про низьку культуру найму і контрактації як з боку носіїв робочої сили, так і з боку роботодавців. Очевидно, що невинуваті очікування, з одного боку, сприяють плинності кадрів, з іншого — низька обізнаність з вимогами підприємства і робочого місця призводить до низького рівня ефективності сполучення робочих місць і робочої сили.

Аналізуючи відповіді на запитання щодо переважних організаційних структур посередництва в пошуку роботи, необхідно виходити з того, що мережевий характер каналів пошуку роботи за останні 30 років підтверджено емпіричними дослідженнями як в розвинутих країнах, так і за останні 15 років у Росії (М. Грановеттер, В. Гімпельсон, В. Магун, К. Клеман, І. Козіна, А. Темницький, В. Якубович [2;3;4;5;6;8;11]). Отримані в ході опитування дані суттєво підривають позиції неокласичної теорії рівноважних ринків, оскільки свідчать про швидше мережеву, ніж про абстрактно-анонімну природу стосунків між контрагентами взаємодії. Так, в огляді М.Грановеттера зазначено, що обсяг ресурсів, доступний людині через мережу контрактів, не є більшим за обсяг ресурсів, що вже існує в мережі на поточний момент. У дослідженнях Мостаччі-Кальзавара вказується на те, що чим нижче доходи групи, до якої належить респондент, тим менш вигідною є використання мережі контактів саме в цій групі порівняно з іншими методами пошуку роботи [4]. Мостаччі-Кальзавара, Ю. Еріксен і У. Янсі виявили, що робота, знайдена через слабкі зв'язки, приносить більший дохід, ніж робота, знайдена через сильні зв'язки [4]. Поєднання згаданих факторів — доходу і характеру зв'язку — краще пояснює, чому збільшення заробітної плати відбувається тільки для індивідів, які мають як мінімум середній рівень освіти, і які шукають робоче місце через слабкі зв'язки.

Підкреслимо, що застосування неокласичних дослідницьких алгоритмів не дає змогу пояснювати вказані процеси, і, таким чином, на їх фоні мережева концепція виглядає більш продуктивною.

Крім того, в роботі М. Грановеттера наведено емпіричні свідчення того, що роботодавці і працівники не є тими незнайомцями, для формування стосунків між якими є обов'язковими зовнішні інституційні механізми. Кожний п'ятий із спеціалістів, технічних службовців, допоміжного персоналу та управлінців визнав, що дізнався про робоче місце і про колектив безпосередньо від роботодавця ще до того, як вирішив шукати роботу. Це означає, що вони були не тільки знайомі, а й те, що їх стосунки виходять за межі абстрактно та анонімно трудових.

Увага до питань щодо реакції працівників на порушення їх трудових прав на робочому місці пов'язана з тим, що самовизначення утиску трудових прав, попри їх реалістичність чи уявність, є вихідним психологічним чинником формування опортуністичної поведінки, а нейтралізація останньої, в свою чергу, визначає розмір внутрішньофірмових трансакційних витрат підтримки трудових стосунків. Розподіл відповідей з цього приводу свідчить насамперед про невинуватого низьку ефективність інструментів захисту трудових прав на робочому місці і майже нульову їх інституціоналізацію. Адже усі способи реагування є індивідуалістичними та прихованими. В ієрархії рангів опортуністичний тип реакції займає з 3 по 9 позиції. Більш точно — у 30,4% випадків працівники знаходять можливість як навмисно знижувати якість і продуктивність роботи, так і безпосередньо заважати нормальній роботі підприємства. При цьому частка осіб, які зазначили хоча б один прийом реалізації опортунізму, складає 30,1%. Оцінюючи ранг відповідей на запитання, які визначають схильність до опортуністичної поведінки, варто відзначити, що на фокус-групах люди обережно і не схвально поставилися до відповідних питань. Ми очікуємо, що реальна розповсюдженість такого типу реакції на незадоволеність моделями реалізації трудових відносин є ще більшою.

Майже у 65% випадків респонденти вважають, що, крім звільнення, немає дієвих способів відстоювати власні права. Такі дані дають можливість інакше поглянути на надмірний оборот робочої сили на ринку праці України, завеликий навіть порівняно зі зразками таких ліберальних ринків праці, як США та Великої Британії. Цілком ймовірно, що він обумовлюється не стільки швидкістю організаційно-технологічних змін на підприємствах та невідповідністю між кваліфікацією робочої сили і робочих місць, скільки недорозвиненістю інститутів коригування контрактів і трудових відносин. В такому разі ймовірно, що саме через високі показники обороту робочої сили український ринок праці сублімує негативну енергію трудових конфліктів, запобігаючи їх вивільненню у більш гострих формах.

На фоні статистичної значущості зазначених вище процесів, трансакційні витрати обігу робочої сили трактувалися як частка трансакційних витрат, що супроводжують функціонування інституційної структури працевлаштування і адаптації на робочому місці. Операціоналізація цих витрат в нашому опитуванні була здійснена через такі елементи:

1. витрати на пошук інформації про робоче місце (днів);
2. витрати на контакти з різними роботодавцями стосовно робочих місць (днів);
3. витрати на ведення переговорів щодо умов зайнятості (днів);
4. витрати на співбесіду та тестування, оформлення документів (днів);
5. витрати на випробувальний термін на робочому місці (в тому випадку, якщо під випробувальним терміном вважати трудову діяльність за неповну оплату, та протягом якого особа вважала свій стан на робочому місці не гарантованим) (днів);

6. витрати на опанування знаннями та навичками, які необхідні для досягнення нормальної на даному робочому місці продуктивності праці (в тому числі: знайомство з колективом, неформальними та формальними правилами поведінки на роботі (організаційною культурою), додаткове навчання та перепідготовку (з відривом від виробництва)) (днів);

7. витрати, пов'язані з оволодінням специфічними для цього робочого місця знаннями та навичками, які точно не знадобляться на іншому робочому місці (днів).

Таблиця 2

Лінійний розподіл характеристик зайнятості та працевлаштування*

Запитання: до яких заходів Ви вважаєте можливим вдаватися у випадку порушення або утиску трудових прав	Відсоток позитивних відповідей %
Звільнитися	64,4
Звернутися до вищих інстанцій або посередників для виправлення ситуації	34,1
Понизити якість та продуктивність своєї роботи (в межах, які не призводять до дисциплінарних санкцій)	10,3
Не виходити на роботу або працювати не повний робочий день на формально законних підставах (лікарняний, сімейні обставини) частіше, ніж це необхідно	8,2
Створювати видимість активної діяльності на робочому місці	14,9
Перестати навчати новачків або створювати видимість, що навчають новачків	3,5
Притримувати та/або „коригувати” інформацію, важливу для успішної роботи підприємства	3,5
Стримувати впровадження змін, модернізацію, нововведення, які здійснюються на робочому місці (підприємстві)	3,1
Використовувати не за призначенням або перевитрачати ресурси підприємства	1,8
Нічого не робив би, необхідно набратися терпіння	1,1
Шукав компроміс, намагався б вирішити мирним шляхом	0,9
Таких ситуацій не має і не було	0,6
Не знаю, важко відповісти	4,7
Інше:	1,5
в тому числі: звернутися до ради трудового колективу, профспілок	0,2

*Респонденти зі статусом — зайняті (N=1507) (Сума відповідей не дорівнює 100%, респондент міг дати кілька відповідей)

Елементи з 1 по 6 відображують послідовні етапи. Це дає змогу розраховувати обсяг трансакційних витрат обігу як суму витрат часу по усіх елементах. Не виключено однак, що елемент “витрати на випробувальний термін ...» у часі може збігатися з елементом « витрати на опанування знаннями та навичками...». Та для випадку пілотного дослідження вважаємо корисним розглядати ситуацію ідеалізовано — працівник повноцінно

адаптується тільки після визначеності з боку роботодавців і самого працівника щодо умов і тривалості співпраці.

Окремого обґрунтування потребує врахування в сумі витрат витрати елементу 7. Оволодіння специфічними для цього робочого місця «знаннями та навичками, які точно не знадобляться на іншому робочому місці», не належать безпосередньо до елементів витрат етапу працевлаштування. Їх включення до складу витрат обігу пов'язано з намаганням перевірити наявність реальних аналогів такому поняттю теорії трансакційних витрат О.Уільямсона, як специфічність активу – предмета трансакцій. Згідно з положеннями О.Уільямсона, специфічність активів разом із частотою трансакцій та рівнем невизначеності є вирішальними для розміру трансакційних витрат і, відповідно, для вибору механізмів управління контрактами. В даному випадку таким активом виступає робоча сила. Адаптуючи положення О.Уільямсона до трудової сфери, можна сказати, що набуття на конкретному робочому місці специфічної системи знань і навичок стає фактором прив'язування людини до нього і зменшення його переговорної сили в подальших стосунках з роботодавцем.

Таблиця 3

Лінійний розподіл частоти відповідей щодо обсягів часу, витрачених в процесі працевлаштування у м. Києві та Україні, %

	Пошук інформації про робоче місце, <i>днів</i>		Контакти з різними роботодавцями, <i>днів</i>		Ведення переговорів стосовно умов зайнятості, <i>днів</i>		Співбесіда та тестування, оформлення документів, <i>днів</i>		Випробу вальний термін, <i>днів</i>		Досягнення нормальності на даному робочому місці продуктивності праці, <i>днів</i>		Оволодіння специфічними знаннями та навичками, <i>днів</i>	
	Київ	Україна	Київ	Україна	Київ	Україна	Київ	Україна	Київ	Україна	Київ	Україна	Київ	Україна
Зовсім не витратили час	31,9	21,0	44,3	29,6	37,8	32,9	32,9	24,9	40,5	30,2	31,9	16,1	48,6	38,9
До тижня або менше	26	16,7	21,1	18,2	42,2	35,9	45,9	46,7	11,9	11,9	15,7	23,0	12,4	14,3
Від 1 тижня до місяця	26	26,2	15,7	20,0	12,4	11,8	10,3	14,9	27,6	32,1	24,9	30,0	17,3	14,8
Від 1 місяця до 6 місяців	8,1	27,9	8,7	13,7	1,1	3,5	0,5	1,7	9,7	11,0	12,9	17,9	6,5	7,6
Від 6 місяців до 12 місяців	2,2	7,4	1,6	2,9	0,0	0,7	0,0	0,1	0,5	0,6	4,3	2,6	3,5	1,8
Більше 1 року	0,0	2,0	0,0	0,9	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	2,7	1,9	1,6	1,8
Важко відповісти	6	6,0	8,7	14,7	6,5	15,0	10,3	11,5	9,7	14,2	7,6	8,4	9,7	20,8
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

З метою демонстрації адекватності результатів опитування вони представлені через порівняння ситуації по Україні в цілому і по місту Києву (табл. 3). Із загальних міркувань

виглядає розумною гіпотеза про те, що ринок праці в м. Києві краще забезпечений інфраструктурою пошуку роботи, а підприємства міста загалом демонструють більш якісний менеджмент добору кадрів. У випадку якщо матеріали опитування є адекватними реальним процесам, прийняття такої гіпотези дозволяє нам очікувати, що тривалість, а відповідно і витратність пошуку роботи і працевлаштування в Києві мають бути в середньому меншими, ніж по Україні в цілому.

Дані таблиці говорять про те, що витрати не тільки мають місце, а й люди чітко усвідомлюють їх вагу при прийнятті рішень щодо працевлаштування. Відсутність хоча б одного елементу транзакційних витрат пошуку і працевлаштування відмітили лише 31–48% респондентів. При цьому частка респондентів, які не витрачали часу на жодному з етапів працевлаштування, виявилася лише 2,3%.

У таблиці 4 наведено розрахунки середньозважених значень прямих витрат часу. Як видно, рівень транзакційних витрат працевлаштування, вимірюваний в одиницях часу, по Україні значно перевищує рівень по Києву, що ще раз свідчить на користь адекватності вимірювання. Варте уваги те, що найбільша різниця транзакційних витрат між Україною в цілому та Києвом припадає на пошук інформації, контакти та ведення первинних переговорів щодо умов зайнятості — вони значно відхиляються від середнього рівня транзакційних витрат по всіх етапах. На нашу думку, це свідчить про значно кращу інфраструктуру працевлаштування в Києві. Відмінності транзакційних витрат після прийняття на роботу менш суттєві і, можливо, навіть статистично незначущі, що дає змогу спростувати гіпотезу про істотно вищий рівень внутрішньофірмового менеджменту в столиці.

Таблиця 4

Середньозважені оцінки витрат часу на працевлаштування та адаптацію однієї особи

	Пошук інформації про робоче місце, <i>днів</i>	Контакти з різними робо- тодавцями, <i>днів</i>	Ведення переговорів щодо умов зайнятості, <i>днів</i>	Співбесіда та тестуван- ня, оформлення докумен- тів, <i>днів</i>	Випробувальний термін, <i>днів</i>	Досягнення нормальної на даному робочому місці продуктивності праці, <i>днів</i>	Оволодіння специфіч- ними знаннями та нави- чками, <i>днів</i>	Всього днів	Всього місяців
Україна	61,5	31,0	10,3	7,0	20,8	40,9	23,8	195,2	6,4
Київ	20,8	17,7	5,3	4,5	18,0	42,1	27,7	136,1	4,5
Україна/Київ, <i>разів</i>	2,96	1,75	1,94	1,56	1,16	0,97	0,86	1,43	1,42

З метою порівняння отриманих даних із загальними економічними процесами нами було перераховано транзакційні витрати у грошовий виразник. Для цього ми скористалися простим підходом, який базується на розумінні альтернативних витрат як вартості втрачених можливостей. Ми виходили з того, що час, витрачений на працевлаштування і адаптацію на робочому місці, є прямим від’ємником від потенційно можливого обсягу ВДВ, який забезпечував би працівник у разі безперервної роботи протягом такого ж часу. Звісно це грубий підхід, адже при цьому не враховується, що протягом випробувального терміну та періоду адаптації до нормальної продуктивності він все ж таки створював додану вартість, хоча і в меншому обсязі. Щоб врахувати це, ми вважаємо, що протягом 5 та 6

елементів трансакційних витрат було створено половину потенційно можливої доданої вартості. Етап оволодіння специфічними знаннями та навичками, згідно з прийнятими нами припущеннями, не є виокремленим, цілком можливо, що він відбувається паралельно з двома попередніми, тому витрати часу на цей етап ми не враховували до загального фонду трудового часу, протягом якого було недоотримано ВДВ.

Тоді якщо в 2007 році (останній рік, щодо якого Держкомстат надав повні дані щодо ВДВ, зайнятості та умов праці) вартість одного людино-дня в одиницях ВДВ по Україні була 164 грн., а по Києву – 447 грн., і враховуючи, що впродовж 2007 р. по Україні в цілому було прийнято на роботу 3380 тис., а в Києві 430 тис. осіб, обсяги недоотриманої валової доданої вартості, скоригованої на тривалість адміністративних відпусток та невідпрацьованого часу, становлять: по Україні в цілому – 78 млрд. грн., що складає 10,8%, а по Києву 15 млрд. грн. – 11,1% річного обсягу ВДВ. Звісно такі оцінки не можна сприймати безпосередньо як точний вартісний вимір. Крім того, ми розуміємо нездійсненність і навіть контрпродуктивність намагань повністю перекрити можливості обороту робочої сили, і тому приймаємо як реалістичну гіпотезу про існування суспільно виправданих рівнів і обороту робочої сили, і відповідних витрат, які, за аналогією з безробіттям, можна було б назвати природними. Разом з тим розрахунки вказують на значущість масштабів недовикористання трудового потенціалу нації, що дає змогу дані таблиць 3 та 4 оцінювати як надмірні. Така оцінка рівня трансакційних витрат обороту робочої сили разом з даними щодо специфіки трудових відносин доводить недостатню ефективність і навіть недорозвиненість інфраструктури та інституційного забезпечення усіх складових обороту робочої сили.

Висновки. Перший висновок: трансакційні витрати ринку праці не сімулякр. Дана теоретична конструкція має реальний аналог і справляє відчутний вплив на перебіг економічних подій не тільки на ринку праці, а й на макроекономічні результати. Звідси: її врахування обов'язкове для формування адекватної оцінки поточних процесів та їх причин.

Результати роботи у тестових фокус-групах, розподіл відповідей та кількість нелогічних і випадкових відповідей в анкетах дозволили нам зробити висновок, що люди розуміють про що йде мова без тривалих і складних пояснень, хоча й не чули про існування такого поняття як трансакційні витрати. Це дає підстави розраховувати на те, що вимірювання трансакційних витрат може бути стандартизовано і введено до практики регулярних обстежень.

Погляд на трудові відносини через призму концепції трансакційних витрат дає змогу виявити механізми, які неможливо помітити, оперуючи агрегованими показниками рівня макромоделей чи неокласичних моделей окремих ринків. Це збагачує арсенал дослідницьких алгоритмів та методів вироблення регуляторних рішень щодо удосконалення ринку праці.

І нарешті, застосування пропонованої методології потенційно зіставне з іншими дослідженнями ринку праці та трудових відносин. Зокрема, вважаємо перспективним порівняння отриманих даних з даними Державного комітету статистики України щодо витрат на робочу силу, адміністративних відпусток, затримок заробітної плати тощо; даними експертного опитування фахівців України з проблем управління, праці та соціальної політики, яке провів Інститут економіки промисловості НАНУ у 2005 р.; окремого проекту Держкомстату «Базова захищеність населення України», даними опитування «Українське суспільство 1994–2004», проведеного Інститутом соціології НАНУ. Вивчення їх разом дає достатньо повну і різнобічну картину, яка чітко свідчить про майже демонстраційне відставання розвитку соціально-трудових відносин на фоні

інших економічних відносин, що виражається у спотвореності і суперечливості їх наочної та відчутної форми — інститутів. Хоча обговорення і порівняння згаданих досліджень має бути предметом окремої статті, попередньо можна сказати, що недорозвиненість інституційного забезпечення, інституційної конституції та інфраструктури ринку праці є мало помітним через розмитість і вбудованість відповідних відносин в інші типи відносин, але катастрофічним гальмом розвитку економіки в цілому.

Джерела

1. Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения: пер. с нем. / Сост., общ. Ред. и посл. Ю.Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — 808с. — <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000303/-index.shtml>
2. Гимпельсон В.Е. Временная занятость в России: данные, уровень, динамика, распространенность // Экономический журнал ВШЭ. — 2004. Т. 8. — № 2. — С. 225–245.
3. Гимпельсон В.Е., Магун В.С. Уволенные на рынке труда: новая работа и социальная мобильность // Социологический журнал. — 1994. — №1. — С.134–149.— (<http://www.socjournal.ru/article/36>)
4. Грановеттер М. Социологические и экономические подходы к анализу рынка труда: социоструктурный взгляд. — С. 369–399 // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Сост. и научн. ред. В.В.Радаев; пер. М.С. Добряковой и др. — М.: РОССПЭН, 2004. — 680 с.
5. Клеман К. Неформальные практики российских рабочих // Социологические исследования. — 2003.— № 5.— С. 62–72.
6. Козина И. Реструктурирование рынка труда и каналы мобильности. // Занятость и поведение домохозяйств. Адаптация к условиям переходной экономики России. / Под ред. В.Каблиной и С.Кларка. — М: РОССПЭН, 1999. — 432 с.
7. Коммонс Д. Институциональная экономика // Экономический вестник Ростовского государственного университета, 2007. — Т. 5. —№ 4. — С. 59–70.
8. Магун В.С. Гимпельсон В.Е.Стратегии адаптации рабочих на рынке труда // Социологические исследования. —1993. — № 9. — С. 73–84.
9. Менар К. Экономика транзакционных издержек: от теоремы Коуза до эмпирических исследований // Институциональная экономика / Под общ. ред. А.Олейника. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 704 с., С.113–151.
10. Темницкий А.Л. Коллективистские организации и практики трудового поведения // Социологические исследования. — 2008. — № 12. — С. 62–72.
11. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / науч. ред. В.С. Катыкало. — СПб.: Лениздат; CEV PRESS, 1996. — 702 с.
12. Фуруботи Э.Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Пер. с. англ. под ред. В.С. Катыкало, Н.П. Дроздовой. — СПб.: издат. дом Санкт-Петерб. Гос. ун-та, 2005. — XXXIV + 702 с.
13. Якубович В. Институты, социальные сети и рыночный обмен: подбор работников и рабочих мест в России. — С. 210–251 // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному сетевому анализу. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. — 280 с.

Анотація. У статті перевіряється адекватність теоретичної концепції трансакційних витрат, які застосовано до досліджень ринку праці України, на основі даних, отриманих під час опиту економічно активного населення у 2008 році. На основі пропозицій методології виміру та оцінки трансакційних витрат проведено аналіз даних опитування, який свідчить про неефективність інституційної структури ринку праці та зайнятості в Україні.

Аннотация. В статье проверяется адекватность теоретической концепции трансакционных затрат, применительно к исследованиям рынка труда Украины, на основе данных, полученных в ходе опроса экономически активного населения в 2008 году. На основе предложенной методологии измерения и оценки трансакционных затрат проведено анализ данных опроса, который свидетельствует о неэффективности институциональной структуры рынка труда и занятости в Украине.

Summary. The authors examine the adequacy of the theoretical concept of transaction costs for the study of processes in the labor market in Ukraine. This used data obtained during a special survey of labor force in 2008.

Refinement of the theoretical position of this research is based on analysis of data from the world's questions made it possible to justify the approaches to the separation of transformation and transaction costs, to identify components of transaction costs of labor turnover in the labor market.

Statistical processing of survey results shows: A negative symmetry between informal employment and the level of employment income, do not have sufficient knowledge of respondents about future employment and low interest in such knowledge, reasonable conclusion about the low culture of engagement, as from labor, and with by entrepreneurs. Proved unwarranted poor performance instruments protecting human rights in the workplace, their lack of institutional level and wide spread of preparedness opportunist behavior. Determine the validity of transaction costs in the process of working potential: in Ukraine as a whole - 10.8%, while in Kyiv - 11.1% of the annual volume of GVA. Estimates of the total transaction costs such labor market - they are excessive and hinder the effective use of resources. Such an assessment level of transaction costs along with labor market data for specific employment shows a lack of efficiency and even underdeveloped infrastructure and institutional support for all components of labor turnover.

Ключові слова : трансакційні витрати; обіг робочої сили; ринок праці; працевлаштування.

Ключевые слова: трансакционные затраты; оборот рабочей силы; рынок труда; трудоустройство.

Key words: transaction costs; labor force overturn.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.07.2009 р.

УДК 331.5:364.48

І. Ф. ГНИБІДЕНКО,
доктор економічних наук, професор
Київського національного економічного
університету ім. В. Гетьмана

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА НА СЕЛІ: МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Формування і раціональне використання трудового потенціалу в аграрному секторі економіки стає важливим стратегічним завданням, від успішного вирішення якого залежить продовольча безпека як кожного регіону, так і країни в цілому.

Глобальна системна фінансово-економічна криза стала ще одним серйозним фактором впливу на ринок праці, у тому числі сільський. Через зниження обсягів виробництва та кредитної активності зменшується попит на працю і скорочуються можливості забезпечити робочими місцями бажаючих працювати.

Проте, на противагу різкому падінню основних галузей промислового виробництва, нині сільське господарство в Україні як один з небагатьох секторів економіки продовжує утримувати показники, досягнуті у 2008 році. Так, у січні–травні 2009 року загальне виробництво продукції сільського господарства порівняно з відповідним періодом 2008 року зросло на 2,3%, у тому числі в аграрних підприємствах на – 7,1%, у господарствах населення – скоротилося на 1,0%. Обсяг продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств у фактичних цінах, за розрахунками, становив 25,7 млрд. гривень (1). Це свідчить про значні потенційні можливості цього сектору економіки, що потребує окремого наукового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальний аналіз процесів щодо ринку праці та розвитку соціальної інфраструктури на селі показує, що процеси відродження відбуваються за діючими об'єктивними та суб'єктивними законами розвитку суспільства, а економічні реформи потребують свого завершення. Ці питання є предметом багатьох наукових досліджень. Проте в науковій літературі йдеться в основному про втрату чисельності зайнятих у сільському господарстві, заробітну плату, умови праці тощо. І лише деякі роботи присвячені соціальній інфраструктурі на селі, яка є, поряд з іншими, важливим сегментом сільського ринку праці.

Тому **метою** цієї статті є дослідження ринку праці й соціальної інфраструктури на селі на сучасному етапі розвитку та обґрунтування можливих перспективних змін в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на наявну фінансово-економічну кризу, на селі відбуваються певні позитивні зміни. Нині розроблена і діє Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, якою визначено ряд завдань і заходів, спрямованих на підвищення ефективності сільського господарства, забезпечення розвитку нових форм підприємництва, зайнятості сільського населення, розбудови соціальної інфраструктури тощо.

Реалізація вжитих заходів дає можливість створити сприятливі умови для відтворення людського потенціалу, удосконалити інфраструктуру сільських населених пунктів, урізноманітнити форми обслуговування сільського населення, подолати депресивність сільських територій.

З метою сприяння розвитку малого та середнього бізнесу у 2009 році державним бюджетом передбачено надання підтримки фермерським господарствам та іншим сільськогосподарським товаровиробникам. Законом України “Про Державний бюджет України на 2009 рік” на підтримку фермерських господарств за бюджетними програмами “Фінансова підтримка фермерських господарств” і “Надання кредитів фермерським господарствам” передбачено 26 млн. гривень.

Діяльність фермерських господарств сприяє розвитку соціальної інфраструктури на селі, забезпеченню робочими місцями громадян, які проживають у сільській місцевості.

Крім того, відповідно до Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для здешевлення кредитів, фінансування інвестиційних проектів та підтримки окремих проектів в агропромисловому комплексі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.05.2009 № 463, передбачені бюджетні кошти на надання кредитів фермерським господарствам у сумі 200,0 млн. грн., державну підтримку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів – в сумі 90,0 млн. гривень.

У лютому 2009 року Уряд схвалив Концепцію Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року, метою якої є забезпечення формування та діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів шляхом запровадження механізму державної підтримки цих кооперативів, підвищення доходів сільських жителів, вирішення питань зайнятості, надання дорадчих послуг.

Міністерство аграрної політики України здійснює заходи щодо розробки та прийняття ряду законодавчих та нормативно-правових актів з розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

На даний час у Верховній Раді України перебуває проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України з питань діяльності неприбуткових організацій», положення якого спрямовані на сприяння розбудові сільськогосподарської кооперації в державі.

Крім того, для забезпечення росту темпів зайнятості сільського населення та створення нових робочих місць в аграрній сфері, у тому числі і для незахищених верств населення, розробляється проект концепції Закону України про сільський зелений (аграрний) туризм та агротуристичну діяльність. Цей Закон спрямований на диверсифікацію зайнятості сільського населення, а також дасть можливість особистим селянським господарствам здійснювати як сільськогосподарську, так і агротуристичну діяльність.

Серед актуальних проблем розвитку села чільне місце посідає його соціальна сфера. Функціонування соціальної сфери села як економічної категорії знаходить своє відображення у процесах, що забезпечують життєдіяльність людини у суспільстві.

Для розв'язання проблем водозабезпечення сільського населення діє Державна цільова соціальна програма першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року, розроблена Держводгоспом. Незважаючи на значне недофінансування, у минулому році побудовано та введено в експлуатацію 65,5 км магістральних водоводів, що дало можливість забезпечити якісною питною водою 14 населених пунктів із населенням 20 тис. чоловік у Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській і Херсонській областях.

З метою запобігання техногенним та епідемічним ситуаціям у сільській місцевості, пов'язаних із низькою якістю питної води, своєчасного усунення аварійного стану котелень і мереж тепло-, водопостачання та водовідведення, Міністерством аграрної політики впроваджена бюджетна програма “Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості”. На реалізацію заходів цієї програми у 2007 році з державного бюджету було виділено 20 млн. грн., у 2008 – 40,9 млн. грн. і на 2009 рік передбачено 40,9 млн. гривень.

Виділені державні кошти сприяють також залученню коштів місцевих бюджетів на умовах співфінансування робіт у сфері комунально-побутового обслуговування. У 2008 році на фінансування ремонтних робіт залучено 57,4 млн. гривень з місцевих бюджетів.

Пожебавлюється будівництво закладів соціально-культурного призначення у сільській місцевості. Протягом 2008 року введено в експлуатацію 37 шкіл, 19 дошкільних закладів, 15 закладів охорони здоров'я, 3 заклади культури клубного типу, 4,24 тис. км газових та 256,7 км водопровідних мереж, 540 км доріг з твердим покриттям.

У 2008 році підприємствами Укравтодору було побудовано 67 під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів. Залишилось побудувати 149.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачено заходи щодо оздоровлення дітей працівників агропромислового комплексу, розвитку фізичної культури та спорту на селі.

Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для оздоровлення та відпочинку дітей працівників агропромислового комплексу, у 2008 році було оздоровлено 23,2 тис. дітей, з них діти працівників соціальної сфери села – 3,7 тис. чол. (16%); працівників фермерських і особистих селянських господарств – 4,4 тис. чол. (19%); діти працівників підприємств, що виробляють та переробляють сільгосппродукцію, – 11,1 тис. чол. (48 %); працівників підприємств будівництва на селі, меліорації та хімізації – 1,4 тис. чол. (6%); діти-сироти 2,6 тис. чол. (11%). Виділено кошти на оздоровлення дітей і на літній відпочинок у 2009 році.

В Україні діє 163 фізкультурно-спортивних клуби ВФСТ “Колос”. У 275 дитячо-юнацьких спортивних школах, у тому числі в 11 спортивних дитячо-юнацьких школах олімпійського резерву, займаються 89,2 тис. школярів.

Фізкультурно-оздоровчу та спортивну роботу на селі проводять: 346 інструкторів-методистів, 706 тренерів-викладачів, 745 інструкторів фізичної культури сільських, селищних рад тощо.

У сільських регіонах діють 10909 спортивних споруд, а саме: 234 стадіони, 3476 спортивних майданчиків, 5466 футбольних полів, 3 лижні бази, 14 плавальних басейнів, 657 спортивних залів, 704 приміщення для фізкультурно-оздоровчих занять, 244 майданчики з тренажерним обладнанням, 62 стрілецькі тири.

Заходи з розвитку фізкультури та спорту на селі здійснюються шляхом підтримки діяльності Всеукраїнського фізкультурно-спортивного товариства „Колос”. Відповідно до Закону України „Про Державний бюджет України на 2009 рік” на зазначені цілі виділено видатки в сумі 9,9 млн. гривень.

Разом з тим ряд негативних тенденцій на ринку праці та соціальної інфраструктури залишаються не вирішеними.

На початок 2008 року в Україні налічувалось 28504 сільських населених пунктів. Протягом року їх кількість зменшилась на 14 одиниць і становила на початок 2009 року 28490 одиниць.

Якщо на початок квітня 2008 року чисельність сільського населення складала 14681,7 тис. осіб, то на цю ж дату 2009 року вона зменшилася на 143,1 тис. осіб і становила 31,5 % від загальної чисельності населення України.

Загальна тенденція до зниження чисельності сільського населення, його різке постаріння, негативний вплив на демографічну ситуацію загострюють складну проблему безробіття на селі.

Таблиця 1

Динаміка основних показників, що характеризують стан сільського ринку праці у 2001–2008 роках

Найменування показника	у середньому за:							
	2001 рік	2002 рік	2003 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік	2008 рік
1. Чисельність безробітного населення віком 15–70 років, визначена за методологією МОП (тис. осіб):								
все населення	2455,0	2140,7	2008,0	1906,7	1600,8	1515,0	1417,6	1425,1
міське населення	1983,8	1721,4	1552,0	1346,0	1199,9	1113,5	1038,2	1027,5
сільське населення	471,2	419,3	456,0	560,7	400,9	401,5	379,4	397,6
2. Рівень безробіття населення віком 15–70 років, визначений за методологією МОП (у відсотках до економічно активного населення відповідної вікової групи):								
все населення	10,9	9,6	9,1	8,6	7,2	6,8	6,4	6,4
міське населення	12,6	11,1	9,9	8,7	7,8	7,3	6,8	6,7
сільське населення	7,0	6,3	7,0	8,4	5,7	5,8	5,4	5,7
3. Середньомісячна номінальна заробітна плата в економіці країни (без малих підприємств), грн.	311,1	376,2	462,3	589,6	806,29	1041,5	1351,1	1806,3
в т.ч. сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	151	178	210	295	415	553	733	1076

Розраховано на основі щорічних даних Держкомстату України, Офіційний сайт Держкомстату України: www.ukrstat.gov.ua

Чисельність безробітних, які проживають у сільській місцевості, на 01.04.2009 року становила 426,6 тис. осіб, що складає майже половину від їх загальної кількості. Якщо чисельність безробітних у містах, починаючи з 2001 року зменшується, то в сільській місцевості вона лишається стабільно високою, про що свідчать дані таблиці 1.

Протягом першого кварталу 2009 року до служби працевлаштування звернулося 71,7 тис. осіб, з яких працевлаштовані 36,2 тис. осіб. На 1 квітня цього року перебувало на обліку 390,3 тис. безробітних, а кількість вільних робочих місць для працівників сільського господарства становила 13,1 тис., навантаження на одне вільне робоче місце — 16 осіб.

На розвиток сільського ринку праці суттєво впливають цілий комплекс факторів економічного та соціального спрямування, а також дія об'єктивних і суб'єктивних законів людського розвитку.

З одного боку, агропромисловий комплекс відчуває дефіцит кваліфікованих кадрів, з іншого — перевищення пропозиції сільської робочої сили над попитом. Триває незворотний процес постаріння й скорочення кваліфікованих спеціалістів сільськогосподарських підприємств усіх форм власності, зберігається відставання в оплаті праці (табл.1), відзначається низька конкурентоспроможність і мобільність сільських працівників.

Недостатній рівень розвитку на селі нових виробництв і несільськогосподарських видів діяльності призводить до посилення міграції сільського населення у міста та за межі країни.

Наявний освітній і кваліфікаційний потенціал селян реалізується не повною мірою, що негативно відбивається на основних виробничих показниках і результатах господарської діяльності підприємств різних форм власності та розвитку соціальної інфраструктури.

Так, неврегульованість бюджетного фінансування видатків на будівництво та утримання об'єктів соціальної інфраструктури села призвели до значного їх скорочення. Лише порівняно з 2000 р. на сьогодні зменшилось на 912 (6,5%) загальноосвітніх шкіл, 239 (2,8%) дитячих дошкільних закладів, 337(2%) закладів охорони здоров'я, 1037 (6,2%) клубів і будинків культури.

Наявна соціальна інфраструктура не відповідає сучасним вимогам. Так, водопроводи мають лише 22% сільських населених пунктів, газопроводи — 46%, середні заклади освіти — 48%, дошкільні заклади освіти — 31%, заклади культури клубного типу — 58%, дільничні лікарні — 2%, амбулаторно-поліклінічні заклади — 12%, фельдшерсько-акушерські пункти — 53%.

Практично перестала функціонувати мережа сільських підприємств побутового обслуговування, а існуюча транспортна мережа не відповідає сучасним вимогам. Лише 40% сільських доріг мають тверде покриття, практично відсутнє освітлення сільських вулиць.

Припинення з 1999 року відшкодування суб'єктам господарювання витрат власних коштів, понесених на будівництво об'єктів соціальної інфраструктури села, призвело до того, що інвестори не зацікавлені вкладати власні кошти в її розвиток.

Важливою основою поліпшення побутових умов сільського населення є інженерне облаштування сільських населених пунктів. В Україні сьогодні із 28,5 тис. сільських населених пунктів водопровід мають 6,3 тис. сіл (22% від загальної кількості), каналізацію — 742 села (2,6%), постачання природним газом — 12,3 тис. (43%). Поряд з цим налічується 1274 сільських населених пункти, жителі яких (850 тис. чол.) користуються привізною водою.

Таблиця 2

Динаміка розвитку основних об'єктів соціальної інфраструктури села
за період 1990–2008 років

Об'єкти соціальної інфраструктури	1990р.	1995р.	2006р.	2008 р.
Житловий фонд: житлові будинки, <i>млн. од.</i>	6,3	6,3	6,3	6,2
Загальна площа, <i>млн. м²</i>	347,8	361,7	377,9	380,0
Дошкільні дитячі заклади, <i>тис. од.</i>	12,6	10,9	8,5	8,7
Загальноосвітні школи, <i>тис. од.</i>	15,1	15,2	14,3	13,8
Сільські професійно-технічні училища, <i>од.</i>	259	331	270	229
Клубні заклади, <i>тис. од.</i>	21,0	19,8	16,8	16,6
Бібліотеки, <i>тис. од.</i>	18,7	18,0	15,7	15,0
Кіноустановки, <i>тис. од.</i>	22,2	13,6	2,4	1,753
Дільничні лікарні, <i>тис. од.</i>	1,5	1,4	0,9	0,58
Амбулаторно-поліклінічні заклади, <i>тис. од.</i>	1,6	1,8	2,4	2,4
Фельдшерсько-акушерські пункти, <i>тис. од.</i>	16,4	16,4	16,1	15,2
Стадіони, <i>од.</i>	517	309	291	279
Спортивні зали, <i>од.</i>	...	759	746	657
Плавальні басейни, <i>од.</i>	...	57	33	41
Об'єкти торгівлі, <i>тис. од.</i>	60,5	48,2	17,7	19,3
Підприємства ресторанного господарства, <i>тис. од.</i>	18,3	10,9	8,0	7,9
Підприємства побутового обслуговування, <i>тис. од.</i>	22,5	8,3	4,6	1,8

Розраховано на основі щорічних даних Держкомстату України. Офіційний сайт Держкомстату України: www.ukrstat.gov.ua

Із наявних у сільській місцевості 68 тис. км водопровідних мереж та 4,5 тис. км каналізаційних мереж 30 відсотків уже відпрацювали свій амортизаційний термін (21,2 тис. км водопровідних, 1,2 тис. км каналізаційних) і перебувають в аварійному стані, а тому підлягають капітальному ремонту або заміні, що пов'язано із значними фінансовими затратами.

Через обмеженість бюджетного фінансування підрозділи Укрсількомунгоспу обслуговують лише 30 відсотків від усіх сільських населених пунктів, що мають централізоване водопостачання та водовідведення.

Найголовнішою складовою соціальної інфраструктури села є його житловий фонд. Незважаючи на те, що середня забезпеченість житлом на селі вища, ніж у містах, за якісними характеристиками сільське житло істотно поступається міському.

Водопроводом обладнано лише близько 20% сільських будинків, каналізацією – 15, централізованим опаленням – 24, ванними (душовими) – 13, природним газом, включаючи балонний – 84%. У даний час єдиним видом підтримки житлового будівництва на селі залишається надання забудовникам довгострокових пільгових кредитів (під 3% річних) за бюджетною програмою “Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників” обласними фондами підтримки індивідуального житлового будівництва на селі.

За період з 1998 року по 2009 рік більше 63 тис. сімей, які мешкають у сільській місцевості, отримали пільгові кредити на суму 522 млн. грн. (317 млн. грн. — з державного бюджету та 205 млн. грн. — з місцевих бюджетів). Це дало змогу ввести в дію 998 тис. кв. м житла та газифікувати майже 45 тис. садиб.

Проте обсяги фінансування програми підтримки житлового будівництва на селі невеликі, і є гостра потреба стимулювання розвитку житлового будівництва саме сільськими жителями на типово сільських територіях.

Негативні процеси в соціально-культурній сфері зумовлені хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким платоспроможним попитом населення на платні послуги.

Основними проблемами соціально-культурного обслуговування сільського населення є територіальна розосередженість і мала чисельність контингентів споживачів відповідних послуг, низький рівень розвитку матеріально-технічної бази, недостатнє кадрове забезпечення, відсутність об'єктів соціального призначення у багатьох селах, обмеженість коштів для забезпечення належного функціонування закладів та розвитку їх мережі.

На селі є проблема відновлення спортивних споруд, майданчиків, стадіонів тощо. Триває їх руйнація та занепад, оскільки кошти на утримання та реконструкцію не виділяються ні з місцевого, ні з державного бюджетів. Необхідно звернути увагу на цю проблему та ініціювати пропозиції щодо відновлення спортивних споруд, майданчиків, стадіонів у сільській місцевості, а також більш активного залучення сільської молоді до занять фізкультурою і спортом, розвитку масового сільського спорту в цілому.

На початок 2009 року дещо стабілізувалася мережа сільських закладів культури. Проте до цього часу понад 24 тисячі працівників клубних закладів та бібліотек сільської місцевості ще працюють на умовах неповного робочого дня. На 0,25 ставки працюють 2,8 тис. чол., на 0,5 ставки — 16,3 тис. чол., на 0,75 ставки — 5,0 тис. чол., що негативно впливає на поповнення закладів культури молодими фахівцями, призводить до відтоку з галузі культури кваліфікованих спеціалістів.

Практично зруйнована матеріально-технічна база підприємств народних художніх промислів. Основний контингент майстрів позбавлений робочих місць і соціального захисту, права на творчу працю, пенсійне забезпечення, передачу набутих роками традицій теперішньому молодому поколінню.

Втрачено традиційні ринки збуту готової продукції. Продукуються низькопробні і далекі від народної традиції вироби, які витісняють із ринку автентичних носіїв етномистецької традиції.

Для вирішення актуальних проблем розвитку соціальної інфраструктури на селі, зокрема забезпечення зайнятості сільського населення, необхідно зберегти мережу і кадровий потенціал закладів культури села, стимулювати розвиток багатопрофільних культурно-освітніх та мистецьких закладів, поєднавши зусилля і ресурси держави, місцевих органів влади, благодійників та меценатів задля створення ефективної моделі їх фінансового забезпечення.

Слід відновити діяльність раніше закритих сільських клубних закладів, бібліотек, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів, музеїв, кіноустановок, забезпечивши доступ громадян села до культурних послуг, особливо дітей та молоді. Треба

в комплексі стимулювати розвиток сучасної книготорговельної мережі, кіно- відеопрокату, крамниць аудіовідеотоварів тощо, що поширюють вітчизняний культурний продукт, відновити матеріально-технічну базу колишніх підприємств народних художніх промислів, сприяти розвитку нових суб'єктів підприємницької діяльності в галузі народного мистецтва та художніх промислів, оснастити їх новітніми технологіями виробництва, розвивати ринок збуту продукції, сприяти формуванню правового механізму, економічних засад та кадрового потенціалу для розвитку сільського зеленого туризму.

Справедливе нарікання пересічних селян викликає стан функціонування сільських закладів охорони здоров'я та надання медичної допомоги. Поширена теза про те, що на селі більш сприятливі умови для міцного здоров'я, ніж в урбанізованому місті, не відповідає дійсності. Стан здоров'я селян є значно гіршим, ніж у міського населення. Про це свідчить невтішна статистика: тут і смертність вища (19,9 на 1000 населення, по міському населенню – 14,6, в середньому по Україні – 16,3), у тому числі смертність дітей до 1 року життя (10,9 на 1000 населення, по міському населенню – 9,5, в середньому по Україні – 10,0).

Залишаються високими показники захворюваності на туберкульоз (80,7 на 100 тис. населення, по міському населенню – 76,4, в середньому по Україні – 77,8), і хронічний алкоголізм (130,8 на 100 тис. населення, по міському населенню – 100,2, в середньому по Україні – 110,0). Показники рівня захворюваності селян свідчать про недостатню діагностику та відсутність належної диспансеризації, якій в останні роки все менше приділяється уваги у селах.

Ситуація з охороною здоров'я на селі ускладнюється віковою структурою сільських мешканців, переважна більшість яких досягла пенсійного віку та, у зв'язку із особливостями роботи на селі, має низку хронічних захворювань, що потребують постійного медичного спостереження. Окрім того, на відмінність від скупченості населення у містах, на селі має місце великий радіус обслуговування (до 15 км), а відтак і низька доступність медичної допомоги, особливо за відсутності санітарного автотранспорту.

Мережа закладів охорони здоров'я, що подають медичну допомогу сільським мешканцям, потребує суттєвої оптимізації, оскільки не дозволяє забезпечити доступність та належну якість медичної допомоги селянам. Це насамперед стосується фельдшерсько-акушерських пунктів, сільських лікарських амбулаторій та дільничних лікарень. Є певна кількість сільських закладів, які не використовують свої потужності, що призводить до неефективного використання обмежених фінансових можливостей сільських та селищних рад. В першу чергу це стосується дільничних лікарень. Натомість є райони, де існує потреба у формуванні більш потужної мережі закладів. Так, понад 250 сіл з населенням від 500 до 1000 осіб не мають фельдшерсько-акушерського пункту.

Заданими Міністерства охорони здоров'я України, 75% фельдшерсько-акушерських пунктів, майже кожна друга сільська лікарська амбулаторія та кожна п'ята дільнична лікарня не мають повної номенклатури приміщень. Стан будівель цих закладів та їх матеріально-технічне забезпечення у більшості випадків оцінюється як неприйнятний для надання якісної медичної допомоги.

Будівлі кожного сьомого ФАПу та кожної восьмої сільської лікарської амбулаторії потребують капітального ремонту та реконструкції.

На сьогодні потребують будівництва типових приміщень із житлом для медичного персоналу 2331 ФАП та 485 сільських лікарських амбулаторій (у тому числі 297 у селах з населенням до 2,5 тис. осіб, 139 – з населенням 2,5–5,0 тис., 49 – з населенням 5,0–7,5 тис. осіб).

У переважній більшості сільських закладів немає знаряддя для здійснення елементарних діагностичних та лікувальних процедур. Повний комплект загальномедичного оснащення наявний лише у кожного 10-го ФАПу, кожній третій сільській лікарській амбулаторії, дільничній та районній лікарнях.

Міністерством охорони здоров'я опрацьовані табелі оснащення сільських лікарських амбулаторій та фельдшерсько-акушерських пунктів. У відповідності з ними лише на оснащення одного фельдшерсько-акушерського пункту необхідно від 1,3 до 15,5 тис. грн., сільської лікарської амбулаторії – від 770,0 до 1146,7 тис. грн. залежно від її оснащення автомобілем «Славута», «Нива» чи «Патріот».

Вирішити ці питання за рахунок тільки коштів місцевих бюджетів на сьогодні є нереальним. Фінансування сільських закладів охорони здоров'я з бюджетів сільських та селищних рад в умовах дефіциту коштів у сільських бюджетах (відсутність коштів на оплату комунальних послуг та енергоносіїв, придбання медикаментів, обладнання) призвело до скорочення мережі цих закладів, а відтак і погіршення доступності медичної допомоги до сільських мешканців та її якості. Виходом з цієї ситуації є лише консолідація обмежених і розпорошених фінансових ресурсів сільських та селищних рад на рівні району (районного бюджету).

Кадрова політика із забезпечення медичним персоналом на селі на фоні загальнодержавної стоїть ще більш гостро. Незважаючи на вжиті певні заходи, вона залишається невирішеною. Це пов'язано із низькою заробітною платою медичних працівників та відсутністю мотивації для роботи медиків в умовах сільської місцевості, що насамперед зумовлено проблемами створення належних житлово-побутових умов, наявності соціальної інфраструктури на селі, проблемами із відрядженням на підвищення рівня кваліфікації у зв'язку із дефіцитом коштів тощо.

На сьогодні кожен п'ятий лікар на селі не забезпечений житлом, кожен четвертий стоїть на черзі. Вікова структура лікарів первинної ланки на селі тривожна: кожен п'ятий вже досяг пенсійного віку, кожен шостий досягне його у найближчі п'ять років.

Є потреба внесення змін до Закону України “Про оздоровлення та відпочинок дітей”, що дасть можливість врегулювати проблему оздоровлення дітей за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, професійних спілок і фондів, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, інших джерел.

Висновки. З метою подолання кризових явищ на ринку праці та посилення розвитку соціальної інфраструктури на селі, на наш погляд, необхідно прийняти та внести зміни до низки законів України, а саме: „Про внесення змін до Закону України „Про особисте селянське господарство”; „Про професійний розвиток працівників”; „Про внесення змін до деяких законів України щодо зайнятості громадян, які мають у власності (користуванні) земельну ділянку”; „Про Загальнодержавну програму розвитку трудового потенціалу України на 2009–2017 роки”; „Про Концепцію державної міграційної політики України”; „Про зайнятість населення” (нова редакція); „Про внесення змін до Закону України „Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” щодо державного інвестування сільської інфраструктури.

У зв'язку з прийняттям Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення” внести зміни та доповнення до законодавства України про місцеві державні адміністрації щодо розширення їх повноважень у заохоченні підприємств до створення нових робочих місць.

Слід вжити заходів щодо посилення і підвищення ефективності соціального діалогу між сторонами соціального партнерства на всіх рівнях: національному, регіональному, галузевому, а також на рівні підприємств з метою врегулювання соціальних відносин та умов у сфері праці в сільському господарстві, включаючи багатосторонні консультації з соціально-економічних проблем, тимчасові соціальні пакти чи колективні угоди, які визначають порядок дій на кризовий період.

Необхідно посилити контроль за дотриманням трудового законодавства в частині процедури звільнення працівників роботодавцями, здійснювати інформування населення про умови звільнення з роботи і надання гарантій соціального захисту, забезпечити своєчасне інформування населення щодо можливостей тимчасової зайнятості.

Центральним та місцевим органам державної виконавчої влади необхідно надавати допомогу в діяльності об'єднань громадян, які створюються з метою вирішення конкретних проектів поліпшення умов життєдіяльності в сільських населених пунктах, розвитку кооперативного руху, здійснити заходи щодо активізації і розвитку системи дорадчої діяльності, надати допомогу місцевим органам влади з удосконалення правових засад місцевого самоврядування для закріплення їх функцій за громадами сільських населених пунктів, забезпечити координацію виконання галузевих програм, проектів і заходів, які здійснюються з метою поліпшення інфраструктурного оснащення сільських територій і якості життя на селі. Слід спрямувати державну підтримку розвитку усіх видів інфраструктури в сільській місцевості на стадії формування і прийняття державного бюджету, забезпечити диверсифікацію сільськогосподарської зайнятості шляхом створення умов для безпосередньої участі виробників сільськогосподарської продукції у доведенні її до споживачів в упакованому, переробленому, приготовленому для споживання вигляді, виробництві біопалива, екологічно чистої продукції, розвитку сільського агротуризму тощо.

Вирішення вищезначених проблем сприятиме поліпшенню зайнятості сільського населення та розвитку соціальної інфраструктури на селі.

Джерела

1. Мельник С.В. Освітньо-професійні стандарти у контексті реформування системи підготовки кадрів. Луганськ.: віртуальна реальність, 2008. — С.278.
2. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 316 с.
3. Офіційний сайт Держкомстату України: www.ukrstat.gov.ua
4. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.Черенко. — К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006.— 428 с.: іл.. — Бібліогр.: С. 417–426.
5. Розвиток сільських територій України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — С. 327–470.
6. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р). — К.: Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 266 с.
7. Формування ринкової економіки: Зб.наук. праць. Спецвипуск. Проблеми економіки праці, соціально-трудових відносин та соціального захисту населення. —К.: КНЕУ, ДУ НДІ СТВ, 2008. — 380 с.

8 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ — Україна, 2008. — 256 с.

9. Населення України. Народжуваність в Україні в контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К.: АДЕФ — Україна, 2008. — 288 с.

Анотація. В статті здійснено аналіз державної політики регулювання ринку праці та відновлення соціальної інфраструктури на селі, розглянуто перспективи їх розвитку в умовах світової фінансової кризи.

Аннотация. В статье проведен анализ государственной политики регулирования рынка труда и возобновления социальной инфраструктуры на селе, рассмотрены перспективы их развития в условиях мирового финансового кризиса.

Summary. The article provides an analysis of public policy of labour market regulation and of social infrastructure rebuilding in the rural area; prospects for their development in the conditions of the world financial crisis are discussed.

In contrast to other trades, agriculture under crisis conditions keeps on holding positive positions, achieved in 2008. It is an evidence of considerable capabilities of this economy sector that is of great importance for the country.

At the same time, a detailed analysis of labour market processes, development of social infrastructure in the countryside shows they lag behind the development of agriculture economy essentially.

It is The State Target Program to Develop Ukrainian Rural Area till 2015 that has been worked out and implemented to determine a number of important tasks and measures aimed at intensifying the effectiveness of agriculture, to develop enterprise, to increase employment of rural population, to develop social infrastructure that is not fulfilled thoroughly.

That is why, subject to the program prospects, central and local authorities, all economic subjects in the rural area should create favourable conditions to renew human potential, to improve social infrastructure of rural settlements, to diversify forms of rural population services and to decrease unemployment essentially.

Scientific researches of labour market and social infrastructure will contribute to advanced changes and positive transformations in the rural area.

Ключові слова: соціальна інфраструктура; державна політика; регулювання ринку праці; світова фінансова криза
Ключевые слова: социальная инфраструктура; государственная политика; регулирование рынка труда; мировой финансовый кризис.

Key words: social infrastructure; public policy; labor market regulation; world financial crisis.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.07.2009 р.

УДК 331.5:314.4(477.54)

*Н.М. ВНУКОВА,
доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
Харківського національного економічного університету
Н.І. ПРИТУЛА,
кандидат економічних наук, викладач кафедри
Харківського національного економічного університету*

ПІДТРИМКА ПІДПРИЄМНИЦТВА ІНВАЛІДІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Підприємництво інвалідів відіграє важливу роль у вирішенні економічних і соціальних завдань Харківської області, оскільки сприяє реабілітації інвалідів, залученню їх до суспільного життя, соціальній інтеграції в суспільство, створенню нових робочих місць, насиченню споживчого ринку товарами і послугами, формуванню конкурентного середовища, економічній самостійності населення міста, стабільності податкових надходжень. Розвиток підприємництва інвалідів є одним з пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку регіону.

650 мільйонів осіб, що складає близько 10% населення в світі, є інвалідами [1]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я ця цифра зростає у зв'язку зі зростанням чисельності населення, досягненнями медичної науки і процесом старіння населення. За даними Програми розвитку ООН, на частку країн, що розвиваються, припадає 80% інвалідів [2]. Тобто, актуальність проблем інвалідності, організації соціального захисту інвалідів та підвищення їх якості життя обумовлена її масштабністю.

Протягом останнього десятиріччя в Україні за зменшення наявного населення домінує тенденція зростання інвалідності. На початку 1990-х років загальна чисельність інвалідів в Україні становила близько 3% усього населення, або 1,5 млн. осіб [0].

Виклад основного матеріалу. Станом на 01.01.2008 р. кількість інвалідів у Харківській області становить 150960 осіб (у тому числі діти-інваліди). На підприємствах міста та області, згідно зі звітними даними, працевлаштовано 26494 інваліди.

Харківським обласним відділенням Фонду соціального захисту інвалідів постійно контролюється питання основного дотримання підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності і господарювання нормативу створення робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів. Значну увагу відділення Фонду приділяє професійній підготовці та фінансуванню навчання інвалідів області, здобуття ними вищої освіти. За 2005–2008 рр. відділення сплатило за навчання 244958 грн.

Впродовж 2005—липня 2008 рр. Харківська служба зайнятості працевлаштувала близько половини інвалідів, які перебували на їхньому обліку [4] (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка працевлаштування інвалідів Харківською службою зайнятості у 2005—2008 рр.

Показник	2005р.	2006р.	2007р.	Січень—липень 2008р.
Чисельність інвалідів, які перебували на обліку в службі зайнятості, осіб	510	729	1067	986
Чисельність інвалідів, працевлаштованих службою зайнятості, осіб	297	328	364	350
Рівень працевлаштування інвалідів службою зайнятості, %	58,2	45,0	34,11	35,5

Харківський обласний центр зайнятості організував та контролює роботу щодо надання інвалідам повного комплексу послуг з пошуку і добору підходящої роботи, забезпечує адресний та індивідуальний підхід до кожної особи, враховуючи рівень медичної та трудової реабілітації інвалідів, а також попит на робочу силу в регіоні.

Протягом січня—липня 2008 р. забезпечено проведення активних програм сприяння зайнятості осіб з інвалідністю:

- працевлаштовано 350 осіб, або 35,5% від загальної чисельності зареєстрованих в службі зайнятості інвалідів;
- підприємницьку діяльність започаткували 7 інвалідів;
- з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку праці осіб з інвалідністю професійним навчанням охоплено 118 осіб, в тому числі 99 осіб за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, 14 осіб — за рахунок коштів підприємств, 5 інвалідів — за рахунок коштів Фонду соціального захисту інвалідів;
- надано 78 консультаційних послуг з питань працевлаштування та роз'яснення чинного законодавства про зайнятість та 4,2 тис. профорієнтаційних послуг.

Таблиця 2

Навчання інвалідів службою зайнятості у 2005—2008 рр.

Показник	2005 р.	2006 р.	2007 р.	Січень—липень 2008 р.
Кількість інвалідів, які проходили професійне навчання, осіб	22	20	66	118
Кількість інвалідів, які проходили навчання за підприємницькими напрямками, осіб	1	0	12	8
Кількість інвалідів, які відкрили власну справу, осіб	0	0	10	7

Невисокий рівень працевлаштування інвалідів службою зайнятості обумовлений тим, що значна частина поданих вакансій залишається незадоволеною через те, що інвалідам пропонують робочі місця, які не потребують кваліфікації (наприклад, прибиральниці, охоронці, підсобні робітники), тим часом серед осіб з обмеженими фізичними можливостями є висококваліфіковані працівники із вищою освітою. Крім того, на цих робочих місцях здебільшого пропонується заробітна плата на рівні мінімальної.

Основними причинами, які стримують зайнятість інвалідів у Харківській області, є:

- порівняно низький рівень освіти інвалідів;
- недостатній рівень підтримки інвалідів — випускників навчальних закладів;
- відсутність механізму заохочення роботодавців до працевлаштування інвалідів;
- недостатня кількість спеціалізованих робочих місць для інвалідів.

На сьогодні в Україні:

1) не сформована державна політика з питань реалізації активних заходів інтеграції інвалідів у суспільне життя;

2) недостатньо створюються робочі місця для працевлаштування інвалідів;

3) низьким є рівень працевлаштування інвалідів;

4) масштаби залучення інвалідів до підприємницької діяльності залишаються незначними;

5) тільки починає формуватися безбар'єрне середовище для інвалідів як головний засіб прискорення їх інтеграції в суспільне життя;

6) не забезпечується дотримання стандартів рівня життя для людей з інвалідністю через відсутність умов для ефективної реалізації їхнього права на трудову діяльність.

З метою формування умов для розвитку підприємництва інвалідів у місті Харкові та області необхідне об'єднання зусиль і узгодженість дій органів державної влади України, органів місцевого самоврядування, організацій, що утворюють інфраструктуру підприємництва, громадських об'єднань і некомерційних організацій підприємців, суб'єктів малого і середнього підприємництва міста Харкова. Результатом взаємодії повинен стати розвиток нормативно-правової бази, регулюючої підприємницьку діяльність інвалідів, інформаційної бази і фінансових механізмів підтримки підприємництва інвалідів, адже метою державної підтримки малого підприємництва є сприяння формуванню, розвитку і становленню малого підприємництва як провідної сили в подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства [5].

Реалізація заходів зі сприяння розвитку підприємництва інвалідів вимагає комплексного і послідовного підходу, що передбачає використання програмно-цільових методів.

Подолання наявних проблем має ґрунтуватися на створенні сприятливих соціально-економічних, організаційних та правових умов для реалізації права особи з обмеженими фізичними й розумовими можливостями працювати на підприємствах, в установах, організаціях, а також займатися підприємницькою та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом [6].

Метою статті є розробка заходів підтримки підприємництва інвалідів з визначенням пріоритетності, побудова відповідної ієрархічної структури суб'єктів підтримки інвалідів.

Заходи підтримки підприємництва інвалідів у Харківській області повинні бути спрямовані на:

- підвищення якості життя інвалідів та створення безбар'єрного середовища життєдіяльності;
- сприяння розвитку підприємництва інвалідів;
- сприяння суб'єктам підприємництва — інвалідам в просуванні вироблених товарів (робіт, послуг);
- забезпечення зайнятості і розвиток самозайнятості інвалідів;
- збільшення частки виробництва суб'єктами підприємництва — інвалідами товарів (робіт, послуг) в обсязі виробництва продукції підприємствами Харківської області.

Для досягнення поставлених цілей та вирішення завдань необхідно визначитися з пріоритетними напрямками розробки заходів, для чого було застосовано метод аналізу ієрархій (метод МАІ) [7], сутність якого полягає у виборі найбільш оптимального варіанта вирішення проблеми шляхом попарних порівнянь її декомпозиційних складових. Принцип ідентичності й декомпозиції передбачає структурування проблем у вигляді ієрархії або мережі, що є першим етапом застосування МАІ. У найбільш елементарному вигляді ієрархія будується з вершини (цілей — з погляду управління), через проміжні рівні (критерії, від яких залежать наступні рівні) до найнижчого рівня (який звичайно є переліком альтернатив).

За цим методом на першому етапі визначаються найважливіші елементи проблеми, на другому — найкращий спосіб перевірки спостережень, а також випробування й оцінка елементів. Наступним етапом є обґрунтування способу застосування рішення й оцінка його якості. В подальшому весь процес піддається перевірці й переосмислюванню до тих пір, поки не буде впевненості, що процес охопив усі важливі характеристики, необхідні для подання й вирішення проблеми. Крім того, процес може бути проведений й над послідовністю ієрархій: у цьому випадку результати, отримані в одній з них, використовуються як вхідні дані при вивченні наступної.

Виходячи з вищевикладеного, дослідження проводилося за такими етапами.

На першому етапі, на основі опитування десяти провідних спеціалістів, що займаються регулюючою та практичною діяльністю у сфері підприємництва інвалідів, було визначено десять напрямів впливу на забезпечення стабільного розвитку підприємництва інвалідів в Харківській області.

Напрямами розробки заходів для попарного порівняння є:

1. Організація єдиної системи та програмного забезпечення в реєстрації підприємницької діяльності інвалідів для максимального скорочення термінів реєстрації та надання пільг згідно з чинним законодавством, а також переоформлення цих пільг (Н1).
2. Сприяння розвитку сімейного підприємництва інвалідів та стимулювання працевлаштування інвалідів у сільській місцевості, з урахуванням потреб на ринку праці та їх професійно-кваліфікаційного складу (Н2).
3. Створення системи спільного фінансування початкової підприємницької діяльності інвалідів (Н3).
4. Інтеграція зусиль у підготовці та проведенні Євро 2012 на території Харківської області (Н4).
5. Координація всіх фінансових потоків, які виділяються для підтримки підприємництва інвалідів для їх максимальної ефективності (Н5).

6. Підтримка інноваційного руху підприємництва інвалідів (Н6).
7. Підвищення правової підтримки в діяльності підприємців інвалідів (Н7).
8. Підтримка діючих підприємств, які застосовують працю інвалідів, у межах 4-відсоткової квоти (Н8).
9. Створення єдиного сайту «Підприємництво інвалідів Харківської області» з урахуванням Європейських стандартів та вступу України до СОТ (Н9).
10. Підтримка навчальних закладів підготовки фахівців інвалідів за професіями та спеціальностями, що користуються попитом на ринку праці (Н10).

На другому етапі було виконано декомпозицію поставленої задачі в домінуючу ієрархію. Ієрархічна модель для забезпечення стабільного розвитку підприємництва інвалідів у Харківській області представлена на рис. 1.

Рис. 1. Ієрархічна модель підвищення якості життя інвалідів

Як видно з рис. 1., дана модель складається з трьох рівнів:

- стратегічна мета розробки заходів (підвищення якості життя інвалідів шляхом створення сприятливих умов для їх зайнятості та реабілітація до працездатності через зняття обмежень життєдіяльності та забезпечення стабільного розвитку підприємництва інвалідів в Харківському регіоні);
- цілі забезпечення підтримки підприємництва інвалідів (працевлаштування, кооперація, навчання, інформування та підтримка підприємництва);
- напрями здійснення цілей та досягнення стратегічної мети розробки заходів.

На третьому етапі, згідно із законом ієрархічної безперервності, було проведено суб'єктивні парні порівняння елементів другого та третього рівнів (рис. 1.) ієрархічної моделі за шкалою відносної важливості [07].

Для оцінки векторів пріоритетів будується матриця попарних порівнянь, після чого необхідно виконати оцінку ступеня відхилення від узгодженості (ІУ). У випадку, коли відхилення узгодженості перевищує встановлену межу, експертам варто перевірити свої судження у матриці. Якщо розділити ІУ на число, що відповідає випадковій узгодженості матриці того ж порядку, одержимо відношення узгодженості (ВУ). Слід зазначити, що допустиме значення ВУ повинно належати інтервалу від 0 до 10%. У деяких випадках верхньою границею інтервалу може бути й 20%. Якщо ВУ перевищує нормативну величину, то учасникам слід додатково дослідити завдання й перевірити свої судження.

У табл. 3 побудовано матриці попарних порівнянь для третього рівня ієрархічної моделі.

Таблиця 3

Матриця попарних порівнянь для третього рівня ієрархії

Працевла-штування	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	Вектор пріорите-тів	Ранг
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
H1	1,00	0,33	0,20	2,00	3,00	7,00	1,00	0,33	0,11	3,00	0,076	6
H2	3,00	1,00	1,00	1,00	3,00	1,00	3,00	1,00	3,00	1,00	0,133	3
H3	5,00	1,00	1,00	1,00	3,00	4,00	3,00	1,00	3,00	1,00	0,161	2
H4	0,50	1,00	1,00	1,00	0,20	1,00	0,33	0,33	1,00	0,20	0,047	9
H5	0,33	0,33	0,33	5,00	1,00	0,33	0,33	0,20	2,00	1,00	0,053	8
H6	0,14	1,00	0,25	1,00	3,00	1,00	0,33	0,20	1,00	0,33	0,047	9
H7	1,00	0,33	0,33	3,00	3,00	3,00	1,00	0,33	3,00	0,33	0,086	5
H8	3,00	1,00	1,00	3,00	5,00	5,00	3,00	1,00	7,00	3,00	0,223	1
H9	9,00	1,00	0,33	1,00	0,50	1,00	0,33	0,14	1,00	0,20	0,056	7
H10	0,33	1,00	1,00	5,00	1,00	3,00	3,00	0,33	5,00	1,00	0,118	4
$\lambda_{\max} = 11,659$												
IY = 0,285												
BY = 0,191												
Кооперація	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	Вектор пріорите-тів	Ранг
H1	1,00	1,00	2,00	5,00	4,00	3,00	3,00	5,00	3,00	2,00	0,205	1
H2	1,00	1,00	2,00	5,00	4,00	3,00	3,00	5,00	3,00	2,00	0,205	1
H3	0,20	0,50	1,00	0,33	1,00	0,50	1,00	1,00	0,20	0,25	0,040	8
H4	0,50	0,50	3,00	1,00	2,00	3,00	4,00	2,00	0,33	2,00	0,111	3
H5	0,25	0,25	1,00	0,50	1,00	1,00	1,00	1,00	0,20	0,50	0,046	6
H6	0,33	0,33	2,00	0,33	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	0,50	0,052	5
H7	0,33	0,33	1,00	0,25	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	0,33	0,045	7
H8	0,20	0,20	1,00	0,50	1,00	1,00	1,00	1,00	0,25	0,50	0,045	7
H9	0,33	0,33	5,00	3,00	5,00	3,00	3,00	4,00	1,00	2,00	0,154	2
H10	0,50	0,50	4,00	0,50	2,00	2,00	3,00	2,00	0,50	1,00	0,097	4
$\lambda_{\max} = 12,337$												
IY = 0,123												
BY = 0,082												

Продовж. табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Навчання	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	Вектор пріорите- тів	Ранг
H1	1,00	1,00	0,33	1,00	3,00	2,00	1,00	3,00	0,50	0,33	0,086	5
H2	1,00	1,00	2,00	1,00	2,00	3,00	2,00	1,00	0,50	0,20	0,094	4
H3	3,00	0,50	1,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	0,33	0,33	0,103	3
H4	1,00	1,00	0,50	1,00	0,50	0,33	0,33	0,25	0,20	0,50	0,042	10
H5	0,33	0,50	0,33	2,00	1,00	2,00	1,00	2,00	0,33	0,20	0,061	7
H6	0,50	0,33	0,50	3,00	0,50	1,00	1,00	3,00	0,33	0,20	0,060	8
H7	1,00	0,50	1,00	3,00	1,00	1,00	1,00	3,00	0,33	0,50	0,084	6
H8	0,33	1,00	0,33	4,00	0,50	0,33	0,33	1,00	0,25	0,50	0,048	9
H9	2,00	2,00	3,00	5,00	3,00	3,00	3,00	4,00	1,00	1,00	0,208	2
H10	3,00	2,00	2,00	5,00	5,00	2,00	3,00	5,00	1,00	1,00	0,214	1
$\lambda_{\max} = 11,589$												
IU = 0,098												
BU = 0,066												
Інформу- вання	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	Вектор пріорите- тів	Ранг
H1	1,00	3,00	4,00	3,00	2,00	3,00	4,00	3,00	0,33	2,00	0,181	2
H2	0,33	1,00	1,00	0,33	0,33	3,00	3,00	4,00	0,33	3,00	0,089	6
H3	0,25	1,00	1,00	2,00	1,00	2,00	3,00	2,00	0,33	2,00	0,099	3
H4	0,33	3,00	0,50	1,00	2,00	1,00	2,00	1,00	0,50	2,00	0,092	5
H5	0,50	3,00	1,00	0,50	1,00	3,00	2,00	3,00	0,20	1,00	0,095	4
H6	0,33	0,33	0,50	1,00	0,33	1,00	1,00	2,00	0,50	3,00	0,064	7
H7	0,25	0,33	0,33	0,50	0,50	1,00	1,00	3,00	0,33	2,00	0,056	8
H8	0,33	0,25	0,50	1,00	0,33	0,50	0,33	1,00	0,14	0,50	0,036	10
H9	3,00	3,00	3,00	2,00	5,00	2,00	3,00	7,00	1,00	2,00	0,235	1
H10	0,50	0,33	0,50	0,50	1,00	0,33	0,50	2,00	0,50	1,00	0,052	9
$\lambda_{\max} = 11,616$												
IU = 0,149												
BU = 0,100												
Підтримка підприєм- ництва	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	Вектор пріорите- тів	Ранг
H1	1,00	0,33	0,33	3,00	0,25	0,50	0,17	3,00	2,00	3,00	0,056	6
H2	3,00	1,00	0,25	2,00	1,00	3,00	0,33	5,00	4,00	5,00	0,114	4

Продовж. табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
H3	3,00	4,00	1,00	5,00	3,00	5,00	0,50	7,00	5,00	6,00	0,216	2
H4	0,33	0,50	0,20	1,00	0,33	0,13	0,13	2,00	0,33	0,50	0,026	9
H5	4,00	1,00	0,33	3,00	1,00	2,00	0,25	7,00	6,00	4,00	0,123	3
H6	2,00	0,33	0,20	3,00	0,50	1,00	0,20	4,00	3,00	2,00	0,069	5
H7	6,00	3,00	2,00	8,00	4,00	5,00	1,00	9,00	7,00	9,00	0,308	1
H8	0,33	0,20	0,14	0,50	0,14	0,25	0,11	1,00	0,33	2,00	0,022	10
H9	0,50	0,25	0,20	3,00	0,17	0,33	0,14	3,00	1,00	2,00	0,039	7
H10	0,33	0,20	0,17	2,00	0,25	0,50	0,11	0,50	0,50	1,00	0,027	8
$\lambda_{\max} = 14,531$												
$IG = 0,070$												
$BU = 0,047$												

Матриці попарних порівнянь, побудовані для підвищення якості життя та підтримки підприємництва інвалідів (табл. 3), показали, що:

1) на працевлаштування інвалідів найбільший вплив має забезпечення підтримки діючих підприємств, які застосовують працю інвалідів, у межах 4-відсоткової квоти (0,223) та створення системи спільного фінансування початкової підприємницької діяльності інвалідів (0,161);

2) на кооперацію серед інвалідів найбільший вплив має необхідність в першу чергу організувати єдину систему та програмне забезпечення в реєстрації підприємницької діяльності інвалідів та сприяти розвитку сімейного підприємництва інвалідів, а в другу чергу — створити єдиний сайт «Підприємництво інвалідів Харківської області» з урахуванням Європейських стандартів та вступу України до СОТ;

3) на покращення навчання серед інвалідів найбільший вплив має необхідність підтримки навчальних закладів підготовки фахівців інвалідів за професіями та спеціальностями, що користуються попитом на ринку праці (0,214);

4) для всебічного інформування інвалідів — створення єдиного сайту «Підприємництво інвалідів Харківської області» з урахуванням Європейських стандартів та вступу України до СОТ (0,235);

5) для підтримки підприємництва серед інвалідів — підвищення правової підтримки в діяльності підприємців інвалідів (0,308), створення системи спільного фінансування початкової підприємницької діяльності інвалідів (0,216), координація всіх фінансових потоків, які виділяються для підтримки підприємництва інвалідів для їх максимальної ефективності (0,123).

Для визначення пріоритетності цілей ієрархічної моделі у табл. 4 пропонується для аналізу матриця попарних порівнянь для другого рівня моделі.

Як видно з табл. 4, для досягнення стратегічної мети розробки Підпрограми перевага надається працевлаштуванню інвалідів (0,428) та підтримці підприємництва інвалідів (0,249).

На основі розрахунків (табл. 3, 4), будується матриця глобальних пріоритетів співвідношення цілей та заходів для підтримки підприємництва інвалідів (табл. 5) для

обчислення ймовірностей впливу кожного із заходів на стратегічну мету — підвищення якості життя інвалідів шляхом створення сприятливих умов для їх зайнятості через зняття обмежень життєдіяльності та реабілітацію до працездатності.

Таблиця 4

Матриця попарних порівнянь для другого рівня ієрархії

Підвищення якості життя інвалідів	Працевлаштування	Кооперація	Навчання	Інформування	Підтримка підприємництва	Вектор пріоритетів
Працевлаштування	1,00	5,00	3,00	3,00	3,00	0,428
Кооперація	0,20	1,00	0,33	0,33	0,33	0,060
Навчання	0,33	3,00	1,00	3,00	0,33	0,160
Інформування	0,33	3,00	0,33	1,00	0,33	0,103
Підтримка підприємництва	0,33	3,00	3,00	3,00	1,00	0,249
$\lambda_{\max} = 5,385$						
IU = 0,096						
BU = 0,085						

Таблиця 5

Матриця глобальних пріоритетів співвідношення цілей і заходів підтримки підприємництва інвалідів

	Працевлаштування (0,428)	Кооперація (0,060)	Навчання (0,160)	Інформування (0,103)	Підтримка підприємництва (0,249)	Глобальні пріоритети	Ранг
H1	0,076	0,205	0,086	0,181	0,056	0,091	7
H2	0,133	0,205	0,094	0,089	0,114	0,122	3
H3	0,161	0,04	0,103	0,099	0,216	0,152	1
H4	0,047	0,111	0,042	0,092	0,026	0,049	10
H5	0,053	0,046	0,061	0,095	0,123	0,076	8
H6	0,047	0,052	0,06	0,064	0,069	0,057	9
H7	0,086	0,045	0,084	0,056	0,308	0,135	2
H8	0,223	0,045	0,048	0,036	0,022	0,115	4
H9	0,056	0,154	0,208	0,235	0,039	0,100	6
H10	0,118	0,097	0,214	0,052	0,027	0,103	5

З табл. 5 видно, що при розподілі бюджетних коштів для підтримки підприємництва інвалідів в першу чергу необхідно їх направити на створення системи спільного фінансування початкової підприємницької діяльності інвалідів, підвищення правової підтримки в діяльності підприємців інвалідів та сприяння розвитку сімейного підприємництва інвалідів, стимулювання працевлаштування інвалідів у сільській

місцевості, з урахуванням потреб на ринку праці та їх професійно-кваліфікаційного складу. Причому кількісне значення глобального пріоритету з табл. 5 показує частку коштів, яку необхідно направити на розвиток одного із пріоритетних напрямів.

Розроблені заходи підтримки підприємництва інвалідів пропонується реалізувати на принципах міжвідомчої взаємодії органів місцевого самоврядування Харківської області з органами державної влади України, громадськими організаціями і некомерційними організаціями підприємців, суб'єктами малого і середнього підприємництва.

На основі дедуктивної логіки отримано множину суб'єктів підтримки інвалідів, між якими існують певні відносини та які необхідно структурувати. Елементи суб'єктів підтримки інвалідів мають такий склад:

Харківське відділення Фонду соціального захисту інвалідів;

громадські організації інвалідів;

Головне управління економіки;

Головне управління праці та соціального захисту населення обласної державної адміністрації;

Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва (Держкомпідприємство);

Міністерство праці та соціальної політики України;

Харківський обласний центр зайнятості;

фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування;

навчальні заклади системи Мінпраці щодо працевлаштування інвалідів;

центри професійної реабілітації інвалідів;

Харківські регіональні фонди підтримки підприємництва;

Харківська обласна державна адміністрація;

Міністерство економіки України;

Міністерство фінансів України;

Кабінет Міністрів України;

Міністерство освіти та науки України;

вищі навчальні заклади України (ВНЗ України).

З метою структуризації суб'єктів, пов'язаних з підтримкою інвалідів, з розподілом суб'єктів за рівнями з більшим або меншим домінуванням, застосована методика структурування елементів системи [08].

Після встановлення зв'язків взаємодії між переліченими вище суб'єктами підтримки інвалідів на основі вивчення основних завдань та напрямів діяльності, проведення ітерацій аналізу залежності суб'єктів отримано ієрархічну структуру взаємодії суб'єктів підтримки інвалідів, що представлена на рис. 2.

Отримана ієрархічна структура взаємодії суб'єктів підтримки інвалідів дасть змогу визначити головні суб'єкти, що мають сприяти підтримці інвалідів, зокрема підприємства серед інвалідів. Це дозволить рівномірно розподілити всіх виконавців реалізації заходів для їх ефективного виконання.

Рис. 2. Ієрархічна структура взаємодії суб'єктів підтримки інвалідів

Висновки. Таким чином, за допомогою методу аналізу ієрархій для забезпечення підвищення якості життя інвалідів шляхом створення сприятливих умов для їх зайнятості та реабілітації до працездатності через зняття обмежень життєдіяльності та забезпечення стабільного розвитку підприємництва інвалідів у Харківському регіоні експерти визначили, яким чином потрібно підтримувати підприємництво інвалідів та забезпечувати їх працевлаштування. Це необхідно реалізувати шляхом цілеспрямованої роботи та співпраці суб'єктів підтримки інвалідів на всіх рівнях ієрархії.

Джерела

1. Конвенція о правах инвалидов: равные среди равных. Представительство ООН в РФ, Информационный центр ООН в Москве, Региональная общественная организация инвалидов «Перспектива». — М.: «Алекс», 2008. — 112 с.
2. Сайт ООН // <http://www.un.org/russian/disabilities/convention/>
3. Терюханова І. Зайнятість інвалідів: реалії та перспективи // <http://www.dcz.gov.ua>
4. Харківський регіональний центр зайнятості // <http://www.dcz.gov.ua>
5. Про державну підтримку малого підприємництва: Закон України №2063-III від 19.10.2000 року // www.rada.gov.ua
6. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України № 875-XII від 21 березня 1991 року // www.rada.gov.ua
7. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. — М.: Радио и связь, 1993. — 320 с.
8. Внукова Н.М., Притула Н.І. Алгоритм моделювання ієрархічної структури проблем системи // Свідцтво про реєстрацію авторського права на твір, № 23706. — Київ, 2008.

Анотація. Стаття присвячена одній з найбільш соціально значимих на сьогодні проблем — підтримці підприємництва інвалідів. Розроблено напрями підтримки розвитку підприємництва інвалідів за пріоритетністю та показана ієрархічна структура державних органів для їх виконання.

Аннотация. Статья посвящена одной из наиболее социально значимых на сегодня проблем — поддержке предпринимательства инвалидов. Разработаны направления поддержания развития предпринимательства инвалидов по приоритетности и представлена иерархическая структура государственных органов для их выполнения.

Summary. The article is devoted one of most socially to the meaningful for today problem — support of enterprise of invalids. By the method of analysis of hierarchies for providing of upgrading life of invalids by creation of favorable terms for their employment and rehabilitation experts certainly how it is needed to support the enterprise of invalids and provide their employment. Yes, at distributing of budgetary facilities for support of enterprise of invalids above all things it is necessary to point them at creation of the system of the general financing of initial entrepreneurial activity of invalids, increase of legal support, in activity of businessmen of invalids and assistance development of domestic enterprise of invalids, stimulation of employment of invalids, in rural locality taking into account necessities at the market of labor and them professionally qualification will make.

It is suggested to realize achievement of the developed measures of support of enterprise of invalids on principles of interdepartmental co-operation of organs of local self-government of the Kharkiv area with public of Ukraine authorities, public organizations and noncommercial organizations of businessmen, small and middle business entities. It must be realized due to the directed work and collaboration of subjects of support invalids on all of levels of the developed hierarchical structure of cooperation of subjects support invalids.

Ключові слова: підприємництво інвалідів; соціальна інтеграція; робочі місця; державні органи.

Ключевые слова: предпринимательство инвалидов; социальная интеграция; рабочие места; государственные органы.

Key words: entrepreneurship of disabled persons; social integration; jobs; state agencies.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.02.2009 р.

УДК: 331.522.4:330.52

І. М. БОБУХ,
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України”*

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ ЯК ЕЛЕМЕНТУ НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА

Постановка проблеми. Вирішення широкого спектра наукових проблем економічної оцінки національного багатства як макроекономічного агрегату вищого рівня, що характеризує потенціал розвитку країни, набуває особливої актуальності в сучасних умовах пошуку шляхів подолання глобальної фінансово-економічної кризи, вимагаючи комплексного дослідження його формування з урахуванням властивостей окремих елементів, серед яких одним з найважливіших є людський потенціал, що одночасно виступає рушійною силою і метою економічного зростання.

У рамках нашого дослідження людський потенціал розглядається як загальний обсяг людських ресурсів, що характеризується набутими знаннями, здібностями, станом здоров'я та доступом до інформаційних ресурсів. У свою чергу, людський капітал є частиною людського потенціалу, залученою у процес виробництва продукції (робіт та послуг) з метою створення нової вартості та отримання доходу. Таким чином, людський капітал та некапіталізована (нездіяна у виробничому процесі) частина потенціалу становлять людський потенціал в цілому й, відповідно, капіталізація людського потенціалу – це процес перетворення нездійаного потенціалу у людський капітал як джерело створення нової вартості.

Тривалий генезис проблематики людського розвитку в ході еволюції економічної теорії не вичерпав її актуальності, а скоріше призвів до виникнення великої кількості суперечливих суджень та понять, що характеризують місце людини у формуванні потенціалу економічного розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених в даному напрямі охоплюють дослідження демографічного потенціалу, сукупної робочої сили, трудових ресурсів, демографічного потенціалу, людського фактора, людського капіталу, індексу розвитку людського потенціалу та інших показників, що характеризують прояви сутнісних сил людини. Найпотужнішою течією океану наукових думок даного спрямування є теорія людського капіталу, піонерами якої вважаються Т. Шульц, М. Фрідмен, Я. Мінсер, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Г. Беккер, Й. Бен-Порат та М. Киллінгсворс. Серед російських та українських економістів, праці

яких присвячені умовам формування людського капіталу як елементу національного багатства, слід виділити Є. Бухвальда, Л. Нестерова, Е. Лібанову, В. Близнюк, В. Радаєва, В. Марцинкевича, Б. Гойло, С. Дятлова, Г. Аширову та ін. Значну увагу даним питанням приділяли й фахівці міжнародних організацій, зокрема Світового банку, серед яких А. Kunte, K. Hamilton, J. Dixon, M. Klements та ін.

Вперше термін „людський капітал” запропонував Т. Шульц, згідно з концепцією якого людський капітал — це нагромаджені в країні затрати на відтворення робочої сили, результатом яких є накопичення здатності людей до праці, їх утворююча діяльність в суспільстві, підтримання життя й здоров'я людей і т.д. [1]. Базова теоретична модель людського капіталу вперше була розроблена Г. Беккером, який обґрунтував, що диференціація у ставках заробітної плати обумовлена відмінностями у індивідуальних капіталовкладеннях у робочу силу [2], крім яких Й. Бен-Порат запропонував враховувати індивідуальну здатність до навчання та вже нагромаджений рівень людського капіталу.

У Росії проблемам людського капіталу та його місця в системі інших можливих „капіталів” значну увагу приділяв В. Радаєв, який зазначав, що „у своєму інкорпорованому стані людський капітал являє собою сукупність нагромаджених професійних знань, умінь та навичок, отримуваних у процесі освіти та підвищення кваліфікації, які в подальшому можуть приносити дохід — у вигляді заробітної плати, відсотку або прибутку” [3]. Однак поза увагою дослідників, на жаль, залишилися зовнішні фактори (загальноекономічного розвитку, збалансованості нагромадження різних видів капіталу, сприятливості соціального середовища та ін.), які впливають на формування і можливості реалізації людського потенціалу, економічна оцінка якого як елементу національного багатства України в контексті світових параметрів є **метою** даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. У світовій практиці виділяється три основні підходи до економічної оцінки людського капіталу: 1) капітал як сума інвестицій заради отримання доходів у майбутньому; 2) капітал як потік доходів індивіда; 3) капітал як певні характеристики людини, які забезпечують її працездатність та продуктивність.

Першою в історії науковою спробою оцінки людського капіталу у XVII ст. були розрахунки англійського економіста У. Петті, який, зіставляючи ренту з майна з його вартістю (15 та 250 млн. фунтів стерлінгів), дійшов висновку, що населення, яке створює матеріальні цінності на 25 млн. ф. ст., являє собою багатство в 417 млн. ф. ст., у 1,7 разу перевищуючи вартість матеріальної складової національного багатства [4].

Теоретично класичною на сьогоднішній день вважається методика оцінки людського капіталу Дж. Кендрика, який запропонував при визначенні величини нагромаджених інвестицій в людину використовувати метод „безперервної інвентаризації”, що зводиться до визначення витрат сім'ї та суспільства за такими видами: утримання дітей до досягнення ними працездатного віку та набуття певної спеціальності; перепідготовка; підвищення кваліфікації; міграція робочої сили; охорона здоров'я та ін. за середній період підготовки робочої сили [5].

Найвідомішим міжнародним показником, що характеризує стан розвитку людських ресурсів країн світу, є обчислюваний у рамках ПРООН індекс розвитку людського потенціалу (що характеризує рівень життя, довголіття та знань населення), за яким у 2005 р. Україна була на 76-му місці серед 177 країн світу (для порівняння: США — на 12-му, Франція — на 10-му, Німеччина — на 22-му, Російська Федерація — на 67-му) [6]. Але обчислені за такою методикою індекси, дозволяючи порівняти рівень розвитку людського потенціалу в різних країнах, не дають уявлення про його частку в складі національного багатства цих держав.

Менш поширеним, але досить оригінальним і інноваційним на сьогоднішній день є залишковий принцип оцінки людського капіталу, використовуваний фахівцями Світового банку та Центрального бюро статистики Норвегії [7], за яким на першому етапі з загального обсягу чистого національного продукту (ЧНП) віднімається ЧНП, вироблений за рахунок природних ресурсів, після чого обчислюється поточна вартість залишку „нересурсного” ЧНП за середню кількість років продуктивного життя населення. А з отриманого у результаті продукту віднімається сума активів та землі. Решта (залишок) і визначається як вартість людських ресурсів. Слід зауважити, що автори експериментальної методики, при здійсненні у 1994 р. на її базі аналітичних розрахунків, були змушені зробити велику кількість значних припущень та спрощень. Тим не менш, їх оцінки уможливили низку міжнародних порівнянь, згідно з якими частка людських ресурсів у структурі національного багатства становить від 43 % (у країнах Близького Сходу) до 79 % (у Центральній Америці) [7].

Поряд з людським капіталом, дослідники запропонували розглядати як елемент національного багатства соціальний капітал, під яким розуміли „сукупність мереж, взаємовідносин, норм та інститутів, через які люди отримують доступ до влади та ресурсів і впливають на прийняття рішень, у т.ч. політичних” [8, с. 78], але аналітичних розрахунків у даному напрямі фахівці не проводили. Загалом термін „соціальний капітал” економісти почали використовувати недавно, однак окремі аспекти його формування в умовах функціонування таких механізмів, як соціальні мережі, загальні норми, переконання та взаємна довіра на індивідуальному, корпоративному та макроінституційному суспільних рівнях, досліджували під різними назвами, починаючи з 20-х років минулого сторіччя, багато вчених, серед яких П. Бурдє, Д. Коулмен, Р. Патнем, Є. Бухвальд, Л. Діскін, В. Радаєв, Л. Стрельников, Н. Тихонов, П. Шихірев, Т. Сидоріна, О. Шкаратан, А. Красилова, Г. Ястребов та ін. Розвиток теоретичних уявлень про соціальний капітал протягом останнього часу призвів до оформлення, як мінімум, двох концепцій, перша з яких – неомарксистська – розглядає соціальний капітал як індивідуальний ресурс актора, включеного у мережі, а друга – неоліберальна – акцентує увагу на сприянні, полегшенні індивідуальних або колективних дій у більших масштабах, ніж на рівні сімейних та дружніх мереж і характеризує суспільство в цілому. Очевидно, що у форматі оціночних критеріїв дослідження національного багатства соціальний капітал слід розглядати як параметр, що характеризує суспільство в цілому, однак саме в такому контексті його оцінити найскладніше, на чому наголошують і спеціалісти Світового банку, водночас зазначаючи необхідність оцінки соціального капіталу як кінцевого або проміжного результату, що має бути включений у національні рахунки [8, с. 89]. У рамках авторської концепції оцінки людського потенціалу соціальний капітал пропонується розглядати у загальній сукупності зовнішніх факторів, результатом дії яких є збільшення або зменшення обсягу валового внутрішнього продукту, у т. ч. виробленого за рахунок людського фактора.

Сучасні оцінки людського капіталу та потенціалу вітчизняних вчених охоплюють також показники демографічного потенціалу та сукупної робочої сили. Так, демографічний (демоєкономічний) потенціал України „...як сумарний додатковий продукт (різниця між обсягами вироблених і спожитих матеріальних благ та платних послуг), що буде створений усіма сучасними жителями держави протягом усього їх життя...” [9, с. 160], за світовими цінами станом на 01.01.1996 р. вчені РВПС України НАН України оцінили у 5,3 трлн. дол. США (37,5 % від загального обсягу національного багатства), а сукупна робоча сила (як добуток середньомісячної вартості робочої сили одного працівника на кількість трудоактивного населення в економіці України, яка складається з кількості зайнятих у суспільному виробництві та незайнятих трудовою діяльністю осіб, зареєстрованих у державній службі зайнятості як таких, що шукають роботу) – у 1,6 трлн. дол. США (11,4 % від загального обсягу національного багатства) (табл. 1).

Таблиця 1

Демографічний потенціал та сукупна робоча сила в структурі національного багатства України на 01.01.1996 р.

Назва показника	За внутрішніми цінами (по залишковій вартості)		За світовими цінами (по залишковій вартості)		Частка у структурі, %
	трлн грн.	трлн дол. США	трлн грн.	трлн дол. США	
Національне багатство, усього, у т.ч.:	5,3	2,9	25,2	14,0	100,0
Демографічний потенціал	0,98	0,546	94,6	5,3	37,5
Сукупна робоча сила	0,26	0,15	2,9	1,6	11,4

Джерело: Національне багатство України / За ред. Дорогунцова С.І. — К.: РВПС України НАН України, 2005. — 224 с.

А, згідно з експериментальними оцінками науковців Інституту економіки РАН Л. Нестерова та Г. Аширової, станом на початок ХХІ сторіччя людський капітал України „як сума сукупних витрат держави, сімей, підприємців та різних фондів на підготовку працівників до трудової діяльності у віці 18–20 років [10]” становив 4,5 трлн. дол. США (53,1 % від загального обсягу національного багатства), тоді як в РФ — 28,7 трлн. дол. (50,9 %), Білорусі — 1,8 трлн. дол. (55,4 %), Казахстані — 1,5 трлн. дол. (35,4 %) (табл. 2).

Таблиця 2

Експериментальні оцінки людського капіталу країн СНД на початок ХХІ ст.

Назва країни	Загальний обсяг, трлн. дол. США	На одну особу, трлн. дол. США	Частка людського капіталу у національному багатстві, %
Країни СНД, у т.ч.:	39,9	142,2	49,1
Україна	4,5	91,8	53,1
Російська Федерація	28,7	197,1	50,9
Казахстан	1,5	100,7	35,4
Білорусь	1,8	181,6	55,4

Джерело: Аширова Г. Современные проблемы оценки человеческого капитала / Г. Аширова // Вопросы статистики. — 2003. — № 3. — С. 26–31.

Вченими ДУ „Інститут економіки та прогнозування” при здійсненні економічної оцінки людського капіталу було розмежовано поточну та нагромаджену частини людського капіталу. При обчисленні поточних затрат науковці обрали такі показники: соціальні видатки державного бюджету, видатки домогосподарств, спрямовані на розвиток людського капіталу, видатки фонду сприяння зайнятості та видатки фонду соціального страхування. Для уникнення подвійного рахунку, розмір соціальних видатків державного бюджету був зменшений на суму фонду оплати праці зайнятих у бюджетній сфері, оскільки ці суми враховуються у доходах домогосподарств. Вартісна характеристика нагромадженої частини була здійснена „виходячи зі стандартних підходів визначення вартісної оцінки людино-років освітнього потенціалу зайнятого населення” і полягала у правильному

виборі періоду циклу його відтворення, причому загальноприйнятим було визнано факт, що в сучасних умовах цикл відтворення сукупного працівника вимагає його навчання за період у чверть століття, охоплюючи як обов'язкову, так і додаткову освіту. Узагальнюючи все вище наведене, вчені станом на 01.01.2006 р. оцінили людський капітал у 4,62 трлн. грн. (46,7 % від загального обсягу національного багатства), причому вартість його, за даними науковців, постійно зростає (протягом 2000–2006 рр. – на 0,73 трлн. грн.) (табл. 3). А середня кількість років навчання зайнятого населення протягом 2000–2003 років, за розрахунками дослідників, була на рівні 12 років, зменшившись у 2004 р. до 11,3 року [11, с. 73–74].

Таблиця 3

Людський капітал в структурі національного багатства України у 2000–2005 рр.

Назва показника		2000	2001	2002	2003	2004	2005
Національне багатство у фактичних цінах поточного року	трлн. грн.	7,7	8,3	8,5	8,8	9,1	9,9
	трлн. дол. США	1,4	1,6	1,6	1,6	1,7	2,0
Людський капітал у структурі національного багатства, %		55,7	52,5	51,5	51,2	49,7	46,7

Джерело: Шумська С.С. *Національне багатство: методологічні підходи та оцінки по Україні // Економічна теорія. – № 4. – 2006. – С. 62–76.*

Отже, більшість емпіричних оцінок людського капіталу, здійснених в Україні і стосовно України зарубіжними вченими, базуються на затратних методах без урахування ступеня ефективності витрачання відповідних коштів, що потребує розробки системного підходу для максимально повного відображення взаємозалежності процесів нагромадження людського капіталу та дохідних параметрів його реалізації в існуючих економічних умовах.

На необхідності дослідження взаємозв'язку витратних і дохідних аспектів людського капіталу наголошували ще класики теорії людського капіталу Т. Шульц та Г. Беккер, а наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. він став предметом наукових дискусій багатьох учених, зокрема фахівців Американської національної асоціації економічних досліджень (NBER) К. Маллігана та Х. Мартіна, які виявили відмінності у продуктивності працівників залежно від кількості, якості та тривалості праці і наголошували на безпосередньому взаємозв'язку рівня доходів працівників з людським капіталом [12], та Дж. Мінсера, який прийшов до висновку, що працівники з більш високим освітнім рівнем потребують менше питомих витрат на відтворення своїх сімей, ніж інші, оскільки їх праця є більш ефективною [13].

Водночас результати досліджень Д. Філмера та Л. Притчетта засвідчили, що кількісні зміни у даній сфері без забезпечення якісних перетворень не дають змоги досягти бажаного результату в країнах, що розвиваються, де на соціальні послуги й без того вже виділяється значна частка бюджетних коштів. Вчені встановили, що кореляція між державними видатками на освіту та освіченістю населення є досить слабкою [14].

У зв'язку з цим актуалізується використання дворівневої емпіричної матриці дослідження людського потенціалу у вимірах: 1) процесу поточного нагромадження людського капіталу (на основі витратного методу) та 2) сукупного людського потенціалу, капіталізація і реалізація якого опосередковується тенденціями загальноекономічного розвитку країни (на основі дохідного та індексного методів).

Структуру поточного нагромадження людського капіталу в рамках поточного продукту доцільно досліджувати на основі даних Національних рахунків стосовно щорічних витрат домогосподарств, сектору загального державного управління і некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист, які, згідно з діючою на сьогоднішній день схемою СНР-93, є показниками поточного споживання, однак насправді відображають процес нагромадження людського капіталу й мають включатися в рахунок нагромадження.

А економічну оцінку людського капіталу як сукупності нагромаджених властивостей людини, що формують її здатність продукувати нову вартість та отримувати дохід, доцільно здійснювати на основі комплексного підходу, що поєднує в собі переваги дохідного й індексного методів і відображає як обсяги валового внутрішнього продукту, виробленого за рахунок людського фактора, так і параметри людського розвитку в Україні (демографічні, інформаційні, освітні та наукові) порівняно з країнами світу за формулою: $EO_{лк} = L_{pv} \cdot K$ (1), де L_{pv} —приведена (на основі прогнозних параметрів розвитку вітчизняної та світової економіки фахівців Міжнародного валютного фонду, ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України” і Міністерства економіки України) дисконтована вартість валового внутрішнього продукту, виробленого за рахунок людського фактора (яку доцільно визначати згідно з даними Національних рахунків щодо частки оплати праці найманих працівників у ВВП); K — коефіцієнт якості людського капіталу — середня арифметична коефіцієнтів: очікуваної тривалості життя при народженні ($k_{ж}$); інформатизації (k_i); освіченості ($k_{осв}$); кількості працівників, зайнятих у НДР ($k_{ндп}$); рівня народжуваності ($k_{рн}$); державних видатків на освіту ($k_{во}$); видатків на науку (k_n), що розраховуються як відношення рівня даного показника в певній країні до його середньої величини у відповідній групі країн (у нашому дослідженні розглядаються країни з високим та середнім рівнем розвитку людського потенціалу за класифікацією ООН). Оскільки отримана на базі операціоналізації потоків валового внутрішнього продукту величина людського капіталу асоціюється з діяльністю населення, зайнятого економічною діяльністю з метою отримання доходу, людський потенціал доцільно розглядати як такий, що відповідає продуктивним можливостям економічно активного населення¹.

Приведення вартості валового внутрішнього продукту України, створеного за рахунок людського фактора, слід виконувати з використанням механізму дисконтування, поділивши майбутній часовий простір² на прогнозний та післяпрогнозний періоди. Для цілей даного дослідження прогнозним доцільно обрати період до 2020 р., оскільки на цей термін з достатньою достовірністю можна передбачити розвиток ситуації. Відповідно післяпрогнозний період — це період з 2021 р. до безкінечності. У прогнозному періоді обчислювати приведену вартість валового внутрішнього продукту України, створеного

за рахунок людського фактора (LP), необхідно за формулою: $LP = \sum_{t=1}^T S k^t$ (2) де k —

коефіцієнт дисконтування ($k = 1/(1+d)^t$), який дозволяє привести вартість прогнозного

ВВП до початку розрахункового періоду (01.01.2008 р.); S — вартість ВВП, виробленого

¹ Згідно з концепцією робочої сили економічно активне населення — це населення обох статей віком 15—70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг (і включає зайнятих та безробітних) [15, с. 365].

² Для поділу майбутнього часового простору на прогнозний та післяпрогнозний періоди використовується метод, розроблений фахівцями Світового банку [7] та ФБК в процесі оцінки вартості галузей економіки Росії [16].

впродовж року t ; d — ставка дисконтування на прогнозний період; t — час, $t=1$ відповідає року приведення; T — прогнозний період. У післяпрогнозному періоді приведену вартість валового внутрішнього продукту України, створеного за рахунок людського фактора, доцільно розраховувати на основі експоненціальної залежності $y = 1E + 06e^{0,1161x}$, що характеризує зміну його розмірів у безкінечному часовому просторі починаючи з 2021 р.

Авторські розрахунки на основі даної концепції для десятих країн світу, включаючи Україну, виявили широке коло можливостей її застосування в процесі аналізу формування людського потенціалу і капіталу як його продуктивної частини. Їх результати засвідчили, що, не зважаючи на те, що питома вага державних витрат на освіту у ВВП останніми роками була однією з найвищих у світі (у 2005 р. частка затрат на освіту у ВВП в Україні становила 6,4 %, а у країнах з високим та середнім рівнем розвитку людського потенціалу — 4,8 %, тому коефіцієнт витрат на освіту ($k_{\text{во}}$) для нашої держави становив 1,33), дорівнюючи у 2007 р. 6,34 % [15], якісні характеристики розвитку людини в Україні у контексті загальносвітових параметрів (зокрема за показниками доступу до інформаційних ресурсів, тривалості життя та народжуваності населення) є гіршими, ніж у середньому в країнах з високим та середнім рівнем розвитку людського потенціалу (табл. 5). Так, у 2005 р. обсяг затрат на науково-дослідні роботи становив 1,2 % від ВВП, тоді як у Швеції — 3,7 %, Данії — 2,6 %, Ісландії — 3,0 %, США — 2,7 %, Німеччині — 2,5 %, Франції — 2,2 % [17]. Тому коефіцієнт витрат на науку ($k_{\text{н}}$) в Україні, розрахований по відношенню до середньосвітового рівня в країнах з високим та середнім рівнем розвитку людського потенціалу, дорівнював 0,75.

Одними з найважливіших параметрів розвитку людських ресурсів будь-якої країни є демографічні показники тривалості життя та рівня народжуваності населення. На жаль, в Україні значення цих показників є меншими, ніж в середньому в світі: у 2006 р. у нашій державі очікувана тривалість життя при народженні чоловіків та жінок становила 62,5 та 74,2 року, а в країнах світу в середньому — 72,4 та 79,1 [15]. Таким чином, для України коефіцієнт очікуваної тривалості життя при народженні ($k_{\text{ж}}$) дорівнюватиме 0,9. В свою чергу, незважаючи на поступове зростання в Україні рівня народжуваності протягом останніх років (за період 2001–2006 рр. кількість народжених на 1000 населення змінилася з 7,7 до 9,8 чол.), даний показник також залишається досить низьким порівняно з показниками країн СНД (16,7) та світу (12,5). Зокрема, в Російській Федерації в 2006 р. народилося 10,4 чол. на 1000 населення; у Франції — 13,1; США — 14,0; Німеччині — 8,2; Польщі — 9,8; Ірландії — 15,1; Люксембурзі — 12,1 [15, с. 544–545]. По відношенню до середньосвітового рівня, український коефіцієнт рівня народжуваності ($k_{\text{н}}$) становить 0,78.

Особливо несприятливими для розвитку людини в Україні є показники доступу до інформаційних технологій, що обумовлюють можливості збільшення та удосконалення людського потенціалу та капіталу як його складової. Коефіцієнт інформатизації України (0,7) є значно меншим, ніж у Швеції (2,72), Швейцарії (2,27), Польщі (1,32), Російській Федерації (1,17) та ін. країнах внаслідок значно меншої кількості користувачів мережі Internet, абонентів стільникового зв'язку та магістральних телефонних ліній на 1 тис. осіб в Україні, ніж у групі досліджуваних країн. Однак, оскільки за рядом показників, передусім витратних, Україна випереджає окремі держави або знаходиться з ними на одному рівні, середньоарифметичний коефіцієнт якості людського капіталу нашої держави (0,91) лише на одну соту менший, ніж відповідний коефіцієнт для Польщі (0,92) й на 0,14 менший, ніж у РФ (1,05). У той же час в інших країнах його величина є значно більшою: у США — 1,64; Франції — 1,42; Німеччині — 1,39, Фінляндії — 2,0, Швеції — 1,95, Швейцарії — 1,51, Сполученому Королівстві — 1,34 (табл. 4).

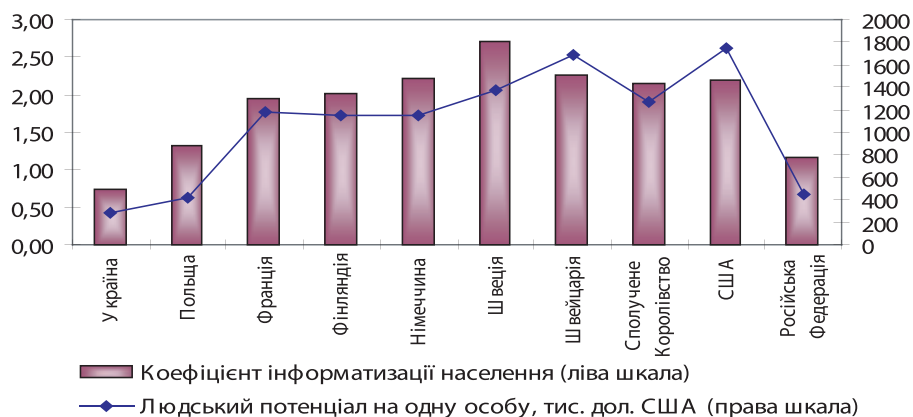
Таблиця 4

Співвідношення показників і коефіцієнтів людського розвитку в Україні та країнах світу

Назва показника		Значення показника								У середньому в країнах з високим рівнем розвитку людського потенціалу		Значення коефіцієнта									
		Україна	Польща	Франція	Фінляндія	Німеччина	Швеція	Швейцарія	Сполучене Королівство	США	Російська Федерація	Україна	Польща	Франція	Фінляндія	Німеччина	Швеція	Швейцарія	Сполучене Королівство	США	Російська Федерація
Державні видатки на освіту у 2005 р. (% від ВВП)		6,4	5,4	5,9	6,5	4,6	7,4	6,0	5,4	5,9	3,6	1,33	1,13	1,23	1,35	0,96	1,54	1,25	1,13	1,23	0,75
Державні видатки на НДР у 2005 р. (% від ВВП)		1,2	0,6	2,2	3,5	2,5	3,7	2,6	1,9	2,7	1,2	0,75	0,38	1,38	2,19	1,56	2,31	1,63	1,19	1,69	0,75
Кількість працівників, зайнятих у НДР в 2003 р. (на 1 млн осіб)		1774	1581	3213	7832	3261	5416	3601	2706	4605	3319	1746	0,91	1,84	4,49	1,87	3,10	2,06	1,55	2,57	1,90
Показники доступу населення до інформаційних технологій у 2005 р. (на 1 тис. осіб)	Користувачі мережі Internet	97	262	430	534	455	764	498	473	630	152	219	0,73	1,32	1,95	2,02	2,21	2,27	2,15	2,20	1,17
	Абоненти стільникових телефонів	366	764	789	997	1252	935	921	1088	680	838	476									
Кількість магістральних телефонних ліній		256	309	586	404	667	717	689	528	606	280	264,5									
Очікувана тривалість життя при народженні у 2006 р. (років)	чоловіки	62,5	70,9	76,8	75,9	77,2	78,8	79,2	77,1	74,5	59	0,9	0,99	1,06	1,05	1,05	1,07	1,08	1,05	1,02	0,87
	жінки	74,2	79,6	83,8	83,1	82,4	83,1	84,2	81,1	80,2	72,4										
Рівень народжуваності у 2006 р. (на 1 тис. осіб)		9,8	9,8	13,1	11,1	8,2	11,7	9,8	12,2	14	10,4	0,78	0,78	1,05	0,89	0,66	0,94	0,78	0,98	1,12	0,83
Середньоарифметичний коефіцієнт (К)												0,91	0,92	1,42	2,00	1,39	1,95	1,51	1,34	1,64	1,05

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / Пер. с англ. — М.: „Весь мир”, 2007. — С. 265—268, 273—276; Статистический ежегодник Украины за 2007 р. / Державний комітет статистики України / За ред. О.Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2008. — С. 550—551.

Загальний обсяг людського потенціалу України, визначений за авторською методикою, станом на 01.01.2008 р. дорівнює 13,2 трлн. дол. США, з яких 7,75 трлн. дол. США — людський капітал і 5,46 трлн. дол. США — незадіяний (некапіталізований) потенціал. Людський потенціал інших досліджуваних країн, внаслідок порівняно менших коливань рівнів ВВП і більшого абсолютного й відносного розміру оплати праці найманих працівників, значно перевищує його обсяг в Україні, на душу населення якої, з урахуванням паритету купівельної спроможності, припадає 282,2 тис. дол. США людського потенціалу: у Польщі цей показник дорівнює 412,1 тис. дол. США, Російській Федерації — 453,8 тис. дол. США, Швеції — 1375,3 тис. дол. США. (рис. 1).

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / Пер. с англ. — М.: „Весь мир”, 2007. — С. 265–268, 273–276; Статистичний щорічник України за 2007 р. / Державний комітет статистики України / [За ред. О.Г. Осауленка]. — К.: Консультант, 2008. — 571 с.; Формирование ВВП Российской Федерации по источникам доходов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gks.ru>; National Income and Product Accounts Table of the USA [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bea.gov>; Compensation of employees in the EU [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa>.

Рис. 1. Співвідношення коефіцієнта інформатизації населення та людського потенціалу на одну особу в країнах світу

Така суттєва різниця в обсягах людського потенціалу на душу населення в країнах світу є наслідком, передусім, різних можливостей доступу населення до інформаційних технологій та інших ресурсів (зокрема природних, фінансових), а не різного рівня державних видатків на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист, як це декларується багатьма вченими. Це пов'язано з тим, що ефективність витрат опосередковується впливом фактора індивідуальної здатності людини до навчання та наявністю можливостей реалізації отриманих знань, навичок, досвіду на практиці, що істотно залежить від рівня суспільної інформатизації: кореляція між витратними коефіцієнтами та обсягами людського потенціалу на душу населення є незначною (табл. 4), тоді як величина коефіцієнта інформатизації прямо пропорційна масштабам людського потенціалу (рис. 1).

Висновки. Узагальнюючи результати економічної оцінки людського потенціалу, можна зробити наступні важливі висновки: по-перше, аналіз витратних аспектів формування людського капіталу є важливим, але не достатнім у контексті здійснення комплексної економічної оцінки людського потенціалу; по-друге, вагомим елементом оцінки людського потенціалу є урахування дії зовнішніх факторів його формування та можливої реалізації, серед яких головними є обсяг соціального капіталу, сприятливість прогнозної кон'юнктури економічного розвитку, пропорційність нагромадження людського капіталу по відношенню до інших видів капіталу – основного, фінансового та природного; по-третє, обов'язковим у процесі оцінки є врахування незадіяного на даний час в економічній діяльності країни людського (некапіталізованого) потенціалу, який у вузькому сенсі включає потенційні можливості безробітного населення, а у широкому розумінні – також і економічно неактивних жителів нашої країни, питома вага яких у структурі населення працездатного віку (від 15 до 70 років) становить на даний час 37,4 % [15, с. 368], та частину населення країн інших держав, що можуть іммігрувати в Україну з метою працевлаштування, частка яких у структурі населення нашої держави, за прогнозами демографів, внаслідок посилення глобалізаційних тенденцій, буде збільшуватися, переважно, за рахунок малокваліфікованих працівників з країн „третього світу”; по-четверте, процес формування та реалізації людського потенціалу в Україні характеризується значними диспропорціями, оптимізація яких має здійснюватися системно.

Державна соціально-економічна політика, спрямована на регулювання капіталізації людського потенціалу, не повинна обмежуватися заходами зі збільшення витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист населення. Необхідним є підвищення дієвості таких видатків та формування сприятливих загальноекономічних передумов для успішної реалізації набутих знань, навичок, кваліфікації й інших параметрів розвитку людини. В умовах нинішньої безпрецедентної фінансово-економічної кризи за відсутності стандартних рецептів оздоровлення економіки необхідно застосовувати симптоматичні заходи, серед яких одними з найважливіших є ті, що спрямовані на підтримання гідного рівня мінімальних соціальних гарантій населенню, інтенсифікацію інформаційного розвитку, збільшення рівня народжуваності та удосконалення фінансування освітньої сфери шляхом збільшення питомої частки коштів, спрямовуваних на початкову і середню освіту, яка більшою мірою є суспільним благом, тоді як вищу освіту можна вважати приватним благом, переважна частка вигод від отримання якого акумулюється окремими фізичними та юридичними особами. Важливим також є усунення диспропорцій у нагромадженні різних видів капіталу – основного, людського, фінансового та природного, збалансованість утворення яких сприятиме формуванню синергетичного економічного ефекту, оскільки для успішної реалізації людського капіталу необхідні високоякісні основні засоби, екологічно чисте навколишнє середовище, фінансові та природні ресурси.

Крім того, з метою поліпшення інформаційної бази подальших досліджень пропорцій відтворення людського потенціалу необхідно переструктурувати показники Системи національних рахунків, яка уможливорює здійснення міжнародних стандартизованих розрахунків, але на даний час охоплює у рамках рахунку капіталу лише поточні щорічні зміни в обсягах основного капіталу, невироблених фінансових активів, запасів матеріальних оборотних коштів та цінностей. Розробка наукового підґрунтя використання показників Системи національних рахунків у процесі аналізу людського потенціалу та капіталу як його ключової складової потребує інтенсифікації наукових пошуків і в даному вузькоспеціалізованому напрямі, і у сфері складання допоміжних таблиць наявності національного капіталу та багатства в цілому, що потребує в майбутньому

опрацювання прикладного методичного інструментарію їх первинної оцінки і виявлення збалансованості нагромадження як основної передумови формування нової якості економічного розвитку.

Джерела

1. *Schultz T.* Investments in Human Capital / *T. Schultz* // *The American Economic Review*. March 1961. — № 51 (1). — P. 9–27.
2. *Becker G. S.* Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education / *G. S. Becker* — Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992. — 361 p.
3. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / *В. В. Радаев* // *Экономическая социология*. — 2002.—№ 4.—С. 25.
4. *Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. — СПб.: Типо-Литография ИА. Ефрона, 1891. — В 82 т. — Т. — 472 с.
5. *Кендрик Дж.* Экономический рост и формирование капитала / *Дж. Кендрик* // *Вопросы экономики*. — 1976. — № 1. — С. 15–29.
6. *Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире* / *United Nations Development Program* / Пер. с англ. — М.: „Весь мир”, 2007. — 386 с.
7. *Estimating National Wealth: Methodology and Results* / [*A. Kunte, K. Hamilton, J. Dixon, M. Clements*]. — Washington, D.C.: The World Bank. — 1998. — 45 p.
8. *Dixon J., Bakkes J., Hamilton K., Kunte A., Lutz E., Paggiolo S., Hie J.* Expanding the Measure of Wealth: Indicators of Environmentally Sustainable Development. — Washington D.C.: The World Bank, 1997. — 112 p.
9. *Макарова О.В., Позняк О.В.* Методика вартісної оцінки демоекономічного потенціалу // *Зайнятість та ринок праці: Міжвід. наук. зб.* — Вип. 6. — К.: РВПС України НАН України. — 1998. — С. 160–167.
10. *Нестеров Л.* Национальное богатство и человеческий капитал / *Л. Нестеров, Г. Аширова* // *Вопросы экономики*. — 2003. — № 2. — С. 103–110.
11. *Близнюк В. В.* Людський капітал / У книзі: *Капіталізація економіки України* / За ред. *В. М. Гейця, А. А. Гриценка*. — К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. — С. 70–73.
12. *Mulligan C.* Measuring Aggregate Human Capital / *C. Mulligan, X. Sala-i-Martin*. — Working Paper of the NBER. — № 5016. — Feb. 1995. — 55 p.
13. *The Production of Human Capital and The Lifecycle of Earnings: Variations on a Theme* / *J. Mincer* // *Journal of Labor Economics* — 1997. — Vol. 15 — № 1. — P. 26–47.
14. *Filmer D.* The Effect of Household Wealth on Educational Attainment: Evidence from 35 Countries / *D. Filmer, L. Pritchett* // *Population and Development Review* — 1999. — 25 (1). — P. 85–120.
15. *Статистичний щорічник України за 2007 р.* / Державний комітет статистики України / [За ред. *О.Г. Осауленка*]. — К.: Консультант, 2008. — 571 с.
16. *Сколько стоит Россия* / Под ред. *И.А.Николаева*. — М.: „Экономика”, „Елима”, 2004. — 400 с.
17. *Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире* / *United Nations Development Program* / Пер. с англ. — М.: „Весь мир”, 2007. — С. 265–268.

Анотація. В статті подано результати комплексної економічної оцінки людського потенціалу України в контексті світових параметрів на основі розробленої автором концепції. Обґрунтована необхідність усунення диспропорцій нагромадження людського капіталу по відношенню до інших видів капіталу (основного, фінансового, природного) та удосконалення інформаційної бази подальших досліджень шляхом реструктурування та доповнення показників Системи національних рахунків.

Аннотация. В статье представлены результаты комплексной экономической оценки человеческого потенциала Украины в контексте мировых параметров на основе разработанной автором концепции. Обоснована необходимость устранения диспропорций накопления человеческого капитала по отношению к другим видам капитала (основного, финансового, природного) и усовершенствования информационной базы дальнейших исследований путем реструктурирования и дополнения показателей Системы национальных счетов.

Summary. The results of the economic assessment of the Ukrainian human potential in the context of the world parameters on basis of the author's conception are presented in this article. The definitions of the categories „human capital” and „human potential” and methodical features of their evaluation are specified. The estimation of the human potential are grounded in two planes, first of which are related with the process of the current accumulation of the human capital (on the base of the expense method) and second – with combined human potential, which capitalization and realization mediates by tendencies of the national economic development (on the base of the profitable and index methods). The main directions of the public policy of the human potential capitalization are exposed. The necessity of the removing of disproportions of the human capital accumulation on a relation to the capital (fixed, financial, natural) and improvement of the information base of the further researches by the way of restructuring and additions of indexes of the SNA are argumented. First of all it implies improvement in the composing of the auxiliary tables of the national capital existence and wealth as the whole, that requires development of the applied methodical instruments of their estimation and detection of the balancing of their accumulation as a main condition of the new quality of the economic development formation.

Ключові слова: людський потенціал; людський капітал; капіталізація людського потенціалу; національне багатство.

Ключевые слова: человеческий потенциал; человеческий капитал; капитализация человеческого потенциала; национальное богатство.

Key words: human potential; human capital; human potential capitalization; national wealth.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.05.2009 р.

УДК 316.66:323.326(477)

*М.І. МУРАШКО,
кандидат економічних наук, доцент,
директор Чернігівського інституту МАУП*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Тема соціальної відповідальності бізнесу останніми роками набуває все більшого поширення. Розвинуті країни формують сприйняття суспільством бізнесу не лише з погляду його прибутковості, а й ціни та наслідків отримання прибутку. Тобто до ринкового механізму функціонування суб'єктів господарської діяльності включаються соціальна та екологічна функції, що реально відображається в ринковій вартості компанії.

В Україні ці процеси перебувають у зародковому стані. Найбільшу зацікавленість до корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) в нашій країні проявляють лише деякі менеджери-практики провідних фінансово-промислових груп та компаній, які провели первинне публічне розміщення акцій на міжнародних фондових біржах (ІРО).

Поки що не сформовані науково-методичні засади, відсутні загальноприйняті стандарти і моделі соціальної відповідальності бізнесу, що обумовлює високу варіативність та мізерний рівень корпоративних форм активності національного бізнесу.

Саме ці реалії обумовлюють аналіз сучасних тенденцій впровадження окремих напрямів соціальної відповідальності в Україні та необхідність формування підходів щодо розробки адаптованої до сучасних умов державотворення концепції корпоративної соціальної відповідальності на рівні держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціальної відповідальності бізнесу досліджується не так давно, хоча по цій темі в світі є ряд наукових наробок. В Україні ці процеси лише розпочинаються. Ці та споріднені проблеми досліджували: А. Базилюк, Г. Башнянин, Л. Безчасний, О. Беляєв, О. Білорус, Л. Будьонна, М. Бутко, В. Геєць, Л. Гончарук, Б. Данилишин, Б. Кваснюк, Р. Колишко, К. Кривенко, В. Куценко, В. Лагутін, О. Лазоренко, П. Леоненко, Е. Лібанова, І. Лукінов, Д. Лук'яненко, О. Макарова, В. Матросов, С. Мельник, С. Мочерний, Б. Панасюк, Ю. Пахомов, В. Рокоча, Ю. Рубченко, В. Савчук, Д. Скитаєв, Ю. Саєнко, О. Степанова, А. Чухно та ін.

Нині пошук нової соціальної ролі бізнесу в Україні цікавить не лише науковців, а й політиків, державних діячів, громадські організації. Основним є прагнення усвідомити, які соціальні функції в державі може взяти на себе український бізнес, за яких умов він буде найбільш мотивованим у виконанні соціальних зобов'язань.

Проте ця робота досі має вузьконаправлений, а то й хаотичний характер, не представлені також макро- та мезорівні.

Постановка завдання. Забезпечення конкурентоспроможності країни в постіндустріальному та інформаційному просторах на фоні інтелектуалізації світової економіки потребує гармонійного поєднання інтересів господарюючих суб'єктів щодо максимізації рівня прибутковості та процесів соціалізації економічної діяльності.

Метою статті є продовження досліджень щодо теоретичних аспектів формування концепції корпоративної соціальної відповідальності на макрорівні для вирішення ключових суспільних проблем, а також вироблення рекомендацій у цій сфері для вітчизняних компаній.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у світовій науковій і діловій літературі проблемам відносин бізнесу і суспільства присвячується багато інформативно-дослідницького матеріалу, де пропонуються концепції, які можна асоціювати з корпоративною соціальною відповідальністю [6.].

Якщо слідувати логіці різних авторів, то можливе дослідження генезису базової концепції в більш широкому контексті, котрий включає альтернативні підходи і цим самим дає змогу розглядати її як своєрідну «парасолькову» концепцію (табл. 1.).

Таблиця 1

Генезис концепції корпоративної соціальної відповідальності

№ №	Назва концепції	Англomовна назва (абревіатура)	Автори	Основні положення
1 1.	Корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ)	Corporate social responsibility (CSR, CSR-1)	Bowen, 1953 Davis, 1960 Mc Guire, 1963 Sethi, 1975 Carroll, 1979	Впорядковано зміст КСВ, систематизовано рівні нормативності
2 2.	Корпоративна соціальна сприйнятливість (КСС)	Corporate social responsiveness (CSR-2)	Ackerman, 1973 Preston, Post, 1975 Frederick, 1978 Carroll, 1979	Описано можливість корпорацій сприймати суспільні дії
3 3.	Корпоративна соціальна діяльність» (КСД)	Corporate social performance (CSP)	Sethi, 1975 Carroll, 1979 Wartick, Cochran, 1985. Wood, 1991	Розроблена модель корпоративної соціальної діяльності
4.	Менеджмент (концепція) зацікавлених сторін (МЗС)	Stakeholder management (SM)	Freeman, 1984 Clarkson, 1985 Donaldson, Preston, 1995 Post, Preston, Sachs, 2002	Наведено нове визначення корпорації та її зв'язок із зацікавленими сторонами
5.	Корпоративне громадянство (КГ)	Corporate citizenship (CC)	Logsdon, Wood, 2002	Сформовано зобов'язання корпорації до своїх зацікавлених сторін
6.	Корпоративна стійкість (КС)	Corporate sustainability (CS)	Van Marrewijk, 2003 Steu- rer et al., 2005	Наведено зв'язок соціальної відповідальності з громадськими проблемами, а корпоративної стійкості — з агентськими проблемами

Модернізовано автором за [6].

В сучасному світі склалось кілька **моделей корпоративної соціальної відповідальності**. Найбільш поширеними із них в даний час є форми моделей в США, континентальній Європі та японська (азійська).

Щодо функціонування такої моделі в Україні, то її формування перебуває в зародковому стані. У вітчизняних публікаціях належну увагу цій проблемі стали приділяти тільки в останні 2—3 роки, а тому аналітичних досліджень бракує.

На відміну від американської і європейських моделей і, певною мірою, через наявність елементів командної системи, успадкованої з радянських часів, роль держави у формуванні і розвитку соціальної місії бізнесу в Україні є достатньо високою.

Проте головною відмінною національною рисою є те, що на регіональному та державному рівнях соціальний внесок, в основному, зводиться до примусової участі бізнесу в реалізації різноманітних соціальних та культурних програм, які почасти є джерелами корупції. Хоча існує і багато соціальних ініціатив самих підприємців, та досить часто це має політичний зміст і активізується лише в період виборчих кампаній.

З паліативних позицій більшість науковців висловлюється за те, що за джерелами регулювання, практикою формування і розвитку український варіант соціальної відповідальності є симбіозом елементів британської моделі (добровільна ініціація бізнесом) і континентальної схеми (бажання підприємств отримати від держави чіткі поведінкові рамки).

Автор вважає, що крім того відмінною рисою української моделі соціальної відповідальності бізнесу є сполучення нових соціальних напрямів в діяльності бізнесу зі збереженням радянських або навіть і дореволюційних традицій. Для нашої держави характерною залишається роль особистості, а в багатьох нових бізнесових структурах, що проходять стадію первинного накопичення капіталу, — майже кріпосна залежність працівників від волі керівників та власників, які у такий спосіб прагнуть посилити залежність персоналу від менеджменту, а топ-менеджерів від власників.

Серед відмінних рис української моделі КСО можна виділити такі:

1. Відсутність в Україні ідеології соціально відповідального підприємництва. Цю думку поділяють 64% опитаних керівників у Чернігівській області. Вони вважають, що вітчизняному бізнесу властивий низький рівень громадянської самосвідомості.

2. Вимушений характер соціальної відповідальності бізнесу в Україні.

В опитуванні часто висловлювалась думка, що КСО є відповіддю на запит влади, а деякі навіть вважають це формою державного рекету. До речі, це опосередковано підтверджується невеликою кількістю компаній, які приєднались до Глобального договору ООН в Україні.

3. Відсутність прозорих процедур вироблення соціальної політики як на рівні держави і регіонів, так і на рівні підприємств. Залежність форм і методів соціальної активності компаній від особистих уподобань та інтересів керівників і власників. Це обумовлено в тому числі і підвищенням ролі керівників у післяприватизаційний період.

4. Висока варіативність форм соціальної активності, сформованих на окремих підприємствах і у компаніях, в тому числі і шляхом власного балансу між економічною ефективністю та соціальною необхідністю.

5. Висока диференціація соціальних корпоративних пілг, які, особливо останнім часом, орієнтовані на топ-менеджерів вищого рівня та деякою мірою на висококваліфіковані кадри.

6. Значний розрив між суспільством і бізнесом в розумінні пріоритетів соціальної відповідальності.

Результати опитувань щодо пріоритетів соціальної політики бізнесу, які існують у сприйнятті населення та представників бізнесу, свідчать про те, що між ними є значні

розбіжності. Підприємці як першочергові соціальні напрями діяльності своїх компаній виділяють наступні: створення центрів перекваліфікації й перенавчання робітників (49,1% опитаних); виплата премій, стипендій талановитим студентам, ученим, діячам мистецтва, спортсменам (50,4%); надання додаткових соціальних гарантій працівникам своїх підприємств (55,9%). У свою чергу, громадяни як напрями соціальної діяльності бізнесу хотіли б бачити: розвиток матеріальної бази охорони здоров'я, освіти та науки, культури, спорту; грошову і матеріальну допомогу представникам найбільш уразливих соціальних груп: малозабезпеченим, безпритульним дітям, інвалідам; вирішення соціальних проблем регіонів тощо.

Задекларовані в Україні масштабні економічні реформи з урахуванням процесів глобалізації та фінансової кризи ставлять на порядок денний нові питання гармонізації відносин між державою, суспільством і бізнесом. Серед них — соціальна відповідальність ділового співтовариства, компаній і окремих представників бізнесу, міра цієї відповідальності та її зміст.

Позиція автора полягає в тому, що в сучасних умовах дуже важливим є усвідомлення, що бізнес існує для того, щоб задовольняти потреби всіх стейкхолдерів. Лише за цих обставин можна розраховувати на довгостроковий прибуток для акціонерів та сталий розвиток країни і територіальних громад.

Інститут соціально відповідального бізнесу характерний для більшості країн зі стійкою економікою, що базується на ринкових цінностях, давніх демократичних традиціях, з розвиненим громадянським суспільством, проте для України це поки що є новацією.

В останні роки публічна дискусія на цю тему зазвичай піднімає тільки питання функціонування бізнесу. Мабуть, це пояснюється тим, що бізнес до цього часу неадекватно сприймається населенням, а держава, у свою чергу, не може ефективно і повною мірою фінансувати соціальні потреби.

Понад те, свою частину відповідальності перед суспільством держава, персоніфікована у владних інститутах, виконує не завжди добре. Проте і масштаби українського бізнесу ще не досягли тієї величини, яка дає можливість формувати доходи в достатньому обсязі. Відбувається важкий перехід від радянської патерналістської моделі соціальної політики великих підприємств і організацій, через дикий капіталізм первинного накопичення капіталу до більш цивілізованих відносин.

В Україні через свою початкову стадію формування соціальної місії бізнесу має місце нерозуміння цілісності концепції, апробованих практик та їх корисності. Як і раніше, соціальна відповідальність продовжує бути орієнтованою на найближче коло стейкхолдерів — державу, власників і персонал (та організації, які його представляють). Ширше коло зацікавлених сторін (місцеві співтовариства, територіальні громади, регіони, постачальники, споживачі) практично усунуті з цього процесу.

Це відбувається здебільшого через те, що основними рушійними силами процесів впровадження корпоративної соціальної відповідальності є поки що незначна кількість великих компаній, які, проводячи первинне публічне розміщення акцій на міжнародних фондових біржах, вимушені сприймати умови потенційних акціонерів, підвищуючи таким чином вартість своїх акцій.

Серед змінних, які впливають на формування тих або інших форм взаємодії бізнесу та влади в регіонах й обумовлюють їх диференціацію, виявляються:

- ресурсна база регіону;
- домінуюча або залежна позиція влади в регіоні (місті);
- потужність чи слабкість економічних учасників;
- ініціативний або пасивний характер вибудови взаємодії влади з бізнесом ;
- готовність влади та бізнесу до взаємних компромісів.

В умовах бідного регіону (що характерно для більшості областей України) взаємодія влади та бізнесу будується за моделлю епізодичної кооперації. Для неї визначальною є відсутність стратегічної складової в цих відносинах, заміна її епізодичними ініціативами з боку влади або бізнесу щодо спільної участі у вирішенні соціальних проблем. Так, для Чернігівщини характерними стають благодійні бали, окремі заходи з опіки шкіл-інтернатів, будинки для дітей з фізіологічними вадами, дитячі притулки, участь в акціях з надання допомоги дітям-сиротам, інвалідам та громадянам похилого віку тощо.

Слабкість (в тому числі і фінансова) влади в таких регіонах (Чернігівська, Сумська, Житомирська області) призводить до того, що вона найчастіше опирається на неформальні договірні відносини з бізнесом і, як правило, не використовує примусу.

Однією з вагомих причин такого стану є відсутність розвинених інституціональних форм взаємодії влади та бізнесу у вигляді довгострокових угод, які характерні для регіонів, де працюють великі транснаціональні компанії (Донецька та Харківська області). Слабкість ресурсної бази та влади на місцях часто виступає причиною низького рівня довіри між сторонами суспільних взаємовідносин. Низький рівень довіри формує особливі вимоги бізнесу до влади в разі, якщо влада розраховує на реалізацію соціальних програм з боку підприємців. Вимоги ці зводяться, як правило, до двох важливих позицій: рівність вкладень і прозорість соціальних витрат, які провадяться владою за рахунок коштів бізнесу.

Ще однією особливістю в Україні є те, що якщо в інших країнах (РФ, країни Балтії, Польща) в умовах бідного регіону лідируючу позицію взаємодії бізнесу та влади беруть на себе міжнародні компанії, що мають філії своїх підприємств у регіоні, то у нас така співпраця майже відсутня. Більше того, ряд з них мінімізують соціальну складову навіть для своїх працівників, переносючи її частину безпосередньо в заробітну плату.

В інших країнах політика головного офісу змушує регіональні підрозділи підприємств реалізовувати соціальні програми на території своєї діяльності, демонструючи іншому бізнесу, у тому числі і місцевому, сучасні зразки взаємодії в сфері соціальної політики. У багатих регіонах, як показує дослідження, моделі взаємодії влади та бізнесу можуть набувати різного виду: їх конфігурація великою мірою залежить від готовності влади й бізнесу до спільних дій, ініціативності партнерів у процесі взаємодії, від готовності влади залучати бізнес до вирішення соціальних проблем регіону.

Однак дослідження не підтверджують тезу про те, що ресурсна база регіону та самого бізнесу цілком визначає характер обраних стратегій реалізації соціальної політики в сфері соціальної відповідальності. У регіонах з високим економічним потенціалом (Дніпропетровська та Запорізька області) можуть реалізовуватися стратегії, які орієнтовані на традиціоналістські схеми, адаптовані до ринкових умов, а також ліберальні підходи пострадянського періоду.

Соціальна відповідальність бізнесу, демонструючи свою інерційність, не руйнується відразу, навіть якщо бізнес одержує від влади право на звільнення від соціальних зобов'язань. Слід зауважити, що природні тенденції розвитку бізнесу, навіть в умовах, коли домінуючого значення набувають захист від конкурентів і непредбачувані обставини, змушують його здійснювати соціальні програми, не чекаючи примусу з боку влади.

В ідеалі прихід у бідний регіон київського чи донецького капіталу та міжнародних компаній має супроводжуватись появою нових зразків поведінки бізнесу в сфері соціальної політики та соціальної відповідальності.

Отже, можна констатувати, що форми реалізації напрямів соціальної політики у багатих та бідних регіонах можуть бути однаковими, проте сильна влада та потужний бізнес сприяють появі більш розвинених форм соціальної відповідальності бізнесу, ніж ті, що виникають у бідних регіонах. В бідних та багатих регіонах нерідко в основі мотивації взаємодії з боку бізнесу лежить не тільки бажання підтримати місцеве співтовариство або

домогтися стратегічних бізнес-цілей, а й устремління домогтися певних преференцій з боку влади, які полегшували б ведення бізнесу або пом'якшували конкуренцію.

У багатому регіоні в потужних компаній, які мають необхідні ресурси, домінуючого значення набувають три основні стратегії: встановлення лояльних відносин із владою, формування відносин довіри населення, просування позитивного іміджу компанії, у першу чергу на території своєї діяльності. При цьому встановлення відносин довіри з місцевою владою та громадою згодом набуває усе більш системного характеру, від окремих благодійних акцій переходячи до підтримки цільових соціальних програм, від реалізації окремих ініціатив з боку влади — до участі в ініціативах знизу. Останнім часом ця підтримка починає здійснюватись в рамках конкурсів соціальних проєктів [9].

У бідних регіонах (і це підтверджують результати досліджень по Чернігівській області) стратегія підтримки місцевих громад перебуває на першому шаблі свого розвитку та зводиться, в основному, до тези „допомогти малозабезпеченим”. Основною формою реалізації є традиційна добродійність. Причому бізнес, побоюючись розкрадання грошових коштів, застосовує натуралізовану в товари та послуги форму допомоги.

Стратегія демонстрації лояльного ставлення до влади в цих регіонах тільки починає формуватись. Основними причинами низьких темпів цієї взаємодії є недовіра до сформованого на пропорційній основі депутатського корпусу та високий рівень корумпованості виконавчих органів.

Іміджева стратегія підтримки громади, яка останнім часом реалізується бізнесом, також має тенденцію до подальшого розвитку. Хоча головними мотиваційними чинниками в цьому процесі залишаються вузькокорпоративні інтереси, як-то: спроба монополізації регіонального ринку (стратегія торговельних мереж на продуктовому ринку та ринку будівельних матеріалів і електроніки на прикладі Чернігівської та Житомирської областей), монополізація доступу до будівельних майданчиків (Чернігівська область) тощо. Проте вже є спроби через впровадження цієї стратегії забезпечити високий рівень капіталізації бізнесу.

Наведені форми реалізації стратегій свідчать про те, що бізнес поки що перебуває на самому початку шляху взаємодії з місцевими громадами і повинен навчитися опановувати такі технології роботи з населенням, які вже мають розповсюдження в багатих регіонах (Донецька та Харківська області).

Останнім часом демонструє зацікавленість у встановленні діалогу, насамперед з впливовим бізнесом, регіональна гілка законодавчої влади бідних регіонів. Це пов'язано з наближенням виборів та прагненням розширення електорального поля партій, що мали найбільший рейтинг, а також наявністю в депутатському корпусі депутатів-бізнесменів. Залучення ресурсів політичних інститутів і суспільних об'єднань бізнесу в цій ситуації є виправданим, тому що підприємці, які входять до них, мають вищу мотивацію для підтримки місцевого співтовариства, ніж всі інші. Як показало дослідження, депутати-бізнесмени охочіше підтримують соціальні програми для населення округів, за якими вони закріплені, порівняно з бізнесменами, не залученими в політику.

Однак період, коли відносини між бізнесом та владою регулюються неформальними правилами, ще триває. Тому можна прогнозувати, що домінування неформальних практик над формальними при взаємодії влади та бізнесу зберігатиметься не лише в короткостроковому, а і в середньостроковому періоді. В даному разі необхідно просуватись шляхом формалізації правил взаємодії територіальних громад та бізнесу в сфері соціальної відповідальності.

В області соціальних інвестицій в Україні спостерігаються проблеми перехресного змісту. Перш за все, у зв'язку з інституційною недосконалістю, держава формує ефективні правові і соціальні засади, а також пріоритети в сфері соціального розвитку. З іншого

боку, суб'єкти підприємницької діяльності вимушені виправляти помилки держави і через соціальні інвестиції частково підмінювати її соціальні функції.

Виходячи із існуючих національних реалій пропоную перейти від діяльності по отриманню бізнесом прихильності до окремих сторін соціального розвитку керівництва держави, урядовців, політиків та своїх власних симпатій, особливо в сфері духовності, до формування правових засад соціального інвестування та меценатства. На основі відповідного Закону України суспільство отримає від бізнесу цивілізовану та ефективну соціальну підтримку, а бізнес — суспільне визнання та правовий захист.

Становлення корпоративної соціальної відповідальності національного бізнесу потребує відповідної інформаційної підтримки.

Автором проведено окреме дослідження усвідомлення цієї необхідності з боку 184 керівників Чернігівщини, з характерною для області структурою економіки. Зокрема, сектори економіки представляли сільське господарство, виробництво товарів споживання, деревообробну та хімічну промисловість, машинобудування, будівництво, зв'язок, транспорт, торгівлю, сферу послуг. Результати опитування засвідчили, що 54,3% керівників усвідомлюють сутність соціальної відповідальності бізнесу. Характерно, що цей показник прямо залежить від розміру компанії: серед великих він складав 67,2%, середніх — 58,3 %, малих — 29,7% .

Слід зазначити також, що концепція соціальної відповідальності ще не одержала такого визнання і поширення в області, як у країнах з розвинутою ринковою економікою, а сама соціальна відповідальність компаній серед керівників не стала їх переконаною і свідомою практикою. Про це свідчить той факт, що лише 12,8% опитаних стверджують про необхідність своєї участі у розв'язанні регіональних соціальних та екологічних проблем, а 55,7% вважають, що це є виключно функцією місцевих органів влади.

Більшість керівників переконана в тому, що держава повинна сама вирішувати соціальні проблеми. При цьому хоч і незначна, але ж більшість компаній допомагає своїм територіальним громадам у благоустрої території, створенні робочих місць для мало-захиснених категорій громадян, спонсорує у незначних розмірах соціальні ініціативи влади. Майже всі компанії здійснюють заходи соціальної відповідальності щодо своїх працівників. Найпопулярнішими серед них з точки зору керівників є своєчасна виплата зарплати, регулярне підвищення її розмірів та виплата премій, відсутність при прийомі на роботу та кар'єрному рості дискримінації щодо статі, віку, релігійних та політичних переконань, можливість підвищення кваліфікації тощо.

Щодо напрямів подальших досліджень, то тут є багато невирішених питань. В суспільстві не визначено: чи поширюється соціальна відповідальність за рамки безпосередніх економічних інтересів; чи повинні фірми передбачати майбутні соціальні потреби, або ж тільки реагувати на поточні очікування середовища, в якому вони працюють; який обсяг конкретної роботи необхідно провести, щоб одержати статус соціально відповідального підприємства тощо.

Необхідні теоретично обґрунтовані емпіричні дослідження ступеня поширеності та характеру корпоративної соціальної відповідальності у різних (національних) контекстах.

Виходячи з невеликого досвіду, вже нині є серйозна ймовірність того, що ініційований бізнесом підхід до соціальної відповідальності (спрямованість знизу нагору) як на рівні ринку праці, так і в інших сферах діяльності, сучасні мультинаціональні компанії перетворюють у звичайну маркетингову справу, зроблять прикрасою свого бренду, відірвану від реальних соціальних проблем держави та регіонів, які й викликали до життя дане поняття.

На думку автора, на рівні України необхідна більш детальна розробка вітчизняного варіанта концепції соціальної відповідальності бізнесу, який враховував би специфіку існуючих умов, ступінь розвитку взаємовідносин суб'єктів господарювання з стейкхолдерами, а також етапність впровадження. Зрозуміло, що це потребує певного часу, але вже зараз на рівні органів виконавчої влади, громадськості та бізнесу доцільно було б розпочати широку інформаційну роботу щодо важливості ролі соціальної відповідальності бізнесу, необхідності прийняти громадськими інституціями роботодавців та власників етичні принципи соціальної відповідальності бізнесу. Вони можуть знайти відображення на всіх рівнях договірного регулювання соціально-трудових відносин, при укладанні Генеральної, галузевих та регіональних тарифних угод, а також колективних договорів.

Окрім цього, також необхідно:

- використовуючи етичні принципи соціальної відповідальності бізнесу, розробити національні стандарти для мезо- та макрорівнів;
- розробити критерії для визначення соціально відповідальних компаній та запровадити їх публічне рейтингове ранжування;
- запровадити дієві мотиваційні механізми застосування стандартів соціальної відповідальності, особливо в частині суспільного визнання та формування позитивного іміджу компаній;
- запровадити соціальну звітність для всіх господарюючих суб'єктів з метою вивчення реального стану справ у державі.

Інші напрями цієї діяльності мають з'явитись як наслідок наукової та фахової дискусії.

Викладена концепція та шляхи трансформації її в соціально-економічний простір України дозволять збільшити привабливість економічної діяльності, покращити фінансово-економічний стан суб'єктів підприємництва та їх взаємодію з суспільством, якісно змінити стандарти життя громадян.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У дослідженні здійснено аналіз сучасної моделі соціальної відповідальності бізнесу в Україні та запропоновано шляхи становлення національної моделі корпоративної соціальної відповідальності, а також типологія соціальних інвестицій в Україні на рівні держави і регіонів.

Перспективними напрямками подальших досліджень виглядають розробка концепції корпоративної соціальної відповідальності та в цьому контексті окремих функцій, дослідження можливості формування ресурсної (включаючи й інтелектуальну) територіальної ренти, розробка рекомендацій по впровадженню елементів соціальної відповідальності бізнесу для всіх рівнів системи договірного регулювання соціально-трудових відносин тощо.

Джерела

1. *Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства?* — За загальною редакцією д.держ. упр. В.Є.Воротіна. — К.: НІСД, 2008.— 42 с.
2. *Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності* /Кол. автор.: Лазоренко О., Колишко Р., та ін. — К.: Видавництво «Енергія», 2008 — 96 с.
3. *Вісник доктрини приватної ініціативи* / Соціальна відповідальність бізнесу в Україні. М.Стародубська. — К., УНЦПД, 2005. — 40с.
4. *Бутко М., Мурашко М.* Інтелектуальний потенціал та національні аспекти його капіталізації в глобалізаційних умовах. //Інвестиції: практика та досвід. — 2008. — №14. — С. 15—20.
5. *Чирікова А. Е.* Взаимодействие власти и бизнеса в реализации социальной политики: на пороге перемен. // Социальная политика: экспертизы, рекомендации, обзоры. —2008. — №9. — С.53—66.

6. *Благов Ю.* Генезис концепции корпоративной социальной ответственности. // Вестник Санкт-Петербургского Университета, 2006, сер. 8., вып. 2. — С. 3–24.
7. *Bowen H. R.* Social Responsibilities of the Businessman. Harper & Row: N. Y., 1953.
8. *Carroll A. B.* 1999. Corporate social responsibility: Evolution of definitional construct. *Business and Society* 38 (3), 1999. — P. 268–295.
9. *Windsor D.* The Future of Corporate Social Responsibility // *The International Journal of Organizational Analysis*. — 2001. — Vol. 9. — №3. — P. 225–256.
10. *Van Marrewijk. M.* Concepts and Definitions of CSR and Corporate Sustainability: between Agency and Communion. // *Journal of Business Ethics*. — 2003. — Vol. 44. — №2/3. — P.95–105.
11. *Steuere R., Langer M., Konrad A., Martinnuzzi A.* Corporations, Stakeholders and Sustainable Development J: A Theoretical Exploration of Business-Society Relations // *Journal of Business Ethics*. — 2005. — Vol. 61. — №3. — P.263–281.
12. *Carroll A. B.* A Three Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. // *Business and Horizons*. — 1991. — Vol.34. — №4. — P. 39–48.
13. За матеріалами сайту <http://www.globalcompact.org.ua/ua/how2join/participants?page=5>
14. За матеріалами сайту <http://www.scm.com.ua/uk/publish/category/3778>

Анотація. В статті розглядаються питання формування концепції соціальної відповідальності бізнесу. Здійснено аналіз сучасної моделі соціальної відповідальності бізнесу в Україні, наведені результати соціологічних досліджень з визначеної тематики, запропоновано шляхи становлення національної моделі корпоративної соціальної відповідальності, а також типологію соціальних інвестицій в Україні на рівні держави і регіонів.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования концепции социальной ответственности бизнеса. Выполнено анализ современной модели социальной ответственности бизнеса в Украине, приведены результаты социологических исследований из определенной тематики, предложены пути становления национальной модели корпоративной социальной ответственности, а также типология социальных инвестиций в Украине на уровне государства и регионов.

Summary. This paper deals with the problem of forming the idea in social business responsibility. Genesis of conceptual bases have been investigated, the models of corporate social responsibility have been analyzed. The conditions of forming Ukraine national model in social business responsibility have been mentioned, distinctive lines have been accounted.

The factors that influence on forming the business interaction forms and the region power, and that condition their differentiations and valid consequence of their influence on different regions in Ukraine have been mentioned.

The particular elements of interaction in poor regions have been considered on epicedial co-operation model, the state reasons have been reduced. The behaviour of international companies with their branches in corresponded typical regions has been analyzed.

The social politic business priority on the point of the population and business representative has been set on the base of author's sociological researches. The up-to-date social business responsibility model in Ukraine has been analyzed, the social researchers results on the definite point have been mentioned, the ways of national modal formation of corporate social responsibility have been proposed, and the social investment typology in Ukraine on the country and region standarts.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність; корпоративні форми; інтелектуалізація; господарчі суб'єкти.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность; корпоративные формы; интеллектуализация; хозяйственные субъекты.

Key words: corporate social responsibility; corporate forms; intellectualism; entities.

Стаття надійшла до редакції журналу 02.06.2009 р.

УДК 316.42:334.012.2

*В. П. ЗВОНАР,
кандидат економічних наук, викладач кафедри
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

АУТСОРСІНГОВА МОДЕЛЬ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Подальший розвиток бізнесу в умовах інтеграції Української держави у світову економічну систему зумовлює необхідність реалізації вітчизняними підприємствами принципів корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Як відомо, сьогодні основною формою КСВ в Україні залишаються благодійні ініціативи, що мають переважно стихійний характер. Крім того, світова фінансова криза на початку 2009 року змусила велику кількість підприємств зменшити або й зовсім згорнути свої соціальні видатки. Нині, як ніколи, актуалізується впровадження у практику українських підприємств стратегічних підходів до здійснення КСВ, коли, зокрема, благодійність стає результативнішою і здатною забезпечити її ініціаторам довгострокові конкурентні переваги в кризовий і, особливо, післякризовий період [1].

Разом з тим стратегія КСВ та її реалізація потребує значних затрат, що у короткостроковій перспективі може відчутно послабити конкурентні позиції власне профільного бізнесу [2]. Реальні наслідки такої дилеми полягають у тому, що стратегічні підходи у філантропії застосовувати об'єктивно спроможні лише великі й самодостатні підприємства (в умовах кризи їх кількість стрімко зменшується). Це, в свою чергу, ставить під сумнів перспективи подальшого існування КСВ в Україні, а отже – і потенційно значних засобів для розвитку соціальної сфери. Як свідчить вітчизняна і зарубіжна практика організації непрофільних (але функціонально необхідних) видів діяльності комерційних суб'єктів господарювання (наприклад, юридичного обслуговування, ІТ-сервісу), аутсорсінг благодійної діяльності може стати вирішенням низки назрілих проблем розвитку КСВ в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми реформування соціальної політики України досліджуються у працях таких вчених, як Е.М. Лібанова, В.В. Онікієнко, О.В. Макарова, М.Д. Романюк, В.С. Стещенко, М.І. Карлін, В.І. Павлов та ін. Особливостям сучасного стану і перспективам розвитку корпоративної соціальної відповідальності в нашій державі присвятили свої публікації О.А. Грішнова, В.В. Апопій, Ю.О. Привалов, В.М. Шаповал, В.П. Валіков, Д.Л. Коник, С.В. Мельник, М.В. Олійник, В.С. Костюк. Організація аутсорсінгової діяльності перебуває у полі наукових інтересів таких зарубіжних та

вітчизняних науковців, як С.О. Календжян, Л. Лігоненко, М.А. Бабій, Т.В. Гавриленко, О.В. Гаврилюк, І.Я. Максименко, В.М. Селисько. Разом з тим концепція аутсорсінгу КСВ залишається недостатньо обґрунтованою в сучасній економічній літературі.

Мета статті — обґрунтування необхідності й розробка рекомендацій щодо застосування аутсорсінгу в процесі реалізації КСВ у системі соціальної політики України.

Виклад основного матеріалу. Основним аргументом на користь аутсорсінгу КСВ є надзвичайна складність (а відтак — і ресурсоемність) процесу управління нею, про що свідчить аналіз, здійснений нами на основі літературних джерел [3–9]. Алгоритм процесу управління КСВ складається з таких етапів: 1) визначення пріоритетів соціальної політики підприємства; 2) реалізація цих пріоритетів; 3) оцінка результатів здійсненої роботи; 4) корпоративна соціальна звітність. Відповідно до нього на початковому етапі процесу управління КСВ керівництво підприємства визначає пріоритети його соціальної політики, тобто основні напрями реалізації його соціальних ініціатив. Підходи компаній до визначення останніх різняться залежно від галузевої і регіональної специфіки, розміру компанії, корпоративної культури і позиції її керівників. Виходячи з необхідності зміцнення конкурентного середовища компанії, зарубіжні автори окреслюють чотири основні елементи цього середовища, де вплив компанії повинен бути максимальним: 1) факторні умови, які визначають обсяг і характер виробництва (ресурсна складова — людські, фінансові, природні ресурси; інфраструктурна складова — матеріальна, управлінська, інформаційна, науково-технічна інфраструктура); 2) допоміжні виробництва (постачальники, партнери); 3) параметри попиту (культивуація потреб споживачів, спеціалізація й сегментація попиту); 4) „правила гри” (захист інтелектуальної та інших форм власності, сприяння прозорості регуляторної політики). Наведений перелік, на нашу думку, слід доповнити елементом соціальної безпеки як невід’ємної складової конкурентного середовища. Це визначає ще один напрям соціальної діяльності підприємства, а саме: профілактика злочинності, сприяння реабілітації осіб, що повертаються з місць позбавлення волі, боротьба з наркоманією, поширенням соціальних хвороб тощо.

Обрані соціальні пріоритети документально роз’яснюються у „кодексі поведінки” соціально відповідальної компанії. Такий кодекс містить формальний виклад цінностей і принципів ділових відносин компанії, де відображено заявлені стандарти КСВ, зобов’язання компанії їх дотримуватися, а також вимагати дотримання цих стандартів від своїх постачальників, підрядників, ліцензіатів тощо. Кодифікація загалом відіграє важливу роль у регулюванні політики КСВ. Втіленням багатого міжнародного досвіду в цьому контексті, зокрема, можуть бути „Принципи ділової діяльності” — документ, прийнятий на Круглому столі у Ко (Франція), в якому зроблено спробу запровадити всесвітній стандарт етичної корпоративної поведінки. Окреслені в документі принципи базуються на ідеології сталого розвитку та регулюють вплив, який компанії справляють на стан соціальної сфери, позитивні і негативні зовнішні ефекти корпоративної діяльності.

Основний етап процесу управління КСВ — безпосередня реалізація обраних пріоритетів. Практично в його структурі виокремлюють дві складові: внутрішню та зовнішню. Першу формують соціальні програми, спрямовані на впорядкування відносин з акціонерами і персоналом компанії. Другу — корпоративні соціальні ініціативи, серед яких особливе місце займає благодійність. Ключовим питанням на цьому етапі є розробка плану реалізації соціальної програми (проекту), що передбачає вибір й обґрунтування безпосередніх соціальних цілей, цільової аудиторії, оцінку потенційних бізнес-вигод, очікуваного соціального ефекту, вибір способу позиціонування й врахування інших

технічних чинників. Належного вирішення у цьому зв'язку потребує питання побудови відносин із агентом, стосовно якого чи разом із яким здійснюватиметься та чи інша акція, а також питання вибору соціальної проблеми, що вирішуватиметься в межах даної ініціативи. Її специфіка має бути пов'язана з продукцією й цінностями підприємства.

Спектр імплементаційних методів стратегічної благодійної діяльності варіює залежно від обсягу очікуваного соціального ефекту і впливу на конкурентоспроможність підприємства. Та усі вони взаємообумовлені й співвідносяться ієрархічно. В основі ієрархії — найпростіший метод, що обмежується лише вибором бенефіціара, який здатен забезпечити найвищу ефективність використання благодійних ресурсів. Попри відносну простоту, на нашу думку, цей метод актуалізує як значні трансакційні витрати *ex ante* (пов'язані з пошуком такого бенефіціара), так і високі трансакційні витрати *ex post*, що їх уособлює моніторинг використання наданих благодійником коштів.

Ефективнішим вважається метод, який обстоює залучення до співфінансування обраного благодійником об'єкта великої кількості донорів-партнерів. Існує думка, що в такий спосіб досягається необхідне значне зменшення чисельності потенційних „безбілетників”, які можуть користуватися корисним ефектом від благодійних зусиль даної компанії, не беручи участі в його створенні. Разом з тим трансакційні та інші витрати, пов'язані з розповсюдженням інформації й роз'ясненням партнерам індивідуальної позиції благодійника, у цьому випадку можуть так само зростати.

Метод, орієнтований на зміцнення організаційного потенціалу обраного бенефіціара з метою забезпечення найкращого використання ним благодійних ресурсів, є наступним за значенням. Він практикується тоді, коли об'єктом благодійних зусиль виступає організаційна структура (громадська організація — неурядова, непідприємницька інституція), що працює над конкретним соціальним проектом, результати якого релевантні для компанії. Цей метод передбачає низку зусиль соціально відповідального підприємства щодо додаткового навчання активістів цієї організації аспектам проектної діяльності, експертно-консультативного сприяння тощо — з метою уникнення організаційних ризиків. Використання цього методу також не є безкоштовним для благодійника.

Найбільший соціальний і конкурентний ефект від благодійної діяльності досягається через сприяння створенню нових знань і накопиченню досвіду у сфері, де відбувається алокація благодійних коштів (у соціальній сфері в цілому чи в окремих її галузях). Таке сприяння передбачає застосування методу, що спрямований на підтримку ініціатив з розробки нових методик подолання чи профілактики тих або інших соціальних проблем, винайдення і впровадження нових соціальних технологій. Масштабний ефект, породжений соціальною активністю бізнесу такого гатунку, поза сумнівом, є результатом таких же масштабних кумулятивних витрат, зменшення яких без суттєвої ерозії очікуваного ефекту є доволі складним завданням.

Наступний етап управління КСВ — оцінка ефективності здійснених заходів та їх впливу на розвиток підприємства. Виділяють три складових цієї ефективності: 1) економність (відношення отриманих результатів до понесених затрат, ступінь використання ресурсів); 2) результативність (співвідношення результату і задекларованих цілей, ступінь реалізації цілей); 3) доцільність (співвідношення цілей і реальних потреб, раціональність поставленої мети). Її оцінку здійснюють шляхом вивчення динаміки стану учасників соціальної ініціативи бізнесу: власне самого підприємства і бенефіціара. Тут є два підходи. Перший — хронологічний — передбачає оцінку розбіжності між характеристиками об'єкта до і після реалізації проекту. Другий — нормативний — має на меті оцінку об'єкта згідно з наперед визначеними параметрами після реалізації проекту, в результаті якого об'єкт набуває нових характеристик, що підлягають ідентифікації.

Аналіз ефективності корпоративної благодійності не завжди підлягає точній кількісній і вартісній оцінці, оскільки кумулятивний результуючий ефект має високий ступінь невизначеності й залежності від суб'єктивних факторів, має переважно опосередкований характер. Однак є ряд методик і показників [5; 7; 10; 11], використання яких дозволяє побудувати кількісні кореляції і дає можливість компаніям проводити систематичний моніторинг ступеня впливу благодійних проєктів на зростання вартості компанії. Крім того, закордонний і вітчизняний досвід реалізації КСВ містить велику кількість рекомендацій щодо нормативів і критеріїв КСВ. Серед них — Кодекси серії ISO 14000, розроблені Міжнародною організацією стандартизації як стандарти екологічного менеджменту й нормативи якості, Кодекс „Соціальна відповідальність 8000” (SA 8000), розроблений Організацією Соціальної Звітності як інструмент контролю за дотриманням компанією гідних умов праці персоналу, партнерів і постачальників тощо.

Невід'ємним елементом процесу управління КСВ є підготовка комплексного документа соціальної звітності. Корпоративний соціальний звіт — це публічний інструмент інформування акціонерів, співробітників, партнерів, клієнтів і всього суспільства про те, як і якими темпами компанія реалізує закладені у своїх стратегічних планах соціальні стандарти, а також про зміст, напрями, результати і досягнення її соціальної діяльності. Такий звіт, як правило, також відповідає специфічним стандартам, що розроблені авторитетними міжнародними організаціями. Однією з загальновизнаних еталонних систем є стандарти Саншайн, прийняті у 1996 р. Асоціацією стейкхолдерів (США), де наведено керівні принципи щодо того, яку інформацію слід відображати в щорічному „Корпоративному звіті для зацікавлених сторін”: для клієнтів — про продукцію і послуги; для співробітників — про гарантії зайнятості, безпеки й охорони здоров'я, можливості при працевлаштуванні; для місцевої громади — про екологічну політику, сплачені податки, кількість створених робочих місць, інвестиції і благодійність; для широкої громадськості — про торгівлю з недружніми країнами, виконувані державні замовлення, стягнені і сплачені штрафи. Формат соціального звіту може відрізнятися від визнаних міжнародних стандартів, максимально враховуючи специфіку діяльності кожної компанії. Однак він має відображати базові принципи соціальної звітності: точність, об'єктивність, однозначність критеріїв, публічність тощо.

Складність процесу управління КСВ робить необхідним його виділення в окрему ланку організаційної структури управління підприємством. Постає потреба у створенні окремого відділу (органу) в межах підприємства, до компетенції якого входять питання КСВ. Поширеною в світі є практика створення комітетів з питань КСВ і/або етики при органах вищої управлінської ланки підприємства. Їх основним завданням, крім визначення і реалізації пріоритетів соціальної політики, реєстрації результатів цього процесу та їх оцінки, є також консультування інших відділів і структурних одиниць підприємства з важливих для компанії питань соціального характеру. У деяких компаніях з цією метою запроваджено посаду директора з питань КСВ. У компаніях, де немає ні профільних комітетів, ні передбачених відповідних посад, питання КСВ входять до сфери компетенції вищого керівництва, що може значною мірою утруднювати процес їх прийняття, впровадження і моніторингу виконання [2].

Труднощі, пов'язані з управлінням КСВ, вимагають міждисциплінарного підходу до постановки і вирішення завдань. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність постійного підвищення кваліфікації співробітників, причетних до даного процесу, або навіть їх цілковиту перекваліфікацію — для приведення їх профілю у відповідність із поставленими завданнями. Зайнятість у сфері КСВ потребує значного особистісного потенціалу співробітників компанії, пов'язаного зі здатністю до синтезу, ефективного управління

конфліктами і налагодження контактів, що, з одного боку, утруднює, а з іншого — звужує пошук претендентів.

Саме тому як для великих, так і для малих компаній стратегічна благодійність є специфічною галуззю, досягнення в якій на будь-якому етапі її здійснення пов'язані зі значними витратами. При цьому чим вищим є очікуваний соціальний ефект, тим більшими будуть ці витрати. Це — одна з основних причин того, що стратегічна благодійність в Україні (де, до того ж, середовище для розвитку самого бізнесу все ще не можна назвати сприятливим) не є масовим явищем, позбавляючи соціальну сферу потенційно значних засобів для розвитку. Ситуація ускладнюється ще й слабкістю законодавчих стимулів благодійної діяльності, а також відсутністю у благодійників гарантії цільового використання допомоги, до адміністрування якої залучені посередники — громадські організації.

На цій основі благодійну та іншу діяльність в рамках концепції КСВ нами пропонується організувати на аутсорсінгових засадах. Як відомо, аутсорсінг є сучасною моделлю підприємництва, яка теж забезпечує додаткові конкурентні переваги. Сутність аутсорсінгу — система відносин, що виникає при переведенні внутрішнього підрозділу підприємства (замовника) і всіх пов'язаних із ним активів в організацію-постачальника (аутсорсера), що пропонує надавати певну послугу протягом деякого часу за визначену ціну. Вихідними положеннями створення аутсорсінгових партнерств визначено [12, 13]: 1) взаємну вигоду сторін; 2) високий рівень довіри між партнерами і надійності досягнутих домовленостей; 3) наявність можливостей для вибору партнера (розвиток конкурентного середовища). Основні характерні риси відносин аутсорсінгу полягають у наступному: 1) стратегічний характер прийняття рішень; 2) тривалий строк кооперації між партнерами; 3) передача не тільки повноважень, а й відповідальності за діяльність чи бездіяльність з боку аутсорсера; ця відповідальність є значно вищою порівняно зі звичайними контрактами купівлі—продажу. Крім ресурсних обмежень і необхідності концентрації активів на основному стратегічному напрямі діяльності, іншою вагомою причиною використання аутсорсінгу вважається також здійснення корпоративних (організаційних) змін з метою підвищення ефективності бізнесу.

За складністю організації аутсорсінгових партнерств і ступенем залучення компанії-аутсорсера до процесу, результатом якого є досягнення стратегічних цілей компанії-замовника, аутсорсінгові партнерства класифікують таким чином [13, 50—59]: 1) повний аутсорсінг — передача сторонньому виконавцю відповідної виробничої чи сервісної ланки в повному обсязі; 2) частковий аутсорсінг — передача певного набору визначених функцій, пов'язаних з виконанням тієї або іншої ланки виробничого чи сервісного процесу; 3) вдосконалений аутсорсінг — передача аутсорсеру кількох, більшості або всіх ланок виробничого і/або сервісного процесу та відповідних функцій.

Особливого значення в аутсорсінгових технологіях набуває розробка механізмів контролю за діяльністю аутсорсінгової компанії. Реалізація цих механізмів має на меті недопущення зниження якості послуг аутсорсера. Разом з тим проблема принципала-агента у цьому зв'язку не стає принциповою, оскільки аналогією відносинам аутсорсінгу є відносини стратегічного партнерства, а не відносини підряду. З метою її попередження, або у разі ймовірності її виникнення, цю проблему вирішують шляхом забезпечення часткової участі компанії-замовника в управлінні компанії-аутсорсера або дольової участі аутсорсера в активах замовника.

Громадські організації закордоном часто долучаються до розробки й реалізації соціальних ініціатив компаній. Перспективи активізації громадських організацій як суб'єктів соціальної політики в Україні нами описані у [14]. Співпрацю вітчизняного

бізнесу з ними було б доцільно організовувати на засадах аутсорсінгу, де громадські організації поставали б аутсорсерами, що надають послуги із оптимізації та адміністрування благодійної й спонсорської діяльності бізнесу, а організації бізнес-сектору — замовниками аутсорсінгу. Особливого значення у цьому зв'язку набувають фонди розвитку громади (фонди РГ) — специфічні громадські інституції, засновані за участю державних органів, бізнесових і громадських організацій та орієнтовані на підтримку соціальних програм і проектів у певному територіальному утворенні через акумулювання місцевих ресурсів в єдиний пул (рис. 1). Обґрунтування широкого використання фондів РГ у регіональній соціальній політиці нами було здійснено у [15]. Організаційні аспекти їх використання у здійсненні КСВ українського бізнесу описана нами у [16; 17].

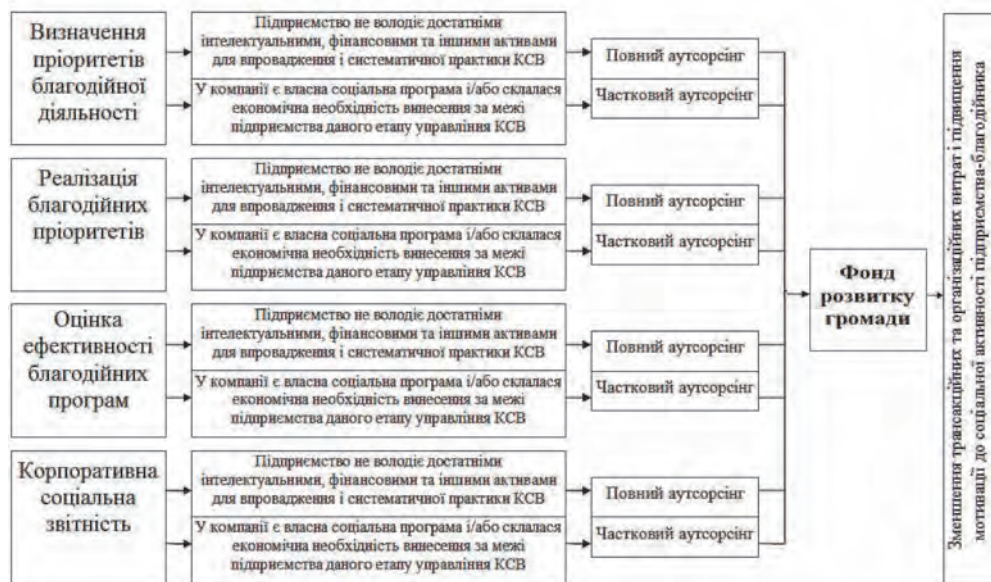

Рис. 1. Аутсорсінг корпоративної соціальної відповідальності

Економічний аспект соціального аутсорсінгу полягає у зменшенні альтернативної вартості використання підприємством ресурсів, які спрямовуються у соціальну сферу. В такий спосіб вирішується дилема щодо вибору між капіталізацією отриманого підприємством прибутку і використанням його з метою нарощування конкурентних позицій бізнесу через КСВ. При цьому, з використанням моделі фондів РГ, створюються передумови до формування інвестиційного потоку з соціальним призначенням у масштабах певного регіону.

Значення благодійного аутсорсінгу зростає, коли приймається рішення про реструктуризацію бізнесу на засадах КСВ, тобто у разі здійснення масштабних корпоративних змін, метою яких є оптимізація функціональної структури управління чи виробничих процесів для приведення їх у відповідність із задекларованими соціальними пріоритетами. Таке рішення приймається на певній еволюційній стадії розвитку КСВ і самого підприємства та може спричинити перегляд концептуальних засад його діяльності.

Значний конкурентний та соціальний потенціал аутсорсінгу благодійних аспектів корпоративної стратегії міститься, на нашу думку, передусім у повній та частковій його формах. При цьому приймається, що такий аутсорсінг і його специфіка можуть бути елементом більш складної аутсорсінгової взаємодії, що передбачає, поряд із благодійним аутсорсінгом, передачу стороннім агентам інших видів і форм КСВ (наприклад, доброчинного маркетингу чи внутрішніх аспектів КСВ – обслуговування окремих категорій стейкхолдерів).

Повний благодійний аутсорсінг доцільно використовувати тоді, коли підприємство, усвідомлюючи переваги КСВ, з об'єктивних причин не володіє достатніми інтелектуальними, фінансовими та іншими активами для впровадження і систематичної практики соціально відповідальних підходів. У цьому випадку фонди РГ здатні окреслити ряд конструктивних пропозицій, що передбачають їх повну відповідальність за реалізацію всіх перелічених вище етапів управління соціальною діяльністю компанії і послідовне виконання відповідних функцій згідно із взятими на себе зобов'язаннями.

Частковий благодійний аутсорсінг доречний за умови наявності у компанії власної соціальної програми, що ґрунтується на чітко визначених соціальних пріоритетах, і/або тоді, коли склалася необхідність винесення за межі підприємства деякого етапу управління КСВ, зумовлена економічними міркуваннями. Можна повністю або частково екстерналізувати етап реалізації соціальної програми компанії чи етап комплексної евалуації досягнутих результатів та корпоративної соціальної звітності. Перспективу має також кадровий аутсорсінг для потреб самостійної соціальної діяльності компанії. Мається на увазі комплекс послуг, що можуть надаватися фондами і включають пошук та добір персоналу для управління КСВ підприємства.

Слід окремо зазначити, що в аутсорсінгових стосунках фонду РГ і соціально відповідального бізнесу проблема принципала-агента втратить актуальність, оскільки участь представників бізнесу в управлінських структурах фонду-аутсорсера є обов'язковою за визначенням, а тому ризик виникнення ситуації, зумовленої ухиленням від контрактних зобов'язань, є мінімальним, а гарантії цільового використання наданої допомоги – максимальними.

Таким чином, аутсорсінг КСВ в Україні об'єктивізований тим фактом, що благодійна діяльність для кожної бізнесової структури апріорі є неосновною функціональною ланкою, а тому алокація ресурсів на цьому напрямі може зменшити ефективність основного виробництва. Створення спеціалізованих відділів у межах організаційної структури можуть собі дозволити лише фінансово й організаційно потужні підприємства. До того ж, новітня світова фінансова криза змушує підприємства зменшувати соціальні видатки. Водночас в нових для України умовах концепція КСВ стає загальним імперативом у світлі пошавлення інтеграції України у світове господарство. Сутність аутсорсінгу КСВ – система відносин, що виникає при передачі внутрішніх функцій підприємства, пов'язаних із реалізацією КСВ, і всіх необхідних для цього активів в організацію-постачальника (аутсорсера), що спроможна професійно адмініструвати КСВ даного замовника з відносно меншими затратами протягом обумовленого часу за визначену ціну. Використання різних форм (насамперед, повної та часткової) аутсорсінгу КСВ має найбільшу перспективу в структурі фондів розвитку громади – організаційної моделі, яка дає змогу мінімізувати можливі наслідки недобросовісного виконання аутсорсером контрактних зобов'язань та – за умови широкого запровадження в територіальних громадах – може зміцнити регіональний рівень здійснення соціальної політики в Україні.

Джерела

1. Відомий український бізнесмен Пінчук має намір залишатися філантропом і в умовах кризи [Електронний ресурс] // FINANCE.UA: финансы Украины, курсы валют, кредиты, депозиты, банки, компании. — Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2009/02/01/150380>
2. *Henderson D.* Misguided Virtue: False Notion of Corporate Social Responsibility / D. Henderson. — Lnd. : The Institute of Economic Affairs, Hobbs the Printers, 2001. — P. 56–63.
3. *Porter M.* Philanthropy's New Agenda: Creating Value / M. Porter, M. Kramer // Harvard Business Review [Reprint 99610]. — 1999. — Nov.–Dec. — P. 121–130.
4. *Argenti Paul A.* Corporate Communication / Paul A. Argenti. — N.Y. etc. : McGraw-Hill, 1994. — P. 64.
5. *Тульчинский Г. Л.* Корпоративная социальная ответственность (Социальные инвестиции, партнерство и коммуникации) / Г. Л. Тульчинский. — СПб. : Справочники Петербурга, 2006. — 104 с.
6. *Соціальна відповідальність: принципи та рекомендації щодо звітності (проект)* / Форум соціально відповідального бізнесу України. — К., 2006. — 20 с.
7. *Симпсон С.* Социальное измерение в бизнесе: бизнес, общество, власть / Сьюзан Симпсон, Сергей Туркин. — М. : НП Соц. инвестиции ; Междунар. форум лидеров бизнеса под эгидой Принца Уэльского, 2001. — 96 с.
8. *Зачем бизнесу спонсорство и благотворительность* / А. Векслер, Г. Тульчинский. — М. : Вершина, 2006. — 336 с.
9. *Бизнес и общество: выгодное партнерство* / под общ. ред. А. А. Нешадина. — М. : Вершина, 2006. — 256 с.
10. *Clarkson M.* A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance / M. Clarkson // The Academy of Management Review. — 1995. — Vol. 20, № 1. — P. 92–117.
11. *Emerson J.* Social Return on Investment: Exploring Aspects of Value Creation in the Nonprofit Sector / J. Emerson, J. Wachowicz, S. Chun // Social Purpose Enterprises and Venture Philanthropy in the New Millennium. — S.F., Calif. : The Roberts Foundation, 2000. — Vol. 2. — 2000. — P. 131–173.
12. *Хейвуд Дж. Б.* Аутсорсинг: В поисках конкурентных преимуществ / Дж. Б. Хейвуд. — М. : Вильямс, 2002. — С. 40.
13. *Календжян С. О.* Аутсорсинг и делегирование полномочий в деятельности компаний / С. О. Календжян ; Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. — М. : Дело, 2003. — 270 с.
14. *Звонар В. П.* Перспективи активізації в Україні діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики (на матеріалах Волинської області) / В. П. Звонар // Управління розвитком : зб. наук. статей. — Х. : Вид-во ХНЕУ, 2007. — №8. — С. 28–30.
15. *Звонар В. П.* Урахування зарубіжного досвіду діяльності фондів розвитку громади під час реалізації соціальної політики в регіонах України / В. П. Звонар // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р., Луцьк / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка. — Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — С. 329–332.
16. *Звонар В. П.* Корпоративна соціальна відповідальність у контексті перспектив соціальної політики України / В. П. Звонар, М. І. Карлін // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 184–193.
17. *Звонар В. П.* Організаційно-економічні засади розвитку міжсекторного партнерства в контексті реалізації соціальної політики України / В. П. Звонар // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Економіка. — 2007. — № 12. — С. 67–73.

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність і визначено шляхи використання аутсорсінгу корпоративної соціальної відповідальності в соціальній політиці України. Основним аргументом на користь такого аутсорсінгу є надзвичайна складність (а відтак – і ресурсоемність) процесу управління програмами корпоративної соціальної відповідальності. Використання різних форм (насамперед, повної та часткової) аутсорсінгу корпоративної соціальної відповідальності має найбільшу перспективу на регіональному рівні здійснення соціальної політики – в структурі фондів розвитку громади.

Аннотация. В статье обоснована необходимость и определены пути использования аутсорсинга корпоративной социальной ответственности в социальной политике Украины. Основным аргументом в пользу такого аутсорсинга служит чрезвычайная сложность (а значит – и ресурсоемкость) процесса управления программами корпоративной социальной ответственности. Использование разных форм (прежде всего, полной и частичной) аутсорсинга корпоративной социальной ответственности имеет наибольшую перспективу на региональном уровне осуществления социальной политики – в структуре фондов местного развития.

Summary. The paper argues the necessity and defines means of application of outsourcing to corporate social responsibility (CSR) in social policy of Ukraine. As CSR (corporate charity) is a secondary (not-product-related) activity to any for-profit organization, the allocation of resources (human, managerial, financial etc.) to this activity may decrease effectiveness of the major (product-related) functions, lessening the competitive ability of an enterprise. Initiation of specialized CSR-departments within an organizational structure (in order to provide expenditure control, feedback control and social effect monitoring) is a luxury, which most businesses in Ukraine can not afford. CSR-ignoring practices contradict imperatives of conventional modern business rules (e.g. sustainable development doctrine), which have presented CSR as a “must” for prosperous firms and successful for-profits throughout the world. Ukraine is also involved in the deployment of those imperatives as a new market economy country. Taking the burden of CSR-caused extra costs off a firm, outcontracting of CSR may contribute to wide spreading of corporate philanthropy, thus providing social policy and social-oriented activities in Ukraine with potentially essential assets.

The paper derives, that deployment of CSR-outsourcing will produce the best effect on the regional level of social policy of Ukraine – within community foundations as community-based non-profit organizations, usually established in an area to help solving local social problems through accumulation and distribution chiefly local resources, aimed for social projects and programs of different kind.

Ключові слова: аутсорсинг; корпоративна соціальна відповідальність; соціальна політика; бізнес; стратегія; благодійність; конкуренція.

Ключевые слова: аутсорсинг; корпоративная социальная ответственность; социальная политика; бизнес; стратегия; благотворительность; конкуренция.

Keywords: outsourcing; corporate social responsibility; social policy; business; strategy; charity; competitiveness.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.04.2009 р.

УДК 336.226.212:316.42

М.І. КАРЛІН,
доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
Н.М БОБОХ,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки

РОЛЬ ПОДАТКУ НА НЕРУХОМІСТЬ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ КРАЇНИ З ТРАНЗИТИВНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Постановка проблеми. Проблема низького рівня життя у поєднанні з надмірним — за європейськими стандартами — майновим розшаруванням населення, пов'язана перш за все з недосконалістю оподаткування доходів та майна фізичних осіб в Україні. Тому важливо дослідити цю проблему в контексті теорій суспільного вибору та суспільного добробуту, що дасть можливість окреслити шляхи її вирішення.

На сьогодні є значна кількість напрацювань українських науковців у дослідженні особистого прибуткового навантаження, що накладається на фізичних осіб, так як саме податок з доходів фізичних осіб в Україні відіграє в цьому суттєву роль. Значний вклад у дослідження значення податку з доходів фізичних осіб внесли вчені України: В. Л. Андрущенко, О. Д. Данилов, В. Г. Корнус, А. І. Крисоватий, І. О. Луніна, В. М. Опарін, Н. М. Ткаченко, А. М. Соколовська, В. М. Федоров, С. І. Юрій та інші.

У працях цих вчених основна увага акцентується на виявленні сучасних тенденцій формування й реалізації фіскального механізму оподаткування доходів, їх адекватності можливостям платників податків та визначенні основних напрямів реформування механізму оподаткування доходів фізичних осіб. Але, на жаль, фіскальна спрямованість податків з доходів, як і більшості податків в Україні (на це звертають увагу багато науковців), необґрунтовано переважає їх соціальну та стимулюючу функції, на що політична влада країни поки не звертає належної уваги. Це є однією з причин кризових явищ в економіці та соціальної напруженості в суспільстві.

У той же час недостатньо розглянуто роль податку на нерухомість громадян у соціальній політиці країн з транзитивною економікою. Він відіграє значну фіскальну роль у багатьох розвинутих країнах і разом з тим використовується як макроекономічний регулятор. Тому, досліджуючи вплив найбільш вагомих податків на доходи фізичних осіб, доцільно розглянути цей податок і його значення не тільки як фіскального регулятора, а й соціального. Адже національний механізм оподаткування доходів фізичних осіб не цілком відповідає параметрам соціальної справедливості як з позицій економічної теорії, так і світових досягнень фіскальної прагматики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вчених, які присвячували свої публікації різним аспектам оподаткування нерухомості, можна назвати таких, як: А. А. Багрій [1], О. А. Гриценко, В. М. Заяць [2], І. В. Кривов'язюк, С. Лекарь, С.А. Музиченко [3], Н. В. Павліха, В. І. Павлов, В. І. Стіпахно, Л. П. Чубук [4], В. Д. Чекіна та ін. У них висвітлюються окремі аспекти світового досвіду використання податку на нерухомість, перспективи його запровадження і значення у формуванні доходів бюджету України. Та ряд питань досі ще не вирішено. Серед них: дослідження соціальної спрямованості податку на нерухоме майно, його ролі у відновленні соціальної справедливості.

Надмірна диференціація в доходах у постсоціалістичних країнах вимагає адекватних змін у системах оподаткування. Тривалий час цю проблему намагалися вирішити за рахунок використання прогресивної системи оподаткування доходів фізичних осіб, що є одним з найпоширеніших “вбудованих стабілізаторів”. Але це привело до значної „тіньової” економіки в багатьох країнах з транзитивною економікою. Тому багато з цих країн ввело єдиний податок на доходи фізичних осіб (від 13 % в Російській Федерації до 15 % в Україні та 19 % в Словаччині, ряді інших країн). Це стимулювало вихід з «тіні» частини доходів заможних верств населення. Разом з тим бідні верстви населення розглядають пропорційний податок як податкову пільгу на користь багатих. Відповідно зростає незадоволення цих верств, що інколи призводить до поразки реформаторів на парламентських виборах (в Словаччині у 2006 р., в Польщі — у 2005 р.). Дуже складною в цьому плані є ситуація в Україні, де до 2004 р. використовувалася прогресивна система оподаткування (ставки складали 10, 15, 20, 30, 40 %), а з 01.01.2007 р. діє єдина ставка в розмірі 15 %. Зняти соціальне напруження в країнах з транзитивною економікою, в т. ч. в Україні, могло б введення в цих країнах податку на нерухомість (де він не введений) або його диференціація (де він введений) в тісному взаємозв'язку зі змінами в оподаткуванні доходів фізичних осіб.

Метою даного дослідження є аналіз використання податку на нерухоме майно для вирівнювання диспропорцій у доходах фізичних осіб в Україні, обґрунтування доцільності його ведення в комплексі зі змінами у податку на доходи фізичних осіб для відновлення соціальної справедливості та забезпечення соціальної стабільності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. При формуванні ефективної соціальної політики, спрямованої на справедливість, вагому роль відіграє ідеал суспільного добробуту — оптимум Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших. Ефективне за Парето розміщення ресурсів або розподіл доходів здійснюються в момент, коли будь-яка зміна економічної ситуації не може покращити стан одних людей, не погіршуючи стану інших. І навпаки, погіршення стану одних людей засвідчує рівнозначне покращення стану інших. Останнє означає, що в ситуації, коли одна людина живе в розкоші, а інші бідують, Парето-оптимальним буде перерозподіл доходів багатой меншості на користь більшої частини населення. В результаті загальна сума фінансових ресурсів не зміниться, але суб'єктивно прийнятий суспільний добробут зросте [5, с. 56].

Багато економістів вважають, що причини виникнення необхідності оподаткування нерухомості полягають в наявності відмінностей у походженні доходів фізичних осіб.

Згідно з науковим підходом до наслідків уведення податку на нерухоме майно, що має назву «нове уявлення» і описаний у працях П. Міцковські і Дж. Зодроу, введення податку на нерухоме майно може призвести до зниження суспільного добробуту. Але водночас потрібно враховувати, що таке зниження (в умовах застосування неоподатковуваного мінімуму) має перерозподільчий характер і спрямоване на зниження теперішньої

неприпустимо високої диференціації доходів населення. Тобто втрати добробуту від зростання податкового тиску на капітал можуть бути компенсовані приростом добробуту від зменшення дисперсії індивідуальних доходів у суспільстві [6, 7].

Прикро визнавати, але за роки незалежності в Україні швидко формується латиноамериканська модель розвитку, що характеризується перерозподілом ВВП насамперед на користь найзаможніших верств населення.

Незважаючи на незначні позитивні зрушення в рівні життя населення в Україні, все ще зберігається суттєва диференціація населення за рівнем отриманих доходів, що обурює переважну більшість людей [8, с. 19]. Співвідношення між доходами найбідніших і найбагатших, виміряне за допомогою децильного коефіцієнта, становить, за різними даними, 22–27 (тобто доходи 10 % найзаможніших перевищують доходи 10 % найбідніших верств населення у 22–27 разів), тоді як за стандартом децильний коефіцієнт не повинен перевищувати 10–12.

В Україні 75–80 % населення живе нижче середнього рівня матеріального забезпечення, 15–20 % має середній рівень статків і лише 3–5 % населення відносять до багатих, тобто більшість фізичних осіб перебуває на межі виживання або примітивного існування [9, с. 196]. Вартість майна, що належить 50 найбагатшим бізнесменам України, перевищувала у 2007 році 64,5 млрд. доларів США, що становить близько 50 % національного багатства України [10, с. 59].

Цю нерівність треба нівелювати у найкоротший термін за допомогою податку на нерухомість і, враховуючи низький рівень доходів більшості населення, сплату цього податку слід спрямувати лише на багаті верстви населення. Особливо це питання є актуальним в умовах ліквідації наслідків фінансової кризи 2008–2009 років.

Податок на нерухоме майно в поєднанні з диференційованою шкалою оподаткування фізичних осіб та реформуванням пенсійного забезпечення може сприяти соціальній справедливості та зняти соціальне напруження в Україні, яке 2009 року дуже загострилося.

Впродовж 18 років незалежності України робилися спроби запровадити такий податок, але законопроекти, які виносили на розгляд, не проходили навіть першого читання у Верховній Раді України. Крім того, багато положень в них недостатньо чітко прописувалися і не мали належного наукового обґрунтування та взаємозв'язку з особливостями національного економічного і соціального розвитку.

Головною причиною насправді було небажання більшості українських парламентарів вводити податок на нерухоме майно. Інакше він би вже давно існував. Усім відомо, що переважна більшість народних обранців – це багаті люди, власники дорогих особняків та квартир, тому українська влада і відкладала з року в рік запровадження неприємного для неї податку.

Ще одним із стримуючих факторів введення податку на нерухоме майно в Україні є спротив частини населення, спричинений недостатньою поінформованістю щодо положень висунутих законопроектів. Податки на власність взагалі є непопулярними серед певних верств населення (як і багато інших податків, адже це додаткове навантаження на доходи фізичних осіб).

Враховуючи те, що Україна не має досвіду протягом останніх десятиліть в оподаткуванні нерухомості (на відміну від більшості країн світу, де податки на нерухоме майно мають столітню історію), то спроба запровадження цього виду оподаткування однозначно викликає негативні реакції і жорсткий опір, адже саме в соціальному плані це є один з найнебезпечніших податків.

Всі політики це розуміють і намагаються не надто наголошувати на необхідності введення цього податку, особливо перед виборами. Причина очевидна — небажання втратити електорат.

Хоча побоювання щодо недоцільності збільшення кількості податків є безпідставним, оскільки це ще не означає збільшення загального податкового тягара. Так, у деяких зарубіжних країнах кількість місцевих податків сягає 50–100 видів (Франція — понад 50, Італія — понад 70, Бельгія — понад 100). Велика чисельність невеликих за розмірами податків, які всі одночасно не сплачує ні один із платників, не створює ефекту великого податкового тягара [11, с. 166].

Найважливішим аспектом оподаткування нерухомості з погляду соціальної спрямованості є перерозподіл (через бюджет та надані органами місцевого самоврядування послуги) доходів від найбільш забезпечених прошарків населення, що володіють дорогою нерухомістю, до менш забезпечених. Податок на нерухомість у розвинутих країнах відіграє значну роль саме в соціальному плані, оскільки він дає можливість істотно збільшити бюджетні надходження за рахунок заможних верств населення і тим самим збалансувати соціальні інтереси [12, с. 23].

Аргументом на користь застосування у місцевому оподаткуванні податку на нерухомість є й те, що цей податок, як ніякий інший, відповідає принципу вигоди. Кошти від цього податку використовуються для фінансування послуг на місцевому рівні. Для платників, вартість майна яких збільшується внаслідок оподаткування, податок на нерухомість асоціюється з платою за послуги, що надають органи влади.

Податок на нерухомість відповідає засадам справедливого оподаткування тому, що володіння землею, нерухомістю, транспортними засобами є ознакою певного рівня доходів, і оподаткування таких цінностей не суперечить вимозі щодо врахування платоспроможності платників [11, с. 163].

Диференціація податку на нерухомість є похідною від соціальної функції цього податку. Стягнення більшої суми податку за ціннішу нерухомість розподіляє податковий тягар справедливішим чином. Усі країни, в яких застосовується оподаткування нерухомості, використовують диференційовані ставки оподаткування з огляду на асоціальний характер єдиної ставки. Для більшості населення, яке має дуже низькі доходи, податкова ставка має бути символічною. А от для багатих податок на нерухомість повинен бути серйозним і великим. Адже цей податок — це по суті податок на багатство.

Тісно переплітається із соціальною функцією використання податку на нерухоме майно як засобу боротьби з приховуванням доходів і ухиленням від сплати інших податків, бо він реально спроможний вивести з «тіні» частину, причому нерідко значну, доходів і у такий спосіб забезпечувати справедливість — багатший має платити більше. Податок на нерухомість дає змогу хоча б частково стягувати податок з незаконних доходів.

Інвестування коштів у нерухоме майно, в основному в житлові будинки, було одним з найрентабельніших видів бізнесу в Україні, який могли дозволити собі лише надто заможні громадяни. Доволі часто це здійснювалося за рахунок коштів, одержаних у „тіньовому” секторі економіки [12, с. 23]. Відповідно, оподаткування нерухомого майна може призвести певною мірою до детінізації економіки України, що є однією із стратегічних цілей його запровадження, та забезпечення соціальної справедливості..

Запроваджуючи податок на нерухомість, дуже важливо визначитися з колом його платників та пільг по ньому з метою забезпечення соціально бажаних методів оподаткування. Ці питання викликають чимало дискусій, але є одними з визначальних і в соціальному, і в фінансовому плані.

При оподаткуванні нерухомого майна можуть виникнути ускладнення у тих платників, які володіють значним майном, але не мають достатніх поточних доходів. До таких платників належать пенсіонери та інші особи з фіксованими доходами. Проте система пільг, що відпрацьована в країнах, які використовують податки на майно, дає змогу уникнути ймовірних небажаних наслідків і захистити найуразливіші верстви населення [11, с. 165].

Пільги надаються або за категоріями платників податків (соціально незахищеним платникам податків (як правило пенсіонерам і інвалідам), крім того, у деяких країнах при наданні пільги враховується родинний стан платника податків, рівень його доходів), або з урахуванням характеру власності (по нерухомості, що знаходиться в державній (муніципальній) власності, щоб уникнути «перекладання грошей з однієї кишені в іншу»).

Також до видів нерухомості, що цілком або частково звільняються від сплати податку, у більшості країн відносять об'єкти культури і установи, призначені для суспільних потреб, державного управління, для релігійних цілей, освітні, благодійні, некомерційні установи та об'єкти, які використовуються іноземними урядами.

Звільнення від сплати податків може надаватися і на деякий фіксований термін з метою стимулювання визначених видів діяльності. Так, в Чилі, Швеції, Японії та деяких штатах США пільги по новобудовах надають протягом кількох років, а в Нідерландах — на період будівництва споруди.

Інколи органи влади вважають за краще оцінювати житло за зниженою процентною ставкою від його ринкової вартості, ніж повністю звільняти житло від оподаткування. Наприклад, комерційний і промисловий об'єкт нерухомості може бути оцінений у 100% встановленої ринкової вартості, в той час, як житло може бути оціненим у 70%.

Перевага звичайно віддається пільгуванню об'єктів (типів нерухомості), а не платників податків, відповідно до принципу: податком безпосередньо обкладається сама нерухомість, а не її власник. У деяких країнах має місце поєднання того й іншого, але в основному пільги зазвичай поширюються на об'єкти.

У деяких країнах пенсіонерам з фіксованим прибутком дозволяється відстрочити виплату податків, що накопичуються з поточним ринковим відсотком доти, поки пенсіонер не виїде з земельної ділянки або помре. Податки і відсоток становлять пріоритетну “податкову заставу” (переважне право на утримання грошових сум після реалізації заставленої нерухомості для сплати податку), яка виплачується з суми, отриманої від продажу нерухомості чи майна пенсіонера. Такий підхід дає можливість неможному пенсіонеру залишатися на своїй земельній ділянці.

Економічна ефективність податкових пільг, які застосовувалися в Україні практично по всіх податках, досить низька: вони надаються безстроково і доволі часто тим окремим особам, які їх не потребують через достатньо високі доходи, постійно зростає їх кількість, спричиняється нерівномірне податкове навантаження на платників та ін. Саме тому пільги по податку на нерухомість повинні бути мінімальними, але обов'язковим є встановлення неоподаткованого мінімуму для приватного житла. Мінімум необхідний саме для того, щоб вивести із сфери дії цього податку небагатих громадян. Ведуться суперечки щодо методики його визначення: у вигляді неоподаткованої площі або у вигляді грошової суми. Більш економічно обґрунтованим, враховуючи реалії нашого суспільства, є перший варіант, оскільки він зменшує ймовірність зловживань (заниження вартості житла при застосуванні як неоподаткованого мінімуму грошової суми) та є більш нейтральним щодо валютних коливань і зміни кон'юнктури ринку нерухомості. Він дасть можливість зробити надходження з податку на нерухомість більш прогнозованими. Крім того, цей

метод забезпечує менші витрати, пов'язані з адмініструванням податку на нерухомість та створенням бази даних про нерухоме майно.

На наш погляд, доцільно було б взяти за основу середній параметр неоподатковуваного мінімуму в розмірі 100 квадратних метрів для квартири (оскільки, як свідчить статистика, близько 90% житлового фонду в Україні за своєю площею в середньому менше ніж 100 квадратних метрів, та 9 з 10 українських родин живе сьогодні у квартирах площею 40–80 квадратних метрів) і 120 квадратних метрів для будинку (у сільській місцевості є старі будинки з великою площею). Приблизно в таких межах слід і ввести неоподатковуваний мінімум по податку на нерухомість на одну родину. Економічно обґрунтованим підходом буде використання при цьому, за аналогією із зарубіжними країнами, диференційованої шкали оподаткування, що виконуватиме функцію пільг.

Натомість можна спостерігати тенденцію збільшення неоподатковуваного мінімуму в законопроектах народних депутатів, починаючи з 2005 р., яку започаткували ДПА і Мінфін (200 квадратних метрів) і Кабмін, який нещодавно пропонував від сплати податку звільняти власників нерухомості, загальна площа якої не перевищує: 150 квадратних метрів загальної площі квартири; 300 квадратних метрів загальної площі будинку; 100 квадратних метрів загальної площі садового (дачного) будинку; 100 квадратних метрів загальної площі господарських будівель; 30 квадратних метрів індивідуальних гаражів. Це занадто великі площі як для неоподатковуваного мінімуму, адже сьогодні майже у половини (а саме у 49,5 %) домогосподарств, що проживають у великих містах України, загальна площа житла не відповідає нормі мінімальної санітарної площі, тобто розмір загальної площі житла на особу в таких домогосподарствах є меншим за 21 кв. м. (рис. 1) [13, с. 55].

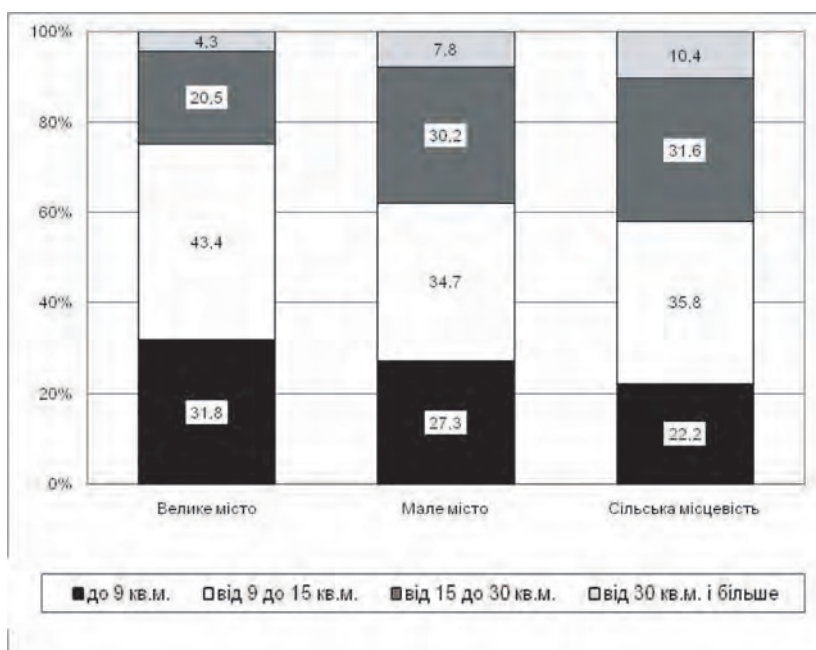

Рис. 1. Розподіл населення України за розміром житлової площі залежно від типу населеного пункту в 2006 році, у % до підсумку

Пропонується й інший варіант: використовувати мінімум на кожну особу в розмірі 20–30 квадратних метрів плюс 15–20 квадратних метрів на сім'ю. А вже завдяки прогресивній шкалі платити тим, у кого просторіші апартаменти. Можна також посилити прогресію за другу, третю квартиру у володінні однієї сім'ї – так, як пропонується зробити в Росії.

У цьому випадку податок матиме соціальну спрямованість, оскільки будуть звільнені від оподаткування ті верстви населення, які мають у власності незначну за розмірами нерухомість. Це сприятиме уникненню соціального напруження в суспільстві, що, як правило, має місце при запровадженні нових податків [12, с. 26].

Пропонується ще й такий варіант запровадження податку на нерухоме майно, а саме: стягувати його з усіх власників нерухомості. При цьому не треба встановлювати надто високі ставки, оскільки це зробить податок більш легким в адмініструванні та не вимагає створення і запровадження складних пільгових схем для захисту певних категорій платників податку. Крім того, невисокий податок не викликатиме спротиву з боку платників податку. Хоча в умовах неплатоспроможності значної частини населення України введення податку на нерухомість, який би платили всі, є малоімовірним, оскільки навіть незначне додаткове навантаження на доходи бідних верств населення є необґрунтованим з соціальної точки зору.

Отже, запровадження податку на нерухомість на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України потребує надзвичайно виважених підходів до формування механізму його справляння, інакше можуть виникнути не передбачувані наслідки як для держави в цілому, так і для фізичних осіб. Це, зокрема, пов'язано з тенденцією надмірного розшарування суспільства за майновою ознакою за роки незалежності.

В період кризи, як свідчать дослідження багатьох вчених, недоцільно збільшувати рівень оподаткування доходів більшості населення. Але, враховуючи критичну ситуацію з наповненням Державного бюджету та Пенсійного фонду в 2009 р., нашій країні було б доцільно з 2010 р. ввести податок на нерухомість (згідно з Бюджетним кодексом зміни в податкове законодавство мають прийматися не пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року).

Разом з тим при введенні цього податку було б доцільним використати досвід податкових служб багатьох країн світу, на сайтах яких платник податку може безоплатно отримати всю інформацію, бланки і форми, поставити питання податковим консультантам тощо.

Водночас, виходячи з досвіду США, Чилі, інших країн, з метою виявлення податкових правопорушень щодо несплати податку на нерухомість податкова служба України повинна мати можливість отримувати інформацію (в тому числі й анонімну) про всі факти ухилення від сплати податку на нерухомість.

Податок на нерухомість буде ефективним, якщо всі громадяни України будуть зобов'язані щорічно подавати декларації про доходи, в яких повинна міститися інформація не тільки про купівлю–продаж нерухомості, а й про її оренду.

Прийняття Закону про оподаткування нерухомості повинна передувати активна роз'яснювальна кампанія в пресі та інших засобах масової інформації, основним гаслом якої має стати соціальна направленість введення податку на нерухоме майно, отримання коштів для реалізації соціальних програм, для надання допомоги найбільш знедоленим громадянам країни.

Враховуючи досвід зарубіжних країн в оподаткуванні доходів і майна та існуючий розрив у доходах між бідними і багатими в Україні, слід використовувати диференційовану

шкалу оподаткування і щодо податку на нерухомість, і податку на доходи фізичних осіб. Хоча цей варіант є малоймовірним, бо таке рішення швидше всього буде заблоковане представниками найзаможніших верств населення, які контролюють роботу Верховної Ради. Тому слід вибрати або введення податку на нерухоме майно з мінімальною ставкою при збереженні існуючої системи оподаткування доходів фізичних осіб, або запровадити диференційовану трирівневу шкалу оподаткування доходів фізичних осіб (10, 15, 19 %) без введення податку на нерухомість (щоб не обкладати додатковим податком доходи заможних верств населення і не провокувати їх відхід у «тінь») [14, с. 87–88].

Висновки

1. Податок на нерухоме майно в податковій системі України на даному етапі економічного розвитку покликаний відігравати насамперед функцію перерозподілу доходів від заможних верств населення до найбідніших, тобто він по суті виконуватиме функцію податку на багатство.
2. Більшості населення України він не торкнеться через механізм неоподатковуваного мінімуму і податкових пільг. Пільги по податку на нерухомість повинні бути мінімальними для того, щоб зменшити можливості для ухилення від сплати тими платниками, які здатні платити податок. Разом з тим неоподатковуваний мінімум, який пропонується запровадити, є необґрунтовано завищеним, що виведе з оподаткування значну частину заможного населення.
3. Податок на нерухоме майно дасть змогу хоча б частково оподатковувати незаконно отримувані доходи, насамперед заможними верствами населення України, в доходах яких частка „тіньових” доходів є значною.
4. У комплексі з податком на доходи фізичних осіб та реформуванням пенсійної системи податок на нерухоме майно може відігравати суттєву роль в зниженні соціального напруження в суспільстві та забезпеченні соціальної справедливості в Україні.

Джерела

1. *Багрий А. А.* Податок на нерухомість як необхідний елемент податкової системи держави // Макроекономічні аспекти сучасної економіки. — 2006. — № 6. — С.46–49.
2. *Заяць В. М.* Напрями розвитку системи оподаткування та оцінки нерухомості в Україні // Фінанси України. — 2007. — №3. — С.41–49.
3. *Музиченко С.А.* Зарубіжний досвід майнового оподаткування та концептуальні підходи щодо його вдосконалення в Україні // Формування ринкових відносин. — 2006. — №8. — С.8–15.
4. *Чубук Л. П.* Зміни у системі оподаткування нерухомості як перспективний напрям податкової політики // Фінанси України. — 2004. — №3. — С.99–105.
5. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. — Львів: Каменяр, 2000. — 303 с.
6. *Mieszkowski P. M.* The Incidence of the Local Property Tax: a Re-evaluation. // National bureau of economic research National Tax Journal. — 1985. — Vol. 38. — № 4. — P. 489–496.
7. *Zodrow G.* The Property Tax as a Capital Tax: A Room with Three Views // National Tax Journal. — 2001. — Vol. 54. — № 1. — P. 140.
8. *Лібанова Е. М.* Соціальні проблеми і соціальні важелі конкурентоспроможності української економіки // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 2(10). — С. 5–19.
9. *Карлін М. І.* Державні фінанси України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 348 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

10. Манцуrow I. Г., Яценко А. В. Нагромадження капіталу як фактор економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 2(10). — С. 52–62.
11. Петленко Ю. В. Місцеві фінанси: Опорний конспект лекцій. — К.: Кондор, 2004. — 282с.
12. Лекарь С. Світовий досвід у справлянні податку на нерухоме майно // Економіст. — 2008. — №6. — С.23–27.
13. Черніченко В. В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 1(9). — С. 53–62.
14. Карлін М. І. Пропорційний податок на доходи фізичних осіб: проблеми і перспективи // Фінансова система України. Зб. наук. пр., серія «Економіка». — Вип.10. — Част.1. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. — С. 82–89.

Анотація. Проаналізовано значення податку на нерухоме майно як інструменту вирівнювання диспропорцій у доходах фізичних осіб в Україні, обґрунтовано доцільність його введення з точки зору соціальної справедливості та забезпечення соціальної стабільності в країні.

Аннотация. Проанализировано значение налога на недвижимое имущество как инструмента выравнивания диспропорций в доходах физических лиц в Украине, обосновано целесообразность его введения с точки зрения социальной справедливости и обеспечения социальной стабильности в стране.

Summary. The value of property tax as instrument of smoothing disproportions in the profits of physical persons in Ukraine is analysed, reduced expedience of his conduct from point of social justice and providing of social stability in a country.

Certainly, that the major aspect of taxation real estate from point of social orientation is a redistribution (through a budget and given the organs of local self-government of favour) of profits from the most well-to-do layers of population, which own the dear real estate, to less well-to-do. A property tax in the developed countries plays a considerable role exactly in a social plan, it enables substantially increase budgetary receipts due to the well-to-do layers of population and the same to balance social interests.

Grounded mechanisms of application untaxed minimum area of the housing real estate with the purpose of taxation and expedience of waiver from privileges in relation to the certain categories of population with the purpose of avoidance of avoiding payment of tax.

In a complex with a tax on the profits physical persons and reformation pension system a tax property can play a substantial role in the decline of social tension in society and providing of social justice in Ukraine.

Ключові слова: нерухомість, податок; податок на нерухоме майно; соціальна політика; соціальна справедливість; соціальна стабільність; податок з доходів фізичних осіб; диференціація в доходах, Україна.

Ключевые слова: недвижимость; налог; налог на недвижимое имущество; социальная политика; социальная справедливость; социальная стабильность; налог с доходов физических лиц, дифференциация в доходах, Украина.

Key words: real estate; tax, social policy; social justice; social stability; income tax, income differentiation; Ukraine

Стаття надійшла до редакції журналу 18.05.2009 р.

УДК 316.42.614.256

В.М. НОВІКОВ,
*доктор економічних наук, професор, завідувач відділу
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ МІСЬКОЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ МЕДИЦИНИ

Постановка проблеми. Сучасний етап муніципальної системи охорони здоров'я характеризується наявністю багатьох проблем, у тому числі й концептуальних. Зростає неузгодженість між лікувальним потенціалом закладів охорони здоров'я й обсягами та структурою захворюваності мешканців міст обласного значення, знижується рівень гарантій надання населенню медичної допомоги, консервативною залишається система нормативних показників діяльності закладів охорони здоров'я, гальмується перехід на прогресивні моделі розвитку медичного обслуговування, необґрунтованим є рівень диференціації медичних послуг у територіальному плані.

З огляду на сучасний стан функціонування системи муніципальних медичних закладів, вона вимагає відповідного регламентування. Розробка основних напрямів розвитку муніципальної медицини потребує аналізу ситуації, що склалася.

Дослідження ґрунтуються на матеріалах обстеження Мінохорони здоров'я України, що здійснене з метою формування державної політики медичного обслуговування населення в регіонах. При цьому проблема розглядалася переважно в контексті інвестиційних питань. У даній статті емпіричні показники цього обстеження використано для аналізу не стільки регіональних медичних проблем, скільки для диференційованого визначення стану охорони здоров'я в містах і шляхів її модернізації. До аналізу введено масив даних, які містяться в згаданому обстеженні та характеризують муніципальний рівень медичного обслуговування населення. Останній включає 30 міст, з них 16 обласних центрів і 13 міст обласного значення. Питома вага цих адміністративно-територіальних одиниць становить 61% від обласних центрів і 8,5% від міст обласного та спеціального статусу [1, с. 24].

Аналіз попередніх досліджень. Питання територіальної диференціації охорони здоров'я населення дослідники аналізують переважно на обласному й соціальному рівнях. В останньому випадку вони вивчаються в розрізі сільського й міського населення та окремих вікових і професійних груп. Серед вчених, які концентрували свою увагу на територіальній проблематиці охорони здоров'я, — А.В.Голубчиков, Н.М.Орлова, які науково обґрунтовували стратегію формування охорони здоров'я й шкалу її пріоритетів; О.Ф.Новікова, в працях якої подано оцінку умов і можливостей збереження здоров'я

людини; В.І.Іщенко, в роботах якої констатовано факт ігнорування регіональної специфіки та необґрунтованість прогнозів реальної потреби населення у медичних закладах і послугах [2, с. 85], та багато інших науковців.

Відмічаючи ґрунтовність, теоретичну й практичну значущість праць згаданих дослідників, слід зазначити, що поза їхньою увагою залишалися питання детальної диференціації охорони здоров'я населення України. Певною мірою це пояснювалося тим, що пріоритетними у 80–90-х роках минулого століття були питання зменшення соціальної різниці в споживанні послуг між міським і сільським населенням. У 2000 році проблеми диференційованого надання медичних послуг почали знаходити свій прояв і на рівні міського населення, зокрема між обласними центрами й містами обласного значення. У зв'язку з нерозробленістю питань медичного обслуговування в невеликих містах, які віднесено до муніципального управління, проблеми охорони здоров'я в них вимагають додаткової й належної уваги.

Мета статті полягає у використанні принципів системного аналізу для вивчення відповідності медичного ресурсного потенціалу структурі обсягу нозологічних форм захворюваності населення, обґрунтуванні напрямів надання медичної допомоги, які можуть сприяти сталому функціонуванню муніципальної медичної інфраструктури й відзначаються сучасними технологічним та інституційним рівнями.

Виклад основного матеріалу. Розгляд іманентних муніципальним містам тенденцій потребує розрахунків середніх значень — відносно сталих — показників медичного обслуговування населення, які фактично репрезентують ресурсний потенціал охорони здоров'я (кількість медичного персоналу, ліжок, відвідувань) і показників захворюваності громадян за основними нозологічними формами (злоякісні новоутворення, хвороби системи кровообігу, органів дихання тощо). Зіставлення цих двох груп показників дає можливість перевірити відповідність ресурсної бази потребам населення в лікуванні. Логічна проробка проблем передбачає двохетапний статистичний аналіз первинних інформаційних матеріалів. По-перше, необхідно визначити варіацію показників окремо в кожній сукупності даних, що характеризують ресурсний і медичний потенціали і дають змогу здійснити кількісну оцінку властивостей явищ, що вивчаються. По-друге, зробити порівняльну оцінку варіації ресурсного й медичного потенціалів та виявити їх характер за критерієм однорідності. Аналітичні розрахунки за методом зваженої середньої представлені у нижченаведених таблицях.

Аналіз таблиці 1 зводиться до мажоритарних властивостей середніх величин, згідно з якими в нерівному розподілі стандартне відхилення (σ) завжди більше середнього лінійного відхилення (d). Для симетричних розподілів пропонується певне кількісне співвідношення між σ і d [3, с. 126]. Наприклад, якщо розподіл ознак близький до нормального або симетричного, то стандартне відхилення співвідноситься з середнім лінійним відхиленням так: $\sigma = 1,25d$, або $d = 0,8 \sigma$.

Враховуючи це співвідношення, на основі результатів розрахунків, наведених у таблиці 1, зробимо певні узагальнення, які відбиватимуть характер розподілу індивідуальних показників у рядах, що аналізуються. Це дозволяє виявити тенденції, які склалися в ресурсному потенціалі муніципальної охорони здоров'я (табл. 1).

Таблиця 1

Регіональні відмінності в медичному обслуговуванні населення
(на 1000 населення, ресурсний потенціал)

Показники статистичного розподілу	Кількість лікарів	Кількість спеціального медичного персоналу	Кількість ліжок	Ємність амбулаторно-поліклінічних закладів
По обласних центрах: Середня (\bar{x}_1)	6,21	10,87	9,77	22,90
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_1)	2,23	3,24	3,22	5,80
Стандартне відхилення (σ_1)	2,50	3,83	3,87	6,75
По містах обласного значення. Середнє (\bar{x}_2)	3,54	8,71	7,54	20,86
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_2)	0,40	0,80	0,88	5,78
Стандартне відхилення (σ_2)	0,53	0,92	1,33	7,00
По обласних центрах і містах обласного значення, разом. Середнє (\bar{x}_3)	5,92	10,49	9,38	22,54
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_3)	2,28	2,93	3,04	5,92
Середнє стандартне відхилення (σ_3)	2,53	3,60	3,66	6,83

Таблиця 2

Емпіричний розподіл показників потенціалу охорони здоров'я
(коефіцієнт перевищення σ понад d)

Міста	Кількість лікарів	Кількість середнього мед. персоналу	Кількість ліжок	Ємність амбулаторно-поліклінічних закладів
Обласні центри	1,121	1,182	1,20	1,163
Міста обласного значення	1,325	1,15	1,511	1,211
У цілому по містах	1,109	1,229	1,201	1,153

Аналіз наведеної таблиці показує, що між містами обласного значення розподіл ресурсного потенціалу медичного обслуговування більш нерівномірний, ніж між обласними центрами. Емпіричні показники розподілу кількості лікарів, ліжок у містах обласного значення перевищують аналогічні показники між обласними центрами. До того ж у містах обласного значення середні показники забезпечення населення лікарями, ліжками, поліклініками й амбулаторіями (в розрахунку на 1000 осіб) в 1,1–1,8 разів нижчий, ніж в обласних центрах. В останніх кількість лікарів на 1000 населення становить 6,42, тоді як у містах обласного значення — 3,54.

Вищенаведені дані підкреслюють типову відмінну рису медичного обслуговування населення, а саме, порівняно слабший ресурсний потенціал міст обласного значення порівняно з обласними центрами, доступність до якого в периферійних містах гірша.

Наступний етап дослідження передбачає виявлення характеру розподілу емпіричних показників захворюваності населення. Вони представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Регіональні відмінності у захворюваності населення за видами хвороб
(потреби в медичному обслуговуванні, на 1000 населення)

Показники статистичного розподілу	Злоякісні новоутворення	Хвороби крові	Хвороби кровообігу	Хвороби органів дихання	Туберкульоз	Алкоголізм	Наркоманія	Сифіліс	Гонорея	СНІД
По обласних центрах: Середнє (\bar{x}_1)	3,025	6,42	77,98	209,94	1,95	0,78	0,36	0,79	0,69	0,17
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_1)	0,56	5,73	40,57	134,0	2,1	0,44	0,21	0,28	0,39	0,16
Стандартне відхилення (σ_1)	0,65	11,2	59,1	144,1	3,5	0,50	0,27	0,35	0,51	0,18
По містах обласного значення: Середнє (\bar{x}_2)	3,0	3,2	44,2	284,1	1,8	9,3	1,85	1,88	0,51	0,53
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_2)	0,91	2,28	12,6	71,1	1,19	8,64	1,38	1,4	0,2	0,47
Стандартне відхилення (σ_2)	1,04	3,28	17,5	99,7	1,38	8,7	1,73	1,64	0,26	0,67
По містах, обласних центрах і містах обласного значення: Середнє (\bar{x}_3)	3,02	4,95	62,3	244,3	1,89	4,89	1,09	1,28	0,61	0,32
Середнє лінійне відхилення (\bar{d}_3)	0,72	4,2	29,0	103,5	1,7	6,13	1,04	0,82	0,3	0,28
Стандартне відхилення (σ_3)	0,85	8,66	47,9	130,8	2,77	7,4	1,45	1,25	0,42	0,48

Порівняльний аналіз середніх рівнів захворюваності населення між двома групами міст свідчить, що тільки в трьох випадках із десяти ці рівні наближені один до одного (злоякісні новоутворення, туберкульоз, гонорея), в інших вони різняться.

Проте значні відмінності спостерігаються в показниках варіації захворюваності. У цілому рівень захворюваності в містах обласного значення вищий, ніж в обласних центрах, а варіація навколо середніх значень менша. Ці спостереження дають підставу зробити

принциповий висновок, що у містах обласного значення потреба населення в медичному обслуговуванні вища, ніж в обласних центрах. У них середній рівень захворюваності населення по більшості хвороб перевищує аналогічний рівень захворюваності в обласних центрах, але його варіація більш наближена до симетричного розподілу. Це вказує на рівномірність захворюваності жителів між містами обласного значення.

Помітне перевищення коефіцієнта стандартного відхилення над середнім лінійним відхиленням ($\sigma_1 > \overline{d_1}$) у містах обласного значення спостерігається по шести нозологічних видах захворювань, в обласних центрах – по п'яти. При цьому по найбільш масовому виду – хворобах органів дихання (209–284 випадки на 1000 жителів) зазначений коефіцієнт у містах обласного значення в 1,3 разу вищий, ніж в обласних центрах. В обласних центрах він становить 1,07, а в містах обласного значення – 1,4 (табл. 4).

Таблиця 4

**Емпіричні показники розподілу показників захворюваності населення
(коефіцієнт перевищення σ_1 понад d_1)**

Міста	Злоякісні новоутворення	Хвороби крові	Хвороби кровообігу	Хвороби органів дихання	Туберкульоз	Алкоголізм	Наркоманія	Сифіліс	Гонорея	СНД
Обласні центри	1,15	1,95	1,46	1,07	1,65	1,13	1,23	1,21	1,32	1,13
Міста обласного значення	1,14	1,44	1,39	1,40	1,15	1,01	1,25	1,16	1,26	1,41

Для порівняльної оцінки показників стану охорони здоров'я двох зазначених статистичних груп ресурсної бази медичного обслуговування й потреб населення в лікуванні застосовуємо коефіцієнт варіації. Аналіз ситуації в муніципальному секторі охорони здоров'я показує, що по обласних центрах потреба населення в медичних послугах у 2,3 разу перевищує потенціал закладів охорони здоров'я; в містах обласного значення – в 3,8 разу; в цілому по містах – у 3 рази.

Таким чином, можна констатувати, що для сучасного етапу розвитку охорони здоров'я характерна диспропорційність між містами як за рівнем суспільного здоров'я, так і по ресурсному потенціалу розташованих на їх території закладів охорони здоров'я. Аналогічна ситуація зафіксована й російськими дослідниками, наприклад, В.О. Щепіним та І.А. Купаєвою, які стверджують що за останні роки спостерігаються територіальні відмінності в ресурсах забезпеченні й показниках діяльності системи лікувально-профілактичної допомоги [4, с. 41].

Проблема подолання цього розриву дискусійна й лежить у контексті питання про міру обумовленості суспільного здоров'я силами й засобами охорони здоров'я. Очевидно, що параметри відповідності лікувальної бази потребам населення можуть слугувати чинником формування реальної політики в муніципальній системі охорони здоров'я. Наскільки правильно визначено вплив охорони здоров'я на зменшення захворюваності населення, є предметом розбіжності позицій фахівців щодо практичних кроків у напрямі зміни ситуації в організаційно-економічному механізмі розвитку та функціонування медичної галузі.

Здоров'я населення визначається спектром чинників найширшого походження. Поширеною стала думка експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, відповідно

до якої вплив охорони здоров'я не перевищує 10%. До інших складових, які формують здоров'я населення, віднесено умови та спосіб життя (50–52%), географічний детермінізм або природно-кліматичні умови (20–24%), стан генофонду населення (18–20%) [5, с. 3; 6, с. 31]. Некритичне сприйняття цієї точки зору фактично веде до усунення від необхідності проведення радикальних змін в характері та методах медичного обслуговування населення.

Останнім часом позиція експертів ВООЗ піддається сумніву з боку науковців, особливо в країнах, де показники очікуваної тривалості майбутнього життя не тільки менше аналогічних показників порівняно з розвинутими країнами, а й демонструють відсутність позитивної динаміки [6, с. 31]. На відміну від розвинутих країн, які досягли рівня тривалості майбутнього життя, фактично наближеного до біологічних меж, і де спостерігається постійне уповільнення зростання цього показника, в Україні цей показник перебуває в стагнації.

На пострадянському просторі постійне зростання питомої ваги охорони здоров'я переконливо свідчить про зростаючий вплив медичного обслуговування на показники захворюваності населення. На експертному рівні його вплив, залежно від територіальних особливостей, оцінюється в межах 35–80% від усього обсягу факторів [5, с. 4; 7, с. 3; 8, с. 36]. Конкретні параметри залежать від своєчасності, рівня та якості медичного обслуговування.

У сучасних умовах соціального розвитку суспільства, коли інтенсивно розкриваються елементи генетичної обумовленості патології захворюваності, діють багато чинників, які в різних сполученнях і комбінаціях неухильно підвищують роль охорони здоров'я у формуванні суспільного здоров'я та лікуванні хронічних захворювань населення. До таких чинників можна віднести інтенсивне розширення можливостей новітніх медичних технологій, які дають змогу проводити ефективне лікування та профілактику захворювань, що значно підвищує гарантії видуження хворих.

У цьому ж напрямі діють й організаційні технології, які в умовах відкритості економіки й розширення інформаційного поля стають доступними для практичного використання. До них належать, наприклад, реструктуризація амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної допомоги, оптимальне використання ліжкового фонду, підвищення якості медичних послуг, розвиток соціального партнерства в системі охорони здоров'я тощо.

Зростаюче значення охорони здоров'я в забезпеченні суспільного здоров'я обумовлюється демографічними факторами, які змінюють вікову структуру населення, наслідком чого є підвищення питомої ваги громадян старшого та пенсійного віку. Як результат, відбувається реструктуризація патології, що виявляється в послідовному нарощуванні ресурсемних нозологічних форм, до яких, підкреслюють вчені-медики, відносять, насамперед, хронічні захворювання системи кровообігу, новоутворення, хронічні неспецифічні хвороби органів дихання й травлення.

Питома вага цих класів хвороб у загальній кількості вперше в житті зареєстрованих випадків захворювань у розрахунку на 100 тис. населення України становила в 2007 р. 54%. Динаміка кожної із зазначених класів хвороб має зростаючий тренд. Так, кількість хвороб системи кровообігу з 1990 р. збільшилася майже в 2,4 разу, органів травлення – в 1,3 разу. Динаміка кількості хвороб органів дихання після свого зниження протягом 1990–2000 рр. знову почала демонструвати зростання. З 2000 по 2007 рр. захворюваність населення на хвороби цього класу підвищилася на 1,7% [1, с. 475].

Одночасно знижується рівень і питома вага патології разової зовнішньої дії у вигляді інфекційних і паразитарних хвороб, гострих хвороб органів дихання, травм, отруєнь тощо, які потребують значно менше ресурсів для протистояння їм, ніж хвороби першої групи, про які згадувалося вище. Питома вага травм і отруєнь серед уперше зареєстрованих захворювань зменшилася з 8,9% у 1990 р. до 6,9% у 2007 р., або на 11,2% у розрахунку на 100 тис. населення. Випадки гострих кишкових інфекцій знизилися з 1990 по 2007 р. на

12,8% у розрахунку на 100 тис. населення, на коклюш — на 42,0%, вірусний гепатит — на 90,8% [1, с. 475–476].

Наведені приклади захворюваності населення на хвороби певних класів виявляють чітку тенденцію, яка переконливо свідчить про зростаючий вплив системи охорони здоров'я на стан суспільного здоров'я, подолання надмірної захворюваності населення та забезпечення його найважливіших життєвих потреб. Вона вочевидь підкреслює той незаперечний факт, що за сучасного рівня розвитку охорони здоров'я одужання практично цілком залежить від ефективної діяльності медичних закладів, якості та доступності медичних послуг.

Варто зазначити, що в країнах, де досягнуті реальні позитивні зрушення в зниженні захворюваності й смертності населення, відбулася радикальна зміна медичних пріоритетів у діяльності системи охорони здоров'я, активізувалася практика застосування ефективних технологій лікування хворих. За даними ряду дослідників, у Фінляндії, наприклад, на поліпшенні показників здоров'я населення позначилося широке розповсюдження різних варіантів аортокоронарного шунтування, ангіопластики, використання комп'ютерної томографії для діагностики хвороб. У США операції на серці та судинах здійснюються частіше, ніж найбільш поширені в Україні апендектомії. У Великій Британії 40–50% хворих на коронарні хвороби призначаються лікі, які доступні зараз в Україні лише незначній кількості людей.

За результатами медико-соціальних досліджень, захворюваність й смертність населення працездатного віку більш ніж на 80% залежить від своєчасності, рівня й якості медичної допомоги [7, с. 36].

Наведені аргументи вже на експертному рівні дозволяють судити про можливість максимізації ролі муніципальної системи охорони здоров'я у задоволенні потреб мешканців, які оціночно вимірюються в межах співвідношення показників варіації. Отже, охорона здоров'я як найважливіший компонент медичного обслуговування населення стає соціальним проектом, в який задіяні різні рівні виконавчих інституцій, відповідальні за надання лікувально-профілактичної і стаціонарної допомоги.

Модернізація системи муніципальної охорони здоров'я передбачає кілька напрямів. Пріоритетними є структурно-функціональні перетворення в системі охорони здоров'я. Вони включають послідовний процес скорочення кількості лікувально-профілактичних закладів, зокрема в периферійних районах, потужності лікарень з одночасним наголосом на підвищенні ефективності використання їх ресурсного потенціалу, вирівнювання територіальних відмінностей у матеріальній забезпеченості та показниках діяльності медичних закладів.

Щоб визначити цілі, реалізація яких сприятиме підвищенню структурної ефективності муніципальної системи охорони здоров'я, необхідно мати уявлення про медико-демографічні, соціально-економічні, географічні та інші фактори, що прямо або опосередковано впливають на регіональні потреби населення в медичній допомозі. Їх умовно можна згрупувати таким чином: 1) демографічні — чисельність, статеві-вікова, професійна, суспільна структура населення, рівень міграції, народжуваність, смертність дитяча й загальна тощо; 2) соціально-економічні — економічні особливості території, ступінь її індустріалізації, промислова спеціалізація, система розселення, щільність населення, стан комунального розвитку та інші; 3) соціально-гігієнічні та соціокультурні — медична патологія, рівень розвитку мережі закладів охорони здоров'я, матеріальний стан населення, стан розвитку служб соціальної допомоги, національні традиції, медична освіченість тощо; 4) кліматичні та географічні — кліматогеографічні характеристики середовища, що визначають особливості й структуру захворюваності населення; 5) медико-організаційні — організація медичного обслуговування населення, зокрема співвідношення між амбулаторно-поліклінічною допомогою та стаціонарним лікуванням, рівень кваліфікації й організації праці медичних працівників, спеціалізація й інтеграція медичної допомоги.

Результати поглибленого й цілеспрямованого вивчення взаємодії цих факторів в

умовах конкретного муніципального міста можуть бути використані для комплексного аналізу медичної діяльності й ресурсного забезпечення. Відчутний ефект за дефіциту коштів може дати певна регіоналізація мережі медичних закладів, яка передбачає перехід їх на більш високий ступінь централізації. Одним із можливих варіантів реалізації цього напрямку є створення медичних округів. Ця організаційна модель прийнята й реалізована в ряді європейських країн, наприклад, у Великій Британії. Вона дає можливість вирішувати багато завдань, зокрема, подолати непропорційність територіального розвитку охорони здоров'я, реструктуризувати систему медичної допомоги на обласному та муніципальному рівнях, оптимізувати структуру медичної допомоги за видами та обсягами відповідно до потреб населення, здійснити механізм управління ресурсами для надання медичної допомоги в межах округу [9, с. 37].

Нагальним уявляється формування науково обгрунтованого обсягу надання медичної допомоги населенню з використанням сучасних методів, зокрема клінічної (прикладної) епідеміології. Клінічна епідеміологія як нова дисципліна сформувалася на початку 70-х років минулого століття у країнах Західної Європи та США. В її межах були визначені вимоги до якості клінічних випробувань, а також процедур надання органам охорони здоров'я систематизованих даних, які доводять ефективність нових медичних технологій (препаратів, методики) та обумовлюють умови їх застосування. Мета клінічної епідеміології — знайти та впровадити в масову практику такі надійні стандартні медичні технології, які можуть забезпечити найкращі результати при лікуванні пацієнтів. Фактично клінічна епідеміологія становить основу доказової медицини, терміна, що визначає наукову й технологічну якість охорони здоров'я. Доказова медицина — це нові методи діагностики та лікування, що пройшли масштабні клінічні випробування і рекомендовані для практичного використання. Включення її у муніципальну систему охорони здоров'я забезпечить вирішення болісних проблем медичного обслуговування населення й дасть змогу підвищити ефективність ресурсного потенціалу медичних закладів на різних рівнях, зокрема муніципальному.

Розвиток інтернету в 1990-х роках визначив становлення доказової медицини як технології масового використання лікарями даних клінічної епідеміології. В економічно розвинених країнах програмами розвитку доказової медицини займаються різні некомерційні організації. Найбільш відома з них «Кохрейнівське товариство», яке має філіали в різних країнах світу, займається збиранням, аналізом, систематизацією й широким розповсюдженням результатів клінічних досліджень. Вже в 90-х роках усі західні країни мали власні потужні медичні інтернет-ресурси. На сьогоднішній день 99% корисної медичної інформації розміщено на американських та європейських сайтах. Одним із найбільших у світі є сайт Національної медичної бібліотеки США. Нині майже 100% лікарів США та близько 80% європейських лікарів користуються інформацією з інтернету.

В Україні доступ до зарубіжних інтернет-баз — практично не вирішена проблема. Пояснення цьому два: недостатнє володіння лікарями англійською мовою в межах, необхідних для ознайомлення зі спеціальною літературою, і відсутність в країні державних проектів по забезпеченню безоплатного або недорогого доступу до високоякісних зарубіжних інтернет-ресурсів. До того ж деякі західні медичні сайти надають послуги виключно в обмін на інформацію користувача і висувають до публікацій користувача вимоги, яким більшість вітчизняних авторів не відповідає.

Одним із значних питань доказової медицини, які утруднюють застосування методу клінічної епідеміології, є відсутність ліків і медичного обладнання або недоступність останніх, які необхідні для «стандартних методів» доказової медицини. Тому реалізація доказових досягнень в Україні є винятком. Водночас медичні й фармакологічні інновації українських учених не набувають належного розповсюдження.

Поки в країні не розроблені програми й процедури реалізації доказової медицини,

ресурсний потенціал муніципальних закладів охорони здоров'я матиме екстенсивний характер розвитку і не встигатиме за обсягами потреб населення в лікуванні.

Важливим для муніципальної системи охорони здоров'я вважається впровадження механізмів відповідальності місцевих органів влади за бюджетну політику й виконання фінансових зобов'язань перед медичними закладами. Засобами фінансового регулювання мають стати програми дій регіонального й місцевого рівнів, в яких передбачені вичерпні заходи щодо фінансового забезпечення муніципальних потреб з медичного обслуговування населення. Досвід розробки й реалізації таких програм необхідно реанімувати, роблячи акцент на розширенні реальних джерел багатоканального фінансування медичних закладів. Регіональні й місцеві програми можуть зробити істотний внесок у системні доповнення, що пов'язані з пріоритетними напрямками розвитку охорони здоров'я, зокрема у формування нової технологічної моделі медичного обслуговування населення.

У контексті стратегій розвитку охорони здоров'я на місцевому рівні перспективним вбачається комплексний міжсекторальний підхід до формування міжвідомчої медико-соціальної структури. Крім інвестування ресурсів не тільки в охорону індивідуального здоров'я, а й здоров'я населення регіону в цілому через підприємства промисловості, сільського господарства, він включає також інтеграцію відомчих медичних закладів у загальну систему охорони здоров'я на єдиній нормативній базі, залучення їх до реалізації регіональних і муніципальних програм для надання висококваліфікованої медичної допомоги й зниження захворюваності населення. В цьому разі новим для галузі охорони здоров'я має стати складання бюджету з урахуванням конкретних угод і заохочувальних надбавок за надання високоякісної медичної допомоги населенню відомчим сектором охорони здоров'я.

У пошуках шляхів розвитку муніципальної медицини можна, в кінцевому підсумку, вести мову про підвищення політичного пріоритету охорони здоров'я, що має реалізовуватися в посиленні регулюючих і контролюючих функцій держави в цій сфері. У муніципальній моделі охорони здоров'я можливим для застосування є комплекс організаційних технологій, до яких належать планування регіональної політики та стратегії; інтеграція регіональних елементів управління, розподіл фінансових ресурсів; формування муніципальних медико-профілактичних, лікувальних і санітарних функцій.

З урахуванням цих позицій необхідні нові методологічні підходи до удосконалення міжбюджетних відносин. Нині є політичні й адміністративні фактори, які перешкоджають їх розвитку. Вирішення проблеми міжбюджетних відносин пов'язано з реалізацією повноважень, делегованих центральним урядом на рівень місцевого самоврядування. За всієї важливості завдання забезпечення муніципальних закладів охорони здоров'я фінансовими коштами через міжбюджетний механізм, українська система місцевого самоврядування не дає змоги синхронізувати ресурсний потенціал із потребами населення в медичному лікуванні. Міжбюджетний механізм муніципальної системи охорони здоров'я характеризується високою залежністю від центральних органів, нечітким визначенням компетентних повноважень, перманентною конфліктністю між бюджетами різних рівнів, місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування, а також юридичними обмеженнями цих органів територіального управління.

В Україні лише 88,7% малих міст мають органи місцевого самоврядування. Їхні ради представляють місцеве самоврядування територіальних громад, до складу яких входять один чи кілька населених пунктів. А реально функції самоврядування здійснюються тільки в 176 містах обласного значення. Їх бюджети включені в державний бюджет як самостійна бюджетна позиція. Решта бюджетів територіальних громад залежить від бюджетів відповідного районного рівня, яких в Україні налічується 490. На рівні району самоврядування представлено районними радами, які за конституційними нормами не мають виконавчих органів. До того ж районні бюджети знаходяться в складі державного бюджету України й функціонують як його складова. У зв'язку з цим фактично функції

з розпорядження бюджетними коштами перебирають на себе районні державні адміністрації [10, с. 31–32].

За умов, коли на муніципальному рівні наявне розбалансування між ресурсним потенціалом охорони здоров'я з потребами міст у медичному забезпеченні своїх жителів, необхідно вдосконалювати міжбюджетний механізм перерозподілу фінансових ресурсів. Діюча модель вирівнювання через трансфертний механізм певною мірою забезпечує зменшення регіональних відмінностей у матеріальній базі охорони здоров'я. Проблема полягає в тому, що для утримання медичних закладів, забезпечення їх ефективного функціонування як спеціалізованих установ і технологічного оновлення слід розширити юридичні права місцевих рад розпоряджатися фінансовими коштами.

Здійснення такого курсу потребує змін бюджетної політики, яка демонструє зворотні тенденції. Всупереч прийнятої на державному рівні концепції децентралізації фінансових ресурсів, неухильно посилюється їх централізація. Аналіз структури зведеного бюджету України показує стійку деструктивну тенденцію перерозподілу коштів між державним і місцевими бюджетами на користь першого. Протягом чотирнадцяти останніх років питома вага державного бюджету зросла з 52,1% у 1993 році до 73,5% у 2007 році, в той же час питома вага місцевих бюджетів зменшилася з 31,4% до 26,5% [1, с. 54].

Незначною залишається питома вага власних доходів, які в основному спрямовуються на виконання власних повноважень органами місцевого самоврядування. Співвідношення власних і закріплених доходів у місцевих бюджетах становить 15 і 85%. Послаблюється значення місцевих податків і зборів, які переважно більшою своєю частиною зараховуються до бюджетів міст обласного значення. Розподіл цих видів податків між обласними центрами і містами обласного значення становив у 2005, 2006 і 2007 роках відповідно 1,3 і 79,3%; 0,5 і 79,9% та 0,3 і 80,9%. Разом з цим питома вага місцевих податків і зборів у доходах міст обласного значення зменшується. Якщо в 2005 році за рахунок них формулося 3,1% доходів бюджетів цих міст, то в 2007 році – 2,1%.

Нераціональною залишається структура надходжень від місцевих податків і зборів – понад 8% коштів забезпечується комунальним податком і ринковим збором. Практично не задієні місцеві збори, пов'язані з діяльністю іподромів, проведенням кіно- і телезйомок [11, с. 304–305]. В окремих містах комунальний податок і ринковий збір через відсутність об'єкта оподаткування залишаються основними джерелами надходження коштів до бюджетів міст обласного значення.

Розподіл дохідних джерел між бюджетами різних рівнів не відповідає розмежуванню повноважень, внаслідок чого їх реалізація дедалі більше залежить від надходження офіційних трансфертів, питома вага яких у доходах місцевих бюджетів зросла з 29,2% у 2001 році до 47,5% за останній рік. Нераціональність формування доходів місцевих бюджетів свідчить про те, що їх механізм має бути удосконалений.

У цьому плані необхідно не тільки забезпечити стабільність надходження власних доходів бюджетів органів місцевого самоврядування, а й розширити джерела надходження закріплених доходів. За думкою фахівців, зміцнення дохідної бази бюджетів можливе через відрахування частини податку на прибуток і податку на додану вартість, встановивши науково обгрунтовані норми їх розподілу, закріплення за міськими бюджетами плати за землею в повному обсязі та запровадження податку на нерухомість [11, с. 329].

Важливим напрямом розвитку медичної інфраструктури на муніципальному рівні є можливість кооперації ресурсного потенціалу міст. Проте практичні цілі об'єднання економічних і фінансових ресурсів суперечать конституційним нормам і цілям одержання міжбюджетних трансфертів. За Конституцією України територіальні громади можуть об'єднувати свої ресурси, якщо мають власні бюджети місцевого самоврядування.

Практично районні й обласні бюджети не підпадають під цю норму, оскільки є частиною державного бюджету.

За деяких обставин об'єднання ресурсів потребує закриття або перепрофілювання об'єктів соціальної інфраструктури. Однак такий захід важко здійснити через законодавчі й адміністративні обмеження. Крім того, якщо медичні заклади фінансуються через механізм дотацій вирівнювання, зміна їхнього функціонального призначення обмежує обсяги трансферту.

У зв'язку з цим децентралізація механізму фінансування зі зміною акцентів на джерелах доходу може виступати поряд з іншими імперативом розвитку муніципальних закладів охорони здоров'я.

Загальний висновок, який можна зробити з даного матеріалу, полягає в наступному. Ситуацію, що склалася сьогодні в муніципальному секторі охорони здоров'я, можна охарактеризувати двома тезами. По-перше, стан здоров'я міського населення, особливо в невеликих містах, погіршується, що посилюється низьким рівнем організації й надання медичної допомоги. По-друге, відсутній системний погляд на організацію, фінансування та мотивацію діяльності медичних закладів.

Подальше вирішення проблем муніципальної системи охорони здоров'я може реалізовуватися через різні програми національного, обласного й муніципального значення. Вони мають бути безпосередньо пов'язані з діяльністю держави — державною політикою в галузі охорони здоров'я. Необхідність її розробки зумовлена тим, що багато параметрів, які входять у цілі, основні напрями, правові, економічні й фінансові механізми, — в компетенції державних органів влади.

Джерела

1. *Статистичний щорічник України за 2007 рік.* — К.: Вид-во «Консультант», 2008.
2. *Куценко В.И.* Сфера воспроизводства здоровья населения. — К.: Наукова думка, 1994.
3. *Общая теория статистики.* — М.: Инфра — М, 1997.
4. *Щепин В.О., Купаева И.А.* Основные показатели деятельности медицинских учреждений, оказывающих стационарную помощь в субъектах Российской Федерации в 1990—2004 гг. / Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2007. — № 2. — С. 41—45.
5. *Щепин В.О., Тишук Е.А.* Актуальные вопросы информации в здравоохранении и медицинской науке / Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2005. — № 4. — С. 3—5.
6. *Журавель В., Мегедь В., Черномаз В.* Роль органів державної виконавчої влади у визначенні політики та розвитку системи медичної допомоги (Регіональна політика в галузі охорони здоров'я: шляхи формування та реалізації; Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 5—6 червня 2003 року. — Одеса, 2003.
7. *Максимова Т.М.* Социальное расслоение в среде медицинских работников как проблема охраны здоровья населения / Здравоохранение Российской Федерации. — 2004. — № 3. — С. 35—38.
8. *Никифоров С.А., Ползик Е.В.* К вопросу развития муниципального здравоохранения / Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2008. — № 3. — С. 33—37.
9. *Шифф Р.* Лекции по организации здравоохранения. — Екатеринбург; Манчестер. — 2000. — С. 20—44 (цит. по С.А. Никифоров, Е.В. Ползик. К вопросу развития муниципального здравоохранения / Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2008. — № 3. — С. 33—37.

10. Лібанова Е., Большов Є., Дір Ю. та інші. Звіт із людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України. — ПРООН Україна — травень. — 2008. — С. 31–32.

11. *Фінансово-монетарні* важелі економічного розвитку (за ред. А.І. Даниленка) у 3-х томах. — К.: Фенікс, 2008. — *Фінансова політика та податково-бюджетні важелі її реалізації* (т. 3).

Анотація. На основі диференційованої статистичної оцінки потенціалу муніципальної медицини обґрунтовується висновок щодо її кількісної й якісної невідповідності рівню захворюваності міських жителів. Пропонуються сучасні інституційні, фінансово-економічні механізми й новітні медико-організаційні технології модернізації медичного обслуговування.

Аннотация. На основе дифференцированной статистической оценки потенциала муниципального здравоохранения обосновывается вывод о его количественном и качественном несоответствии уровню заболеваемости городских жителей. Предлагаются современные институциональные, финансово-экономические механизмы и новые медико-организационные технологии модернизации медицинского обслуживания.

Summary. In the article the influence of municipal health protection on the indexes of population morbidity is estimated on basis of territorial features within the limits of 35-80% from all complexes of factors which form a public health. There was analytically proved that to ensure full accessibility of urban residents to health services, municipal health resources should be increased three-fold.

Improvement of municipal health-care system involves several directions, mechanisms of implementation which are summarized in the article. Institutional and organizational - allows for the creation of health districts to overcome the disparity territorial health care. Medical technology - at the expense of innovative treatments to improve the effectiveness of the resource potential of community medicine. Program-regional area will expand the use of multi-funding mechanism. Cross-sectoral - to form an interagency health and social services structure. Budget-governing - on the basis of improving inter-budgetary relations at the municipal level to the planning of regional policy and strategy development of health facilities. The development of integrative spatial directions should help communities to accumulate funds earmarked for health care.

In general, article focuses on the formation of the systematic approach at the organization, financing and motivation of medical practice in the municipal sector.

Ключові слова: міська муніципальна медицина; імперативи; ресурсний потенціал; охорона здоров'я; захворюваність населення; медична допомога.

Ключевые слова: городская муниципальная медицина; императивы; ресурсный потенциал; охрана здоровья; заболеваемость населения; медицинская помощь.

Key words: municipal medicine; imperatives; resource potential; health care; morbidity; medical aid.

Стаття надійшла до редакції журналу 01.03.2009 р.

УДК 316.344:330.566.63

*А.Г. ГВЕЛЕСІАНІ,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

ОЦІНКА СТРУКТУРИ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ МЕТОДОМ ДЕКОМПОЗИЦІЇ КОЕФІЦІЄНТА ДЖИНИ

Постановка проблеми. Трансформація економічної системи України спрямована на інтеграцію до глобальних соціально-економічних процесів, розбудову ефективної соціально орієнтованої економіки, забезпечення гідного рівня життя населення. Проте процеси реформування економіки супроводжуються багатьма негативними соціальними явищами, зокрема, поширенням бідності, глибоким майновим розшаруванням суспільства, що перешкоджає економічному зростанню, послаблює результативність заходів боротьби з бідністю, призводить до соціального напруження.

Надмірна диференціація доходів населення, без перебільшення, сьогодні є найгострішою проблемою як для України, так і для країн Європи та Центральної Азії з перехідною економікою. Така ситуація вимагає поглибленого дослідження даної проблеми, пошуку основних причин та ефективних важелів регулювання процесів розподілу і перерозподілу доходів у суспільстві. Це потребує виявлення основних факторів диференціації, визначення впливу кожної структурної складової доходів на загальний рівень диференціації у суспільстві, встановлення причин диференціації серед груп та всередині них, що дають змогу аналіз структури доходів (витрат) домогосподарств, декомпозиція показників диференціації доходів населення.

Аналіз практичного стану досліджень. Декомпозиція нерівності – це стандартна процедура для визначення внеску певної складової в загальну нерівність. Новаторами у даному напрямі досліджень були Ф. Боргуньон, Ф. Коуел та А. Шоррокс [9; 10; 15]. Детальніше методологію розробили Р. Лерман та С. Іцхакі, С. Дженкінс, А. Дейтон [11; 12; 16].

Диференціацію грошових доходів можна розкласти на компоненти у двох вимірах: декомпозиція за групами населення (декомпозиція показника диференціації на нерівність всередині груп населення і між ними) та декомпозиція за джерелами доходів. При цьому для дезагрегації використовують різні індекси. Для декомпозиції за групами населення Ф. Боргуньон, Ф. Коуел та А. Шоррокс [9; 10; 15] розкладають сумарну нерівність на внутрішньо-групову та міжгрупову, використовуючи клас індексів узагальненої ентропії. Дезагрегацію нерівності за джерелами доходів здійснюють за допомогою коефіцієнта

Джині (А. Шоррокс, Р. Лерман та С. Іцхакі, Н. Поддер та Б. Тран-Нам [14; 15; 16]). Особливості декомпозиції для країн, що розвиваються, описано у публікації „Обратить реформы на благо всех и каждого” [5].

Останнім часом вітчизняні та російські науковці також стали приділяти увагу способам декомпозиції. Однією з перших методику декомпозиції коефіцієнта Джині на статистичних даних розподілу домогосподарств Росії описала Л. Ніворожкіна [3], А. Сурінов [8] обговорює доцільність використання дезагрегації нерівності при аналізі розподільчої політики держави. В ІДСД НАН України науковці досліджують проблеми міжгрупової та міжрегіональної декомпозиції нерівності [2; 4; 7], визначення вкладу різних компонент сукупного доходу у загальну диференціацію [6]. Принципи та аксіоматичне представлення декомпозиції нерівності індексів Аткінсона, Джині, Шеплі за демографічними групами та за джерелами доходів і можливості їх використання докладно розглянуто у роботі Семенова В.В. [7]. Проте у сучасній економічній літературі України недостатньо уваги приділено виявленню структурних причин диференціації грошових доходів населення на основі використання методу декомпозиції коефіцієнта Джині, аналізу відносного внеску у диференціацію грошових доходів та еластичності індексу Джині до певного компонента грошового доходу.

Мета проведеного дослідження, результати якого наведені в статті, полягає у докладному описанні розширеного методу декомпозиції коефіцієнта Джині, що використовується у світі; застосуванні даного методу на статистичних даних розподілу домогосподарств України за рівнем грошових доходів за період з 2000 по 2007 роки; визначенні та аналізі не лише відносного внеску у диференціацію, а й еластичності індексу Джині до певного компонента грошового доходу, що дозволить проаналізувати вплив змін у джерелах доходу на загальний рівень диференціації.

Виклад основного матеріалу. Дезагрегація показників диференціації населення за джерелами доходів дає можливість виявити компоненти, які обумовлюють найбільший внесок у диференціацію у структурі доходів (витрат), і розрахунку перерозподільних ефектів будь-яких компонент доходу та їх відносної важливості по відношенню до загального рівня диференціації доходів у суспільстві.

Для визначення внеску кожної компоненти грошових доходів у загальну диференціацію використовують індекс Джині, що може бути представлений як [16]:

$$G = \sum_{k=1}^K R_k S_k G_k^*, \quad (1)$$

де G_k^* – коефіцієнт концентрації для k -ї компоненти доходу,

S_k – частка компоненти k у сукупному доході,

R_k – „кореляція Джині” між компонентою k та загальним доходом, що визначається як:

$$R_k = \frac{\text{cov}(y_k, F(y))}{\text{cov}(y_k, F(y_k))} \quad (2)$$

R_k приймає значення від -1 до $+1$, визначає позитивний чи негативний внесок k -ї компоненти в загальну нерівність, вказуючи збільшує чи зменшує k -та компонента загальну диференціацію. Наприклад, доходи від власності матимуть значний додатний

коефіцієнт кореляції Джині із загальним сукупним (грошовим) доходом вказуючи, що ця компонента більш важлива для домогосподарств у верхній частині розподілу і справляє значний збільшувачий ефект на загальну диференціацію. В разі, коли R_k приймає значення менше нуля, доходи із джерела k (наприклад, соціальні трансферти) зменшують загальну диференціацію, сильна від'ємна кореляція буде вказувати на те, що компонента більш важлива для домогосподарств з меншими доходами. Таким чином, загальний (абсолютний) внесок компоненти у загальну диференціацію $S_k R_k G_k$.

Відносний внесок доходу з джерела k у сукупну диференціацію за доходом розраховується як:

$$P_k = R_k S_k \frac{G_k^*}{G} \times 100\% \quad (3)$$

Існує значна кількість досліджень з використанням такого способу декомпозиції [9; 10; 15].

Вивчення та здійснення декомпозиції за джерелами доходу необхідне для визначення того, наскільки загальна диференціація обумовлена певною компонентою, та як зміни певного джерела доходу впливають на загальну диференціацію доходів. Використовуючи вираз (1), можна визначити еластичності коефіцієнта Джині до k -ї компоненти, іншими словами, на який відсоток зросте нерівність, якщо доход із джерела k підвищиться на 1 відсоток [16]:

$$\epsilon_k = \frac{1}{G} \left[S_k (R_k G_k^* - G) \right], \quad (5)$$

де ϵ_k – еластичність коефіцієнта Джині по відношенню до k -ї компоненти доходу.

Таким чином, завжди, коли коефіцієнт концентрації джерела доходу k більший сукупного коефіцієнта Джині, збільшення доходу з джерела k (за інших рівних умов) призведе до зростання диференціації. Ця формула важлива з точки зору політики перерозподілу доходів. Її використання дає можливість розраховувати перерозподільні ефекти будь-якої компоненти доходу та визначити відносну важливість різних компонент доходу по відношенню до загального рівня диференціації доходів у суспільстві.

Дані вибіркового обстеження домогосподарств України [1] дають можливість проаналізувати внесок складових грошових доходів домогосподарств у загальну диференціацію за методом, описаним С. Ітцхакі та Р. Лерманом [16].

У даному аналізі загальні грошові доходи являють собою суму грошових доходів, отриманих з усіх джерел на одного члена домогосподарства за місяць і складаються з оплати праці, доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від усіх продаж (від продажу сільськогосподарської продукції, особистого і домашнього майна, нерухомості), доходів від власності, соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, допомоги) та ін. грошових надходжень. Розподіл грошових доходів домогосподарств за децильними групами залежно від розміру середньодушових грошових доходів у 2007 році наведено у таблиці 1.

Аналіз структури розподілу грошових доходів домогосподарств свідчить, що найбільш нерівномірно розподілені оплата праці і доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості. У 2007 році середній розмір оплати праці, що отримували 10 % домогосподарств з найвищими доходами, перевищував такий рівень 10 % з найменшими доходами у 7,3 разу. Питома вага оплати праці в грошових доходах заможних груп складала 61,3 %, у найменш забезпечених — 49,8 %. Такі тенденції свідчать про значний рівень диференціації заробітної плати та необхідність трансформації політики оплати праці. Основна маса доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості концентрується у групі з найвищими доходами — у 2007 році середній розмір цієї статті доходу у 10 % найзаможніших перевищував у 23,3 рази середній розмір у 10 % найбідніших. Такі цифри свідчать про високий рівень диференціації доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, що можна пояснити обмеженістю можливостей доступу широких верств населення до економічних факторів, від яких отримують зиск тільки певні групи населення.

Доходи від продажу сільгосппродукції, особистого і домашнього майна відіграють незначну роль як джерело доходів та розподілені майже рівномірно. Доходи від продажу нерухомості майже повністю сконцентровані у домогосподарствах з найвищими доходами і становлять не більше 1 % у структурі їх грошових доходів.

Розподіл соціальних трансфертів за групами домогосподарств має різний характер: пенсії, в абсолютних одиницях, розподіляються на користь груп з високими доходами (у 2007 році 10% домогосподарств з найвищими доходами мали середній розмір пенсій у 4,6 разу вищий, ніж 10 % з найнижчими доходами), але становлять значну частку у структурі доходів мало- та середньо забезпечених груп населення (20—40 %); допомоги, пільги і субсидії мають так званий про-бідний розподіл як за абсолютними значеннями, так і за структурними (найнижча децильна група мала середній розмір допомоги у 1,5 рази більший, ніж найвища, у структурі доходів 10 % з найвищими доходами допомоги становили не більше 1 %). Отже, допомоги мають розподіл зміщений в бік біднішого населення, та справляють знижувальний ефект на диференціацію доходів населення.

Для аналізу внеску кожної компоненти у загальну диференціацію грошових доходів здійснено відповідні розрахунки за наведеною вище методикою, результати яких подано у таблиці 2.

На основі отриманих результатів приходимо до висновку, що коливання частки оплати праці у бюджетах домогосподарств відображалося на зміні відносного внеску цієї статті доходів у загальну диференціацію: при зменшенні частки з 55,7 % до 54,8 % у 2001 році, відносний внесок зменшився майже на 5 відс.п. (з 70,4 % до 67,4% у 2001 році). У 2007 році зростання частки оплати праці у грошових доходах домогосподарств призвело до збільшення відносного внеску цієї компоненти в загальну диференціацію до 71,6 %. Еластичність коефіцієнта Джині по оплаті праці показує, що у 2007 році 10-відсоткове зростання оплати праці призводило до зростання коефіцієнта диференціації на 1,26 %. Тобто, враховуючи, що коефіцієнт Джині за грошовими доходами у 2007 році становив 26,97, за умови збільшення заробітної плати на 10 % він би склав 27,31.

Таблиця 1

Розподіл грошових доходів домогосподарств за децильними групами залежно від розміру середньодушових грошових доходів у 2007 році*
(в середньому за місяць у розрахунку на одну особу, грн)

	За децильними групами за рівнем середньодушових грошових доходів на місяць									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Грошові доходи	281,31	412,92	481,63	531,73	586,07	655,98	745,36	870,60	1058,87	1669,70
Оплата праці	139,88	214,53	194,99	226,23	299,01	354,18	449,78	588,45	678,48	1023,57
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	9,22	12,57	12,55	21,71	22,19	29,31	32,78	32,69	62,22	215,17
Доходи від продажу сільгосп-продукції	24,61	24,74	26,93	24,75	29,96	30,33	27,27	30,87	34,17	26,43
Доходи від продажу особистого і домашнього майна	0,01	0,09	0,37	0,08	0,27	0,44	0,14	0,12	0,77	7,24
Доходи від продажу нерухомості	0,00	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,27	0,30	0,70	16,44
Доходи від власності	3,20	2,74	3,89	3,77	4,21	4,34	5,00	3,89	4,64	6,06
Пенсії	54,99	103,76	195,97	200,76	174,32	180,15	165,96	147,74	200,50	251,24
Стипендії	2,33	2,17	1,50	1,52	1,35	2,32	2,73	1,94	3,03	2,30
Допомоги	20,61	19,87	16,06	16,88	17,19	13,05	14,42	15,58	10,53	13,77
Соціальні трансферти	77,93	125,80	213,54	219,16	192,86	195,52	183,11	165,26	214,06	267,30
Інші грошові доходи, грошова допомога від родичів, інших осіб, аліменти	26,46	32,45	29,35	35,92	37,58	41,86	46,99	49,03	63,83	107,48

*розраховано за [1]

Таблиця 2

Внесок компонент грошових доходів домогосподарств в диференціацію грошових доходів у 2000—2007 роках*

Компоненти	Частка у грошових доходах						Відносний внесок у диференціацію						Еластичність, %					
	2000	2001	2003	2005	2007		2000	2001	2003	2005	2007		2000	2001	2003	2005	2007	
Оплата праці	0,557	0,548	0,565	0,537	0,572		0,704	0,674	0,724	0,607	0,716		0,148	0,126	0,160	0,069	0,126	
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	0,037	0,041	0,045	0,062	0,062		0,062	0,055	0,072	0,124	0,111		0,025	0,013	0,027	0,062	0,049	
Доходи від продажу	0,081	0,086	0,075	0,054	0,042		0,014	0,047	0,001	0,014	0,016		-0,067	-0,039	-0,057	-0,041	-0,026	
Доходи від власності	0,010	0,010	0,009	0,006	0,006		0,000	0,001	0,001	0,001	0,002		-0,011	-0,009	-0,009	0,005	-0,004	
Соціальні трансферти	0,225	0,229	0,216	0,269	0,254		0,117	0,126	0,073	0,129	0,097		-0,108	-0,103	-0,143	-0,141	-0,157	
з них:																		
допомоги	0,015	0,019	0,019	0,019	0,022		-0,0-01	-0,0-01	-0,005	-0,005	-0,006		-0,016	-0,018	-0,014	-0,025	-0,027	
пенсії	0,208	0,208	0,195	0,247	0,230		0,115	0,115	0,079	0,135	0,102		-0,093	-0,093	-0,116	-0,112	-0,128	
Інші грошові доходи	0,089	0,086	0,091	0,072	0,065		0,103	0,097	0,113	0,096	0,054		0,013	0,012	0,022	0,025	-0,010	
Грошові доходи	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000		-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	

*розраховано автором за [1].

Таким чином, основним фактором диференціації грошових доходів є оплата праці, яка пояснює близько 70% коефіцієнта Джині. Цей факт підкреслює, що першочергове значення для регулювання диференціації грошових доходів має реформування системи оплати праці, яке насамперед, повинно бути направлене на забезпечення високих доходів від зайнятості.

Доходи від підприємницької діяльності мають аналогічні тенденції — зі збільшенням частки в загальному доході зростає відносна вага компоненти в загальній нерівності — з 6,20 % у 2000 році до 11,1 % у 2007 році. При цьому спостерігається зростання показника еластичності: зростання доходів від підприємницької діяльності у 2007 році на 10 % призводило до збільшення коефіцієнта Джині на 0,49 % (у 2000 році — 0,25 %). Тобто у 2007 році, за умови зростання частки доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості у структурі доходів на 10 % (з 6,2 % до 6,82 %), коефіцієнт Джині був би на рівні 27,10, на 1,33 вище від реального. Такі дані свідчать про підвищення ролі даної компоненти у формуванні диференціації грошових доходів домогосподарств.

Значну частину грошових доходів населення складають соціальні трансферти, рівень та розподіл яких серед різних соціальних груп населення — одна з найважливіших функцій перерозподільної політики держави. Розрахунок внеску соціальних трансфертів у загальну диференціацію дав змогу оцінити, яким чином вона змінюється під впливом цих виплат, тобто наскільки ефективною й адресною є існуюча система соціального забезпечення.

Динаміка частки соціальних трансфертів у грошових доходах та, відповідно, відносного внеску у диференціацію впродовж 2000—2007 рр. характеризувалася різнонаправленими тенденціями. Так, протягом 2000—2002 років та у 2005 році частка соціальних трансфертів у структурі грошових доходів зростала, відповідно зростав відносний внесок даної компоненти у коефіцієнт диференціації (табл. 2). У 2003, 2006, 2007 роках частка соціальних трансфертів знижувалась, що призводило до зменшення відносного внеску у коефіцієнт Джині. Протягом усього аналізованого періоду внесок цієї компоненти у загальну диференціацію був додатним і у 2007 році склав 7,1 %. Водночас показники еластичності коефіцієнта Джині по даній компоненті свідчать, що збільшення соціальних трансфертів на 10 % у 2000—2001 роках зменшувало коефіцієнт Джині на 1,08—1,03 %; у 2007 році позитивний вплив збільшився до 1,57 %, тобто ефективність соціальних трансфертів зростає.

Серед соціальних трансфертів основний внесок у коефіцієнт Джині здійснюють пенсії. Вони становлять переважну частину у структурі трансфертів та є важливим джерелом доходів домогосподарств. Динаміка зміни відносного внеску пенсій у диференціацію мала різнонаправлений характер, що залежало від частки пенсій у грошових доходах домогосподарств: у 2000—2002 та 2005 роках зі зростанням частки відносний внесок збільшувався, та 2003, 2006, 2007 роках зі зменшенням частки відносний внесок у диференціацію зменшувався, але протягом всього аналізованого періоду він був додатним і у 2007 році становив 10,2 %. Показник еластичності коефіцієнта Джині по пенсіях у 2007 році склав -0,128, тобто за умови зростання пенсій на 10 % коефіцієнт Джині зменшився б на 1,28 % і становив би 26,62.

Єдиним компонентом грошових доходів, який справляв понижувальний ефект на диференціацію доходів, є соціальні допомоги. Відносний внесок цієї складової у коефіцієнт Джині протягом аналізованого періоду був незначним (близько - 0,5 %) через невисоку частку у грошових доходах домогосподарств (1,9—2,2 %). Показник еластичності у 2007 році становив -0,027, тобто якщо підвищити допомоги на 10 %, коефіцієнт Джині зменшиться на 0,27 % та становив би 26,89. Це незначне зменшення, але воно було б досягнуто за рахунок зростання грошових доходів всього на 0,22 відс.п.

Висновки. Таким чином, у статті докладно описано розширений метод декомпозиції коефіцієнта Джині для визначення ключових факторів диференціації грошових доходів. Цей метод дає можливість дати відповідь на низку питань, важливих для політики перерозподілу доходів, зокрема щодо внеску певного джерела доходів у загальну диференціацію та впливу динаміки структурних компонент доходу на рівень диференціації.

Дослідження впливу складових грошових доходів населення на рівень диференціації грошових доходів населення показало, що оплата праці пояснює близько 70 % диференціації грошових доходів домогосподарств. Щороку посилюється значення доходів від підприємницької діяльності у формуванні диференціації грошових доходів домогосподарств — у 2007 році відносний внесок у коефіцієнт Джині становив 11,1 %. Протягом 2000–2007 років помітно зросло значення соціальних трансфертів у зменшенні диференціації — їх 10-ти відсоткове зростання зменшувало коефіцієнт джіні на 1,83 %.

Декомпозиція коефіцієнта Джині використовується у світі як ефективний метод для аналізу факторів нерівності за джерелами доходів. Даний метод був застосований з використанням статистичних даних вибірових обстежень умов життя домогосподарств України за 2000–2007 роки. Подібні розрахунки можна проводити в динаміці, по окремих регіонах країни, відслідковуючи, наскільки ефективною є політика перерозподілу доходів.

Джерела

1. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 році* (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат. зб. / Держкомстат України. — К.: Держкомстат України, 2008. — 434 с.
2. *Людський розвиток в Україні: 2003 рік* (колектив авторів): Щорічна науково-аналітична доповідь. — К.: ІДСД НАН України. — 2004. — 268 с.
3. *Ниворожжина Л.* Способы декомпозиции коэффициента Джини по компонентам общего дохода // Вопросы статистики. — 1998. — № 5. — С.61–67.
4. *Новіков В.М., Сітнікова Н.П., Мусіна Л.А., Семенов В.В.* Соціальні трансформації: міжнародний та вітчизняний досвід. — К., 2003. — 253 с.
5. *Обратить* реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. — Вашингтон: Всемирный банк, 2000.
6. *Рівень життя населення України* / За ред. Л. М. Черненко. — К., 2006. — 428 с.
7. *Семенов В.В.* Економіко-статистичні моделі та методи дослідження соціальних процесів: нерівність, бідність, поляризація: Монографія: В 2 т./ відп.ред. Новіков В.М. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — Т.1. Нерівність. — 2008. — 237 с. — С.50–80.
8. *Суринов А.Е.* Статистика доходов населения. — М.: Финансы и статистика, 2002. — 229 с.
9. *Bourguignon, F.* Decomposable Income Inequality Measures // *Econometrica*. — 1979. — № 47. — P. 901–920.
10. *Cowell, F.A.* On the Structure of Additive Inequality Measures // *Review of Economic Studies*. — 1980. — № 47. — P. 521–531.
11. *Deaton, A.* The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy. — Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.
12. *Jenkins, S.P.* Accounting for Inequality Trends: Decomposition Analyses for the UK, 1971–1986 // *Economica*. — 1995. — № 62. — P. 139–191.

13. *Julie A. Litchfield*. Inequality: Methods and Tools March 1999 Text for World Bank's Web Site on Inequality, Poverty, and Socio-economic Performance: <http://www.worldbank.org/poverty/inequal/index.htm>

14. *Podder N. and Tran-Nam B.* Uses and Abuses of the Decomposition of Gini Index by Factor Components. — University of New South Wales, 1991. — 65 p.

15. *Shorrocks, A.F.* The Impact of Income Components on the Distribution of Family Incomes // Quarterly Journal of Economics. — 1982. — № 98. — P. 311–326.

16. *Yitzhaki, S. and Lerman R.I.* Income Inequality Effects by Income Source: a New Approach and Applications to the United States // The Review of Income and Wealth. — 1991. — № 37. — P. 313–329.

Анотация. У статті описано розширений метод декомпозиції коефіцієнта Джині, що використовується у світі; застосовано даний метод на статистичних даних розподілу домогосподарств України за рівнем грошових доходів за період з 2000 по 2007 роки; проаналізовано відносний внесок та еластичність індексу Джині до певного компонента грошового доходу.

Аннотация. В статье описан расширенный метод декомпозиции коэффициента Джини, который используется в мире. Данный метод применен с использованием статистических данных распределения домохозяйств Украины по уровню денежных доходов за период с 2000 по 2007 годы. Проанализированы относительный вклад источников дохода в дифференциацию и эластичность индекса Джини по компонентам денежного дохода.

Summary. Following independence in 1991, socio-economic development of Ukraine is accompanied by many negative social phenomena, including significant inequality. In this paper, we analyze the income distribution during 1999–2008, with particular emphasis on the analysis of the contribution of income components to income inequality in Ukraine by using a decomposition technique based on the Gini coefficient to discern the relative importance of the major income components in determining overall income inequality. Such analysis shows which income components are more important than others in causing income inequality. This paper also discuss the elasticity of the Gini coefficient to marginal changes in income sources. The use of such a sensitivity analysis is helpful in pointing to key labour market, state welfare and asset ownership patterns that are integral to the generation of inequality in Ukraine or any other country with reliable income data. The paper uses data derived from a Survey of Living Conditions of Households of Ukraine in 2000–2007.

Ключові слова: грошові доходи; коефіцієнт Джині; декомпозиція; розподіл доходів; домогосподарства.

Ключевые слова: денежные доходы; коэффициент Джини; декомпозиция; распределение доходов; домохозяйства

Key words: cash income; Gini coefficient; decomposition; income distribution; households.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.09.2009 р.

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ «НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ»¹**

Демографічна криза, що розгорнулась в Україні у період суспільно-економічних трансформацій, триває й досі. Попри деякі новітні обнадійливі тенденції народжуваності в Україні в останні шість років, перспективи подальших змін у цій царині, які суттєво впливають на загальну демографічну ситуацію, залишаються невизначеними. З огляду на це, поглиблене дослідження сучасних чинників, тенденцій та структурних особливостей народжуваності в Україні, визначення перспектив цього демографічного процесу та вдосконалення пронаталістської політики в Україні набувають особливої актуальності та значущості.

Рецензована монографія «Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів» відображає результати різнопланового комплексного дослідження сучасних тенденцій, структур народжуваності в Україні, механізмів формування репродуктивної поведінки й засобів впливу на неї. В ній міститься глибокий і всебічний аналіз широкого кола питань, що стосуються змін у народжуваності та у відтворенні населення у цілому в умовах суспільно-економічних трансформацій.

Перший розділ роботи присвячений розгляду методологічних питань дослідження народжуваності, зокрема, обґрунтуванню сутності дітородної активності з позицій діяльнісного підходу, розгляду соціально-економічних чинників народжуваності та особливостей формування репродуктивної поведінки в сучасних умовах. У ньому особливу увагу привертають наукові положення, що стосуються соціально-економічної диференціації народжуваності, а також обґрунтування специфіки формування потреби у дітях на різних рівнях.

У другому розділі висвітлюються основні характеристики динаміки та структури народжуваності в Україні. Підрозділи присвячені окремим аспектам перебігу процесів народжуваності, взаємозв'язкам народжуваності з іншими демографічними процесами, оцінці її ролі у відтворенні населення у цілому.

В останньому розділі роботи міститься також доволі ґрунтовний аналіз сучасної практики сімейної та пронаталістської політики на європейському просторі і викладено рекомендації щодо поліпшення умов дітородної діяльності населення України.

Виконане дослідження вирізняється широтою спектра охоплюваних проблем. Висвітлення методологічних і методичних проблем дослідження народжуваності у монографії поєднується з ґрунтовним демостатистичним аналізом її тенденцій, структури, впливу

¹ Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів (монографія). – К.: АДЕФ–Україна, 2008. – 288с.

на процеси відтворення населення. При цьому широко використовуються міжнародні порівняння, що виявили у дослідженні свої значні ґносеологічні можливості.

У монографії міститься низка висновків і узагальнень, що відображають сучасні зміни демографічних реалій і характеризуються певною науковою новизною. Серед таких — положення, що стосується сутності репродуктивної поведінки, обґрунтування механізмів дії на народжуваність її соціально-економічних чинників, цікаві узагальнення щодо перебудови моделі народжуваності. Особливу увагу автори приділили прогнозуванню перебігу процесу народжуваності на середньострокову перспективу.

Рецензована наукова робота є, безумовно, своєчасною та змістовною. Авторами представленого дослідження отримано вагомі результати, а сама монографія відзначається науковою новизною й глибиною аналізу низки демографічних проблем.

У цілому дана монографія є ґрунтовним науковим дослідженням проблем перебігу народжуваності в Україні, що має суттєве теоретичне та практичне значення для науковців, фахівців у галузі державного управління, осіб, які цікавляться демографічними проблемами в Україні. Вона заслуговує на всебічну популяризацію і практичну реалізацію теоретичного надбання.

Г.А. ДМИТРЕНКО,
*доктор економічних наук, професор, зав. кафедри
економіки і управління персоналом
Університету менеджменту освіти АПН України*

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ІННОВАЦІЙНИЙ ВИМІР»²

Формування суспільства інноваційного типу безпосередньо пов'язано із забезпеченням високого рівня людського розвитку, реалізація інноваційних складових якого, в свою чергу, передбачає широке впровадження соціальних інновацій у всіх сферах людського життя, без чого неможливо забезпечити високу якість і динаміку соціально-економічного розвитку.

У монографії обґрунтовані теоретико-методологічні положення щодо інноваційної сутності людського розвитку, чинників розвитку соціальних інновацій, дано оцінку загальним тенденціям інноваційних змін у складових людського розвитку.

В умовах глобалізації поліпшення якості населення, зокрема трудового потенціалу, стає головним чинником підвищення рівня національної конкурентоспроможності та забезпечення стійкого економічного зростання. Інноваційна економіка висуває вимоги до працівників щодо здатності до навчання та постійного оновлення знань, сприйняття технологічних нововведень, наявності стійкої мотивації до підвищення професійного рівня. З другого боку, інноваційні види зайнятості створюють, порівняно з традиційним виробництвом, більш сприятливі умови для працюючих.

² Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / за ред. Е.М.Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 316 с.

Не викликає сумніву той факт, що ефективність реалізації інноваційних важелів людського розвитку забезпечується шляхом удосконалення якісних характеристик людського потенціалу, зокрема, покращення стану здоров'я населення, змін його демографічних настанов, удосконалення змісту та методів навчання на основі запровадження інноваційних освітніх технологій, підвищення рівня життя населення, передусім, шляхом посилення його мотивації до економічної активності та створення сприятливих умов для її реалізації. В зв'язку з цим все більшої актуальності набувають питання розробки науково обґрунтованих засад дослідження сутності соціальних інновацій як закономірного процесу людського розвитку, визначення чинників впливу на якість людського потенціалу й оцінки сучасного стану його розвитку, конкретних механізмів реалізації соціальних інновацій, застосування яких має на меті забезпечення відповідності якості людського розвитку вимогам інноваційної економіки.

В роботі запропоновано напрями удосконалення організаційного та фінансового забезпечення механізму реалізації інноваційних важелів людського розвитку, зокрема у сфері покращення демографічної якості населення, розширення освітньо-інформаційного простору, політики зайнятості та доходів.

Представлену монографію характеризує комплексність та структурна впорядкованість матеріалу, вона робить суттєвий науковий внесок у розробку проблематики людського розвитку в контексті інноваційного виміру.

І.Ф.ГНИБІДЕНКО,
доктор економічних наук, професор,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ „ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ БІДНОСТІ”

Рівень соціально-економічного розвитку держави тісно пов'язаний з рівнем життя її громадян. Відповідно, на низький рівень життя населення України впливає значне поширення бідності. Безперечно, сучасна соціально-економічна ситуація в країні сприяє подальшому розшаруванню та поглибленню процесу його маргіналізації. Вивчення поширення бідності в Україні та основних її чинників є запорукою створення виваженої соціально-демографічної політики, яка сприятиме зниженню бідності та нерівності у українському суспільстві. Саме такій проблематиці присвячена монографія «Демографічні чинники бідності».

Ця робота ґрунтується на матеріалах перепису населення та вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що дає змогу оцінити проблему бідності з різних боків та забезпечити репрезентативну оцінку бідності на рівні адміністративних районів і міст обласного підпорядкування.

³ Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. — 184 с.

В першому розділі монографії дана детальна оцінка основних тенденцій бідності у країнах Східної Європи та Центральної Азії, визначено основні чинники та профілі бідності у цих країнах.

У другому розділі дана комплексна оцінка бідності в Україні за різними критеріями, оцінено ризики бідності (прості та комбіновані) домогосподарств України залежно від їх демографічної структури, визначено групи домогосподарств з найвищими ризиками бідності. Проаналізовано профілі української бідності.

Третій розділ присвячений дослідженню впливу демографічних та соціально-економічних чинників на ситуацію з бідністю в країні та регіонах. Особливої уваги заслуговують розроблені моделі впливу різних чинників на зміну рівня бідності у часі та модель регіонального рівня бідності. Проведений у цьому розділі аналіз доводить впливовість саме демографічних показників на рівень бідності та визначає найбільш важливі з них.

У четвертому розділі представлена методика побудови карти бідності України за адміністративними районами та містами обласного підпорядкування, проведено розрахунки за цією методикою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Крім того, розроблена методика протяжки даних карти бідності на міжпереписний період та побудовані карти бідності за 2006 рік. Також була проведена комплексна оцінка бідності в цілому по Україні та у регіональному розрізі. Заслужують на увагу аналіз становища різних категорій сімей та запропоновані заходи щодо подолання бідності.

У додатках наведені як карта бідності України, так і відповідні карти по кожному регіону за 2001 та 2006 рр.. Крім того, вони містять різноманітний матеріал, який ілюструє методику побудови карти бідності та протяжку даних на міжпереписний період.

Структура роботи цілком логічна та послідовна, вона виконана на високому науковому рівні. Монографія є узагальненням багаторічного досвіду колективу авторів у дослідженні бідності. Книга призначена для фахівців у галузі соціальної економіки, як науковців, так і практичних працівників. Окремі положення монографії можуть бути використані у вищих навчальних закладах при підготовці аспірантів та студентів.

***І.В. КАЛАЧОВА, доктор економічних наук,
Державний комітет статистики України***

СІМ'Я ТА СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ⁴

Як структуроформуюча система суспільного життя сім'я фокусує всі кардинальні зрушення, що відбуваються в соціумі. Сім'я є одним із головних хранителів та трансляторів ідеалів, цінностей і морально-етичних норм. Сім'я в сучасній Україні — це інститут, який невинно змінюється, оскільки увесь час перебуває під тиском соціально-економічних обставин.

⁴ Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Колективна монографія. — К.: ТОВ «Основа—Принт», 2009. — 248 с.

Попри трансформацію і ослаблення певних традиційних функцій, сім'я і нині залишається тим основним осередком українського суспільства, який забезпечує відтворення населення. Тож дослідження процесів її формування та змін у її складі є доволі важливим для визначення демографічних перспектив країни й для розробки соціально-демографічної політики. З огляду на це, є нагальна потреба у дослідженні стану сучасної сім'ї та сімейних відносин, чому і присвячена колективна монографія «Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку», яка щойно вийшла друком.

Видання підготовлено за матеріалами переписів населення, вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України та результатами проведеного у квітні 2009 р. спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку «Сім'я і сімейні відносини».

У роботі дана характеристика основних функцій сучасної сім'ї та процесу їх трансформації у новітній демографічній історії країни. Автори розглядають структуру і типи сімейних об'єднань в Україні, процеси формування сімейного складу населення, питання взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами, вплив соціально-економічних явищ та процесів на життєдіяльність сімей. Видання містить також результати досліджень матеріального становища та умов проживання різних категорій сімей в Україні.

У монографії висвітлюються такі важливі питання, як формування взаємовідносин та розподіл обов'язків у сучасній сім'ї. Аналізуються дітородні орієнтації населення та проблеми утримання і виховання дітей в українських сім'ях. Обґрунтовуються форми сімейних зв'язків батьківського і прабатьківського поколінь, аналізуються зв'язки між мірою матеріальної та побутової допомоги дорослих дітей батькам.

На матеріалах соціально-демографічного обстеження досліджується роль і місце сімейних цінностей у системі ціннісних орієнтацій населення, становлення нових форм шлюбно-сімейних стосунків в Україні.

У роботі відображено також результати узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду сімейної політики, оцінки населенням заходів сімейної й пронаталістської політики в Україні. Видання містить деякі рекомендації щодо вдосконалення сімейної політики у нашій країні.

Монографію адресовано демографам, економістам, фахівцям з державного управління, соціальної політики, викладачам, аспірантам та студентам, усім небайдужим до соціально-демографічної проблематики читачам.

Підготувала Бялковська В.Г.

ОГЛЯД ЗАСІДАНЬ КРУГЛИХ СТОЛІВ В ІНСТИТУТІ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ 2006—2009 рр.

За ініціативою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 №264-р, у 2006 році в ІДСД НАН України було започатковано проведення засідань круглих столів із соціально-економічних та демографічних проблем.

1. Недержавне пенсійне забезпечення: проблеми та перспективи (07.02.2006)

У засіданні Круглого столу взяли участь радник Президента України, керівник Головної служби соціальної політики Секретаріату Президента України Вегера С.А.; заступник міністра праці та соціальної політики України Гаряча О.В.; директор Інституту економіки і прогнозування НАН України академік НАН України Геєць В.М., народні депутати України, провідні вчені, представники міжнародних організацій, ліги страхових організацій України, бізнесу, засобів масової інформації. Обговорювалися питання:

- Роль пенсійних фондів у формуванні інвестиційного ринку;
- Недержавне пенсійне страхування та соціальні стандарти;
- Страхові організації на ринку недержавного пенсійного забезпечення;
- Роль держави у формуванні недержавного пенсійного забезпечення.

У ході дискусії учасники засідання дійшли певних висновків, які у своєму підсумковому виступі узагальнила заступник директора ІДСД НАН України Елла Лібанова:

1. Існує реальний ризик перегляду концепції пенсійного страхування, зокрема її третього рівня — добровільного накопичуваного страхування.

2. В Україні недостатнє інституційне забезпечення пенсійної реформи як такої. В цьому контексті ліквідація департаменту з нагляду за недержавними пенсійними фондами створює загрозу для впровадження другого рівня пенсійного страхування.

3. Запровадження рейтингування емітентів і інструментів, де розміщуються кошти пенсійних фондів, поставило в надзвичайно складну ситуацію як страхові компанії, так і пенсійні фонди й інвестиційні компанії.

4. Нерозуміння співвідношення функцій недержавних пенсійних фондів, страхових компаній та банків призводить до конфронтаційної дискусії між ними, внаслідок чого залишаються невирішеними реальні проблеми запровадження пенсійного страхування.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем недержавного пенсійного забезпечення відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України.

2. Перспективи запровадження накопичувальної пенсійної системи (24.03.2006)

Участь у засіданні Круглого столу взяли заступник міністра праці та соціальної політики України О.В. Гаряча; старший спеціаліст Світового банку К.Д. Петрина; заступник Секретаря Ради національної безпеки і оборони України В.В. Роговий; ректор Інституту фондового ринку Д.А. Леонов, фахівці законодавчої та виконавчої гілок влади, провідні вчені, представники міжнародних організацій, бізнесу, засобів масової інформації. Обговорювалися питання:

- Роль накопичувальної складової в реформуванні національної пенсійної системи;
- Необхідні передумови запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування;
- Параметри старту накопичувального рівня: вікові межі участі, розмір внеску тощо;
- Вплив запровадження накопичувальної системи та можливості фінансової стабілізації солідарної системи у перехідному періоді;
- Організаційні питання підготовки запровадження накопичувальної пенсійної системи.

Головним висновком, з яким погодились усі учасники засідання, стало те, що і населення, і роботодавці в цілому готові до участі у третьому рівні пенсійної системи – добровільному накопичувальному страхуванні. Однією з основних перешкод на цьому шляху є недосконалість законодавчої бази.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем недержавного пенсійного забезпечення відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України та Ради національної безпеки і оборони України.

3. Проблеми пенсійного забезпечення в контексті податкової реформи (11.04.2006)

У обговоренні проблеми взяли участь: О.В. Гаряча – заступник міністра праці та соціальної політики України, О.Б. Зарудний – заступник голови правління Пенсійного фонду, Є.М. Григоренко – генеральний директор Української організації інвестиційного бізнесу, Д.А. Леонов – ректор Інституту фондового ринку, В.А. Колбун – заступник голови Пенсійного фонду України, К.Д. Петрина – провідний спеціаліст з питань соціальної політики Представництва Світового Банку в Україні, І.Ф. Гнибіденко – керівник Управління соціальної безпеки Ради національної безпеки і оборони України, В.Б. Альошин – перший заступник голови Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів Верховної Ради України. До обговорення було запропоновано такі питання:

- Пенсійні аспекти податкової реформи;
- Ставки внесків на пенсійне страхування. Міжнародний досвід. Зв'язок тонізації доходів із ставками внесків на пенсійне страхування;
- Використання ресурсів накопичувальної системи для стимулювання економічного розвитку та подолання бідності пенсіонерів;
- Оподаткування доходів накопичувальної пенсійної системи;
- Зобов'язання держави щодо пенсійного забезпечення.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем недержавного пенсійного забезпечення відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України та Пенсійного фонду України.

4. Можливості та передумови підвищення пенсійного віку (31.05.2006)

На засіданні були присутні: О.В. Гаряча – заступник міністра праці та соціальної політики України, П.С. Цибенко – народний депутат, голова Комітету Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, Н.І. Зінкевич – перший заступник директора Державного центру зайнятості, В.В. Чайковська – головний спеціаліст МОЗ та інші. Обговорено питання:

- Критерії встановлення межі пенсійного віку; вітчизняні підходи та світовий досвід;
- Демографічні передумови підвищення пенсійного віку в Україні;
- Гендерні аспекти підвищення пенсійного віку;
- Можливі наслідки подовження періоду працездатності для ринку праці;
- Вплив підвищення пенсійного віку на фінансове становище пенсійної системи;
- Оптимальний алгоритм підвищення пенсійного віку.

У результаті засідання переважна більшість учасників Круглого столу погодились із тим, що в Україні наявна суттєва диференціація пенсіонерів за розміром пенсійних виплат з одного боку, а з іншого – є проблема зрівнялівки. Крім того, за існуючої демографічної ситуації в Україні підвищення пенсійного віку є невідворотним.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем пенсійного віку відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України, Міністерства праці та соціальної політики України, Ради національної безпеки і оборони України та Пенсійного фонду України.

5. Диференціація пенсійних виплат: сучасний стан та перспективи (29.06.2006)

На засіданні були присутні: Д.А. Леонов – ректор Інституту фондового ринку, О.В. Гаряча – заступник міністра праці та соціальної політики України, А.А. Рибальченко – генеральний директор Української асоціації інвестиційного бізнесу, Є.М. Григоренко – генеральний директор Української організації інвестиційного бізнесу, М.С. Шаповал – заступник директора з наукової роботи НДІ праці і зайнятості, А.В. Федоренко – к.е.н., віце-президент компанії КІНТО з управління активами, провідний науковий співробітник ДУ “Інститут економіки та прогнозування” НАН України, Н.М Ковальова, український Інститут розвитку фондового ринку. До обговорення було запропоновано такі питання:

- Законодавча база диференціації пенсій;
- Фактичний розподіл пенсіонерів за розмірами пенсійних виплат;
- Проблема зрівнялівки в пенсійному забезпеченні;
- Обґрунтованість існування спеціальних пенсій, що призначаються за окремими законами;
- Шляхи встановлення справедливої диференціації пенсіонерів за розміром виплат.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем пенсійного віку відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України, Міністерства праці та соціальної політики України та Пенсійного фонду України.

У 2007 році Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України провів низку засідань круглих столів:

6. Вартість робочої сили: тенденції змін у контексті зростання конкурентоспроможності національної економіки (26.01.2007)

У роботі Круглого столу взяли участь Віце прем'єр-міністр України Д.В.Табачник, Міністр праці та соціальної політики України М.М.Папієв, перший заступник міністра економіки України А.А.Максюта, заступник голови Державного комітету статистики України Н.С.Власенко, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту економіки та прогнозування НАН України, академік НАН України В.М.Геєць, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України С.І.Пирожков; заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член—кореспондент НАН України Е.М.Лібанова, заступник Голови Федерації профспілок України Г.В.Осовий, виконавчий Віце-Президент Конфедерації роботодавців України О.В.Мірошниченко, міський голова м. Запоріжжя Є.Г.Карташов, головний консультант Світового банку Марк Райзер, Національний кореспондент МОП В.І.Костиця, Народний депутат України В.Г.Хара, директор Державного центру зайнятості України В.М.Галицький.

У засіданні Круглого столу також взяли участь фахівці інших зацікавлених організацій та науковці. Під час засідання було обговорено питання:

- Законодавча база реформування оплати праці;
- Зміна парадигми дешевої робочої сили як конкурентної переваги;
- Шляхи реформування оплати праці в умовах конкурентних змін.

За результатами засідання було констатовано, що основними напрямками державного впливу на рівень оплати праці є: підвищення рівня оплати працівників бюджетної сфери із запровадженням повномасштабної тарифної сітки (можливо, з одночасним розширенням соціального пакета); участь у соціальному діалозі на рівні переговорів про укладання галузевих угод і колективних договорів; компенсація роботодавцю витрат на цільову підготовку кваліфікованої робочої сили тощо.

За підсумками засідання Круглого відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України і Міністерства праці та соціальної політики України.

7. Соціальні стандарти в Україні: проблеми визначення та впровадження (16.05.2007)

На засіданні були присутні: М.М.Папієв — Міністр праці та соціальної політики України; М.О.Солдатенко — заступник міністра праці та соціальної політики України; Т.І.Єфіменко — заступник міністра фінансів України; І.Ф.Щербина — директор департаменту з впровадження програмно-цільового методу (ПЦМ) на національному рівні, проект “Реформа місцевих бюджетів” (USAID/RTI); А.М.Колот — проректор з навчальної роботи Київського національного економічного університету; С.А.Демченко — керівник департаменту з розвитку Українського фонду соціальних інвестицій. Участь у засіданні взяли також фахівці законодавчої та виконавчої гілок влади, представники міжнародних організацій, провідні науковці.

У ході Круглого столу заступник директора ІДСД НАН України з наукової роботи д.е.н. Макарова О.В. представила презентацію на тему: “Соціальні стандарти в Україні”. За результатами презентації були запропоновані такі напрями подальших дій:

- Проведення комплексної наукової розробки із вивченням, узагальненням та адаптацією світового досвіду формування та впровадження соціальних стандартів:
 - проведення пілотного впровадження;
 - комплексного в регіоні;
 - галузевого в регіоні;
- Підготовка законодавчого забезпечення;
- Створення інформаційно-ресурсного центру;
- Поетапне забезпечення впровадження стандартів у практику соціального управління.

8. Соціальні пріоритети бюджетної політики (18.07.2007)

Під час Круглого столу виступили: Е.М.Лібанова – директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кор. НАН України; О.Й.Пасхавер – президент Центру економічних реформ; В.В.Костицький – голова вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи; А.А.Максюта – колишній перший заступник міністра економіки України; І.М. Прибиткова – головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; В.О.Піщейко – перший заступник голови Держкомстату України; О.М.Балакірева – голова правління Українського інституту соціальних досліджень ім. О.Яременка; В.М.Матвійчук – керівник Головної служби соціально-економічного розвитку Секретаріату Президента України, Т.І.Єфименко – заступник міністра фінансів України, О.С.Гончарук – старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, І.Я.Чугунов – директор НДФІ Міністерства фінансів України, В.А.Закревський – радник міністра праці України, І.Ф.Щербина – експерт Проекту підтримки економічної та фіскальної реформи АМР США; М.М.Папієв – Міністр праці та соціальної політики України, С.В.Толстоухова – заступник міністра у справах сім’ї, молоді та спорту України, В.М.Геєць – директор Інституту економіки та прогнозування НАН України, академік НАН України.

У виступах неодноразово підкреслювалось, що головною функцією діяльності держави є забезпечення максимального рівня людського розвитку, тобто створення умов для розвитку і реалізації потенціалу кожного окремого громадянина. Відповідно бюджет як основний інструмент державної політики має забезпечувати фінансування цих умов. Це передбачає необхідність належного функціонування освіти, охорони здоров’я, культури, науки, інших галузей, які забезпечують розвиток та реалізацію ефективної політики доходів, зокрема доходів від зайнятості, пенсій, усіх видів соціальних допомог та пільг.

Учасники Круглого столу дійшли згоди, що реалізація ефективної соціальної політики держави потребує визначення та затвердження таких основоположних цілей:

- Забезпечення доступності та належної якості соціальних послуг шляхом проведення комплексної адміністративної реформи. Без цього збільшення обсягів державного фінансування призводить до марнотратства і руйнує довіру до діяльності влади.
- Досягнення високої конкурентоспроможності робочої сили, високопродуктивної праці з високою її оплатою через впровадження

економічних та адміністративних важелів державної політики, розвиток соціального діалогу.

- Забезпечення соціальної справедливості при здійсненні підтримки нужденних верств населення шляхом впровадження відповідних реєстрів, визначення реальних прав та потреб у допомозі.

Для досягнення визначених цілей необхідно на основі відповідної концепції реформувати чинне законодавство, розв'язавши, зокрема, питання конституційної визначеності обсягів соціальних зобов'язань держави і соціальних пріоритетів.

За підсумками засідання Круглого столу відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України.

9. Вимір зовнішньотрудової міграції населення України (02.10.2007)

За участю провідних науковців з міграційних проблем, фахівців Державного комітету статистики України, Міністерства закордонних справ, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства праці України, Державного центру зайнятості, Національного банку України.

На засіданні Круглого столу виступили: Е.М. Лібанова – директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кор. НАН України; О.В. Позняк – завідувач відділу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Н.В. Григорович – директор департаменту Держкомстату України, А.П. Гайдучкий – помічник заступника голови НБУ, О.Б. Троїцька – начальник відділу НБУ, І.А. Шумило – виконавчий директор з економічних питань НБУ, В.С. Гусечко – начальник відділу Мінпраці України, О.А. Малиновська – завідувачка відділу Національного інституту проблем міжнародної безпеки, М.Ю. Єгорова – начальник відділу Державного центру зайнятості Мінпраці України, Н.С. Власенко – заступник голови Держкомстату України, О.Д. Луцевич – виконавчий директор Фонду сприяння міжнародного співробітництва “Відкрий Україну”, Л.В. Стельмах – директор департаменту Держкомстату України.

Виступаючі відзначили необхідність удосконалення інформаційного забезпечення аналізу зовнішніх трудових міграцій, внесли пропозиції щодо використання різних інформаційних джерел для оцінки тенденцій зовнішніх трудових міграцій.

Учасники обговорення дійшли висновку, що для всебічної оцінки процесу слід спиратися на систему вибіркових обстежень та залучати дані державної статистичної звітності, інформацію статистичних органів та наукових центрів країн-реципієнтів, дані консульських установ МЗС в зарубіжних країнах.

За підсумками засідання Круглого столу відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України.

10. Варіанти розвитку пенсійної системи та їх фінансові наслідки (14.11.2007)

За участю провідних фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Світового банку, Кабінету Міністрів України, Міністерства праці та соціальної політики України, НДІ праці та зайнятості населення, Пенсійного фонду України, Міністерства фінансів України, а також представників засобів масової інформації.

На засіданні Круглого столу з доповіддю “Прогнозні розрахунки наслідків зміни параметрів існуючої пенсійної системи” виступила провідний спеціаліст з питань соціального захисту Представництва Світового Банку в Україні – Катерина Петрина. В обговоренні доповіді взяли участь Е.М. Лібанова – директор Інституту демографії та

соціальних досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України; О.В. Гаряча — заступник міністра праці та соціальної політики України, Л.Г. Ткаченко — к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Н.В. Шембір — директор департаменту Міністерства праці та соціальної політики України, М.В. Лазебна — головний спеціаліст Секретаріату Кабінету Міністрів України.

Учасники Круглого столу відзначили актуальність та необхідність розробки макроекономічних прогнозів при реалізації різних сценаріїв здійснення пенсійної реформи в Україні. Поряд з цим, було зазначено, що фіскальні наслідки підвищення пенсій в 2004 році майже ліквідовані за рахунок правил індексації. Індexсація частини пенсії, що знаходиться в межах прожиткового мінімуму, зумовлює поступове знецінення пенсії та її наближення до мінімального розміру, а отже, нівелює диференціацію призначених пенсійних виплат. Введення другого рівня пенсійної системи передбачає прозоре і зрозуміле правило індексації пенсії, яке не змінюватиметься принаймні 10 років — при цьому правило має бути однаковим для всіх пенсіонерів незалежно від часу виходу на пенсію.

Учасники обговорення констатували, що запропонована як базова формула індексації має найнижчу вартість, при цьому дає змогу:

- суттєво підвищити пенсії і упередити їх від знецінення, а отже — від необхідності кожних два роки змінювати параметри системи, підвищуючи їх скачками;
- запровадити прозорі і зрозумілі пенсійні правила;
- розширити можливість контролю за нарахуванням та індексацією пенсії з боку пересічного українця;
- зменшити політичний вплив на пенсійну систему;
- запровадити другий (накопичувальний) рівень пенсійної системи.

За підсумками засідання Круглого столу щодо проблем пенсійного віку відповідну інформацію було надіслано до Кабінету Міністрів України і Міністерства праці та соціальної політики України.

11. Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року (14.11.2007)

Круглий стіл відбувся за участі провідних фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства праці та соціальної політики України, Державної Установи “Інститут економіки та прогнозування” НАН України, Національної комісії радіаційного захисту України, Національного медичного університету, представників засобів масової інформації.

На засіданні з однойменною доповіддю виступила Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України Елла Лібанова. У доповіді зазначалося серед іншого, що за найбільш вірогідними сценаріями демографічного прогнозу, чисельність населення в Україні впродовж найближчих 50 років скорочуватиметься досить швидкими темпами. Це пояснюється значними втратами репродуктивного потенціалу, поширенням стандартів малодітності, низькою тривалістю життя, високим досягнутим рівнем старіння, а за окремими варіантами — також несприятливим міждержавним міграційним обміном.

Основними параметрами сучасного та очікуваного режиму демографічного відтворення є:

- один з найнижчих у світі рівнів народжуваності в Україні, що утримується впродовж тривалого часу та зумовив невеликий репродуктивний базис (нечисленну кількість жінок у фертильному віці) на найближче майбутнє. Зростання народжуваності в Україні вище рівня простого відтворення та навіть і досягнення цього рівня вітчизняні та міжнародні експерти визнають малоімовірним;
- за тривалістю життя серед європейських країн Україна знаходиться на передостанньому місці (гіршою є ситуація лише в Росії). Хоча у більшості країн світу цей показник поступово зростає, в Україні тенденція має хвилеподібний характер із загальним тяжінням до скорочення, до того ж і структура смертності за причинами та віком є доволі архаїчною. Проте навіть якщо тривалість життя зростатиме дуже інтенсивно, бажаного приросту чи принаймні скорочення темпів падіння чисельності населення це не забезпечить;
- в умовах вичерпання потенціалу демографічного зростання чи не єдиною можливістю нарощування загальної кількості населення України стає активна імміграційна політика. Однак демографічний дефіцит в Україні настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, можуть виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємоадаптації корінного і прибулого населення. Доцільнішим видається залучення обмежених груп іммігрантів, що не дасть змоги подолати депопуляцію, але забезпечить уповільнення її темпів, а також дозволить досягти більш-менш прийняттого співвідношення між платниками податків та особами, що перебувають на утриманні держави.

У обговоренні доповіді взяли участь: заступник міністра у справах сім'ї, молоді та спорту Лукінова Л.Г., заступник міністра праці та соціальної політики України Іванова Н.І., заступник голови Національної комісії радіаційного захисту України, доктор медичних наук, професор Омелянець М.І.; заступник директора з наукової роботи Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Макарова О.В.; доктор економічних наук, завідувач відділу ДУ "Інститут економіки та прогнозування" НАН України Балакірева О.Н., кандидат економічних наук, завідувач сектором Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Левчук Н.М.; кандидат медичних наук, старший науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Рингач Н.О.; кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Шевчук П.Є.

Учасники Круглого столу відзначили суттєву роль та необхідність розробки демографічних прогнозів у процесі формування довго- і середньострокової стратегії соціально-економічного розвитку країни. Вони були одностайні у тому, що одним із основних висновків є визнання нагальної необхідності для України проведення чіткої державної демографічної політики на різних рівнях. Для цього слід включити до державної практики рекомендації Концепції та Стратегії демографічного розвитку України. Механізм реалізації демографічної політики має бути зорієнтованим на ринкові важелі ресурсного і організаційного забезпечення, передбачати фінансування загальних і спеціальних програм за умов поєднання коштів державних, регіональних, місцевих бюджетів, суб'єктів господарювання, а також приватних, благодійних і страхових фондів.

У 2008–2009 рр. ІДСД НАН України продовжив засідання постійно діючого Круглого столу з таких проблем:

12. Методологічні аспекти та практичне застосування показника паритету купівельної спроможності (04.04.2008)

На засіданні Круглого столу з доповіддю “Паритет купівельної спроможності та порівняння рівнів бідності” виступив економіст у секторі соціального розвитку Світового банку, спеціаліст з питань бідності, питань оцінки рівня життя Лучіано Поп.

У доповіді зазначалося, що паритети купівельної спроможності, або стандарти паритетної спроможності вимірюють відносні рівні цін різних країн. Вони базуються на багатосторонніх порівняннях цін різних країн. ПКС дають змогу порівнювати реальні рівні обсягів виробництва або доходів різних країн подібно до того, як дефлятори цін або індекси споживчих цін дають змогу робити відповідні реальні порівняння у часі. Індекси ПКС забезпечують краще порівняння реальних обсягів виробництва і споживання, ніж показники ринкових валютних курсів, оскільки валютні курси не враховують різницю в рівнях цін на товари та послуги, які не пропонуються на ринку, і зазнають короткострокових коливань.

В обговоренні доповіді взяли участь Лібанова Е.М. – директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кор. НАН України; Саріогло В.Г. – завідувач відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, д.е.н.; Хаустов В.К. – учений секретер ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, к.т.н.; Білоцерківець О.Г. – науковий співробітник відділу моделювання та короткострокового прогнозування ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”.

Учасники Круглого столу відзначили актуальність та необхідність оновлення оцінки порівнянь та застосування нових підходів до вимірювання бідності, адже попередній ряд індексів ПКС базується на порівняльних дослідженнях, які проводились ще у 1993 році. На той час безпосередніх вимірювань цін в деяких значущих економіках не було, і з того часу оцінки робилися на основі спеціальних методів. Крім того, розмір і структура економік з часом змінюються, а спроможність вимірювати та порівнювати реальний розмір економік насамперед залежить від достовірності оцінок ПКС.

Учасники Круглого столу дійшли висновку, що представлені у доповіді результати вимірювання ряду індексів ПКС за 2005 рік, отримані на основі нових порівняльних досліджень, і які враховують новітні світові економічні тенденції, є коректними і репрезентативними.

13. Соціальні чинники та соціальні наслідки інфляції (20.05.2008)

У засіданні Круглого столу взяли участь провідні фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, Міністерства економіки України, Державного комітету статистики України, Секретаріату Президента України, Міністерства праці та соціальної політики України. У процесі обговорення було розглянуто питання:

- сучасні тенденції перебігу інфляційних процесів;
- соціальні наслідки інфляції для різних груп населення;
- соціальні ризики інфляції та шляхи їх мінімізації;
- вплив інфляційних процесів на соціально-економічний розвиток;

- проблеми інформаційного та методологічного забезпечення дослідження інфляційних процесів.

З доповіддю “Соціальні чинники та соціальні наслідки інфляції” виступила директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чл.-кор. НАН України Елла Лібанова. У цій доповіді, що супроводжувалась деталізованою презентацією, було дано оцінку сучасним тенденціям перебігу інфляційних процесів в Україні, соціальним наслідкам інфляції для різних груп населення. Крім того, охарактеризовано соціальні ризики інфляційних процесів та їх вплив на соціально- економічний розвиток держави. Окреслено шляхи подолання негативних наслідків інфляції, у тому числі для різних верств населення.

В обговоренні доповіді взяли участь Крючкова І.В. — заступник міністра економіки України, Максютя А.А. — заступник міністра економіки України; Власенко Н.С. — заступник голови Державного комітету статистики України; Піщейко В.О. — перший заступник голови Державного комітету статистики України; Геєць В.М. — академік НАН України, директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”; Палій О.М. — провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України; Саїт-Аметов М.Р. — головний спеціаліст Міністерства фінансів України; Куліков Ю.М. — д.е.н., професор, завідувач відділу НДІ праці Міністерства праці та соціальної політики.

Учасники засідання Круглого столу відзначили актуальність і необхідність подальшого моніторингу окреслених Е. Лібановою проблем, а також погодились із висновками директора ІДСД щодо того, що нинішня інфляція не є результатом тих, чи інших новітніх змін в економіці і по-різному впливає на різні групи населення. Було схвалено наступні пропозиції:

- Інерційними методами неможливо подолати негативні соціальні наслідки інфляції, тому необхідно сповільнити зростання соціальних трансфертів, пояснивши людям із чим це пов’язано;
- Необхідно і в подальшому підвищувати рівень заробітної плати;
- Необхідно розірвати “замкнуте коло”: інфляція — соціальні виплати — витрати бюджету — зростання податків — підвищення цін;
- Нефакторні доходи бюджету (доходи від приватизації, монопольна рента і т.д.) слід витратити лише на інвестиційні цілі, на розвиток економіки в цілому, але жодним чином не на підтримку соціальних стандартів;
- Необхідно звернутися до Національного Банку України із пропозицією диференціювати ставки рефінансування по кредитах залежно від виду кредиту. Це дещо “заспокоїть” споживчі апетити, тому що на сьогодні надання споживчих кредитів є одним із найприбутковіших;
- Необхідно повернутися до прогресивної шкали оподаткування.

За підсумками засідання Круглого столу „Соціальні чинники та соціальні наслідки інфляції” Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України провів спільну прес-конференцію директора Інституту Лібанової Е.М. та представників Державного комітету статистики України. Під час прес-конференції було оголошено індекс споживчих цін за травень 2008 року, а також дано оцінку новітнім тенденціям інфляційних процесів та їх соціальним наслідкам.

14. Дітородні орієнтації та народжуваність в Україні: сучасний стан та перспективи (11.07.2008)

У засіданні Круглого столу взяли участь провідні фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Секретаріату Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Інституту стратегічних досліджень, Міністерства економіки України, Фонду народонаселення ООН, Інституту медичної екології та гігієни, Державного комітету статистики України. До обговорення було запропоновано такі питання:

- Якими є новітні тенденції і структурні особливості народжуваності в Україні та їх чинники?
- Яка природа сучасної тенденції до підвищення народжуваності в країні: це лише компенсаційний її приріст, чи можна розглядати його як платформу для можливого подальшого «бебі — буму»?
- Наскільки поширена орієнтація на одностаттну сім'ю або й установка на «чайлд-фрі» (життя без дітей) у сучасній Україні?
- Якою є потреба різних груп населення у дітях?
- Які нині існують перепони для задоволення потреби у дітях?
- Якою є реакція населення на заходи пронаталістської політики?
- Які перспективи демографічної динаміки і які фактори здатні вплинути на поліпшення демографічної ситуації в країні?

На засіданні Круглого столу із однойменною доповіддю та деталізованою презентацією виступила доктор економічних наук, завідувач відділу проблем якості демографічних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Ірина Курило. У презентації було проаналізовано новітні тенденції народжуваності і розвитку сім'ї в Україні та їх чинники, поширеність орієнтації на одностаттну сім'ю у сучасній Україні, потребу різних груп населення у дітях, існуючі обмеження щодо задоволення потреби у дітях, реакцію населення на заходи пронаталістської політики, а також окреслено перспективи демографічної динаміки та фактори, що можуть вплинути на поліпшення демографічної ситуації в країні.

У обговоренні доповіді взяли участь Лібанова Е.М. — директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Поліщук М.Є. — радник Президента України, Гнибіденко І.Ф. — керівник Управління соціальної безпеки Ради національної безпеки і оборони України, Ламах Е.Б. — директор департаменту Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Тимченко О.І. — завідувач відділу Інституту медичної екології і гігієни, Кондратюк Т.В. — заступник міністра у справах сім'ї, молоді та спорту; Вороненко О.Ю. — Радник Фонду народонаселення ООН з програмних питань; Омелянець М.І. — заступник голови НКРЗ України та інші. Учасники Круглого столу відзначили актуальність окреслених проблем та схвалили такі пропозиції:

- Необхідно підвищувати стандарти оплати праці до рівня, що забезпечував би не лише відтворення якісної робочої сили, а й якісне утримання та виховання дітей;
- Слід запровадити зміни у системі оподаткування фізичних осіб, зокрема, введення вагомих податкових знижок для осіб, які мають кількох дітей; розвивати механізми страхування сімей та дітей;

- Необхідно спрямовувати державну житлову політику на поліпшення житлових умов сімей з дітьми;
- Треба сприяти розвитку системи охорони здоров'я матерів і дітей, підвищувати якість і доступність її послуг; запроваджувати заходи щодо поліпшення репродуктивного здоров'я населення;
- Необхідно сприяти зміцненню у суспільній свідомості цінностей і орієнтацій на міцну, гармонійну сім'ю з дітьми; підвищенню престижу материнства і батьківства як соціально важливої діяльності;
- Слід створювати сприятливі умови для поєднання професійної зайнятості з материнством та батьківством.

15. Інкорпорація Цілей розвитку тисячоліття в систему стратегічного планування в Україні (18.07.2008)

У засіданні Круглого столу взяли участь провідні фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства фінансів України, Міністерства праці та соціальної політики України, Державного комітету статистики України, Інституту соціології НАН України, Програми Розвитку ООН в Україні. До обговорення було запропоновано наступні питання:

- Людський розвиток як глобальна стратегія розвитку;
- Національні ЦРТ: завдання та прогрес у досягненні;
- Місце України на міжнародній шкалі індексу людського розвитку;
- Регіональна оцінка людського розвитку в Україні;
- Включення ЦРТ в практику стратегічного планування в Україні.

З доповіддю “Проблеми людського розвитку в Україні” виступила кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку Лідія Ткаченко. У її доповіді, що супроводжувалась детальною презентацією, було дано оцінку людському розвитку як глобальній стратегії розвитку в цілому та завдання і прогрес у досягненні національних Цілей розвитку тисячоліття; проаналізовано місце України на міжнародній шкалі індексу людського розвитку ЦРТ; дано регіональну оцінку людського розвитку в Україні, а також окреслено передумови та чинники включення ЦРТ у практику стратегічного планування в Україні.

Учасники Круглого столу відзначили актуальність окреслених проблем та необхідність прогресу у досягненні Україною Цілей розвитку тисячоліття.

16. Карта бідності: методика побудови та практика використання (18.07.2008)

У засіданні Круглого столу взяли участь провідні фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства фінансів України, Міністерства праці та соціальної політики України, Державного комітету статистики України, Інституту соціології НАН України, Програми Розвитку ООН в Україні.

Обговорено такі питання:

- методика побудови „карти бідності” України у розрізі адміністративних районів (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року);
- аналіз ситуації з бідністю у регіонах на основі побудованої „карти бідності” України;

- перспективи подовження даних для побудови „карти бідності” України на міжпереписний період.

На засіданні Круглого столу із однойменною презентацією виступила кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу досліджень рівня життя населення Людмила Черенько. У доповіді було презентовано методику побудови “карти бідності” України, у тому числі у розрізі адміністративних районів, що ґрунтується на даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Поряд з цим, на основі побудованої “карти бідності” України, було проаналізовано ситуації з бідністю у регіонах України, а також окреслено перспективи подовження даних для побудови “карти бідності” України на міжпереписний період.

У процесі обговорення учасники Круглого столу відзначили актуальність запропонованої методики для побудови “карти бідності” України.

17. Перспективи прискорення пенсійної реформи в Україні з урахуванням уроків фінансово-економічної кризи (26.01.2009)

У Круглому столі взяли участь відомі науковці, депутати Верховної Ради України, представники профільних міністерств та відомств, громадських об’єднань, недержавних пенсійних фондів, інвестиційних компаній, компаній з управління активами, страхових і міжнародних організацій. Обговорено проблеми пенсійного забезпечення населення України в умовах фінансово-економічної кризи, можливості адаптації міжнародної практики кризового менеджменту пенсійними системами, перспективи фінансової стабілізації солідарної системи, зокрема проблематика пенсійного віку, можливості запровадження II рівня: фінансові, адміністративні та кадрові, а також питання консолідації регуляторної та фінансової діяльності. На засіданні Круглого столу виступили: Лібанова Е.М. — директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кор. НАН України; Гаряча О.В. — заступник міністра праці і соціальної політики України; Колбун В.А. — заступник Голови Пенсійного фонду України; Третьякова Г.М. — голова правління ЗАТ “ПРОСТО-страхування. Життя та пенсія”; Бірюк С.О. — к.е.н., заступник голови Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України; Петрина К.Д. — к.ф.-м.н., провідний спеціаліст з питань соціального захисту представництва в Україні Світового банку; Гурецький К. — генеральний директор “PZU Україна. Страхування життя”; Рибальченко А.А. — генеральний директор Української асоціації інвестиційного бізнесу, Голова Ради Національної асоціації недержавних пенсійних фондів; Федоренко А.В. — к.е.н., Віце-президент компанії КІНТО з управління активами, провідний науковий співробітник ДУ “Інститут економіки та прогнозування” НАН України; Нечай А.А. — д.ю.н., заступник директора НДІ фінансового права, радник Віце-прем’єр-міністра Васюника І.В.; Завада О.Л. — Президент Української федерації ubezpieczeń; Сивопляс С. — член наглядової ради компанії з управління активами групи “ТАС”; Логвіновський В.Г. — заступник директора департаменту державного регулювання та розвитку ринків фінансових послуг Державної комісії регулювання ринків фінансових послуг; Пап'єв М.М. — к.е.н., Голова підкомітету з питань державного соціального страхування, розвитку соціального партнерства та діяльності об’єднань громадян сторін соціального партнерства Комітету Верховної ради з питань соціальної політики та праці.

У виступах наголошувалося на необхідності активізації підготовки до впровадження загальнообов’язкової накопичувальної системи, оскільки навіть після прийняття Верховною Радою України необхідних законів до початку повномасштабної роботи потрібно 1,5–2 роки. Безперечно, умовою запровадження II рівня пенсійної системи є збалансованість бюджету Пенсійного фонду України, і тому багато уваги

виступаючі приділили необхідним параметричним змінам I рівня. Обговорювали фінансові інструменти, необхідні для діяльності недержавних пенсійних фондів, що обслуговуватимуть II рівень, зокрема коротко- і середньострокові, а також можливості і терміни орієнтації переважно на державні цінні папери. Виходячи з важливості та соціальної, політичної й економічної значущості накопичувального пенсійного страхування, і беручи до уваги недостатню розвиненість в Україні III рівня пенсійної системи, учасники Круглого столу звертали увагу на необхідність встановлення доволі жорстких вимог (фінансових, адміністративних, кадрових) до всіх гравців II рівня і створення необхідних гарантійних механізмів. Було досягнуто згоди щодо необхідності створення під егідою Міністерства праці та соціальної політики України міжвідомчої робочої групи за участю депутатів профільних комітетів Верховної Ради України, відповідних міністерств та відомств, саморегульованих організацій учасників системи недержавного пенсійного забезпечення, науковців.

Зазначена робоча група в найкоротший строк має розробити пакет документів, який охоплюватиме:

- параметричні зміни солідарної системи;
- модель запуску II рівня пенсійної системи;
- узгодженість запровадження II рівня та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- механізм запровадження щомісячного обліку внесків на пенсійне страхування;
- створення Державного реєстру соціального страхування;
- перелік необхідних фінансових інструментів та механізми їх функціонування;
- встановлення вимог до учасників II рівня та гарантійних механізмів;
- пропозиції щодо запровадження експериментального впровадження II рівня пенсійної системи в окремих територіальних одиницях.

Оскільки основним джерелом коштів пенсійного страхування і водночас базою обчислення страхових пенсій є заробітна плата, в рамках підготовки до впровадження II рівня доцільно розробити напрями трансформації системи оплати праці в Україні. Враховуючи надзвичайну важливість створення в Україні ефективного пенсійного забезпечення, за висновком учасників Круглого столу, доцільно започаткувати цю роботу відповідним актом Кабінету Міністрів.

*Огляд підготував
кандидат економічних наук
В.В. Черніченко*

ЗМІСТ

ДЕМОГРАФІЯ ТА ПРОЦЕСИ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

ВАЛЛИН Ж., МЕСЛЕ Ф., АДАМЕЦЬ С., ПИРОЖКОВ С. Великий голод: втрати населення в Україні.....	3
ЛІБАНОВА Е.М., КУРИЛО І.О. Соціально-демографічна політика в Україні у контексті принципів програми дій МКНР (1994 р.)	12
АКСЬОНОВА С.Ю. Особливості народжуваності у жінок середнього віку	28
ШЕВЧУК П.Є., ШВИДКА Г.Ю. Закономірності формування статеві-вікової структури населення України	39
ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки	48

РИНОК ПРАЦІ

ЛІСОГОР Л.С. Працевлаштування випускників в умовах економічної кризи	58
ЦИМБАЛ О.І. Трансакційні витрати обігу робочої сили на ринку праці України	68
ГНИБІДЕНКО І.Ф. Ринок праці та соціальна інфраструктура на селі: можливі перспективи розвитку	79
ВНУКОВА Н.М., ПРИТУЛА Н.І. Підтримка підприємництва інвалідів у Харківській області	90

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

БОБУХ І.М. Економічна оцінка людського потенціалу України як елементу національного багатства	102
МУРАШКО М.І. Концептуальні основи соціальної відповідальності бізнесу в Україні	114
ЗВОНАР В.П. Аутсорсінгова модель реалізації корпоративної соціальної відповідальності..	123
КАРЛІН М.І., БОБОХ Н.М. Роль податку на нерухомість в соціальній політиці країни з транзитивною економікою.....	132

НОВІКОВ В.М. Імперативи розвитку міської муніципальної медицини	141
ГВЕЛЕСІАНІ А.Г. Оцінка структури грошових доходів населення України методом декомпозиції коефіцієнта Джині	153

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Рецензія на монографію «Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів»	162
Рецензія на монографію «Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір»	163
Рецензія на монографію «Демографічні чинники бідності»	164
Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку	165

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЧЕРНІЧЕНКО В.В. Огляд засідань Круглих столів в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006–2009 рр.	167
---	-----

Зміст	181
--------------------	-----

Contents	183
-----------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»	185
---	-----

CONTENTS

DEMOGRAPHY AND PROCESSES OF POPULATION REPRODUCTION

VALLIN J., MESLE F., ADAMETS S., PYROZHKOV S. The Great Famine: Population Losses in Ukraine.....	3
LIBANOVA T.M., KURILO I.O. Social and Demographic Policy in Ukraine in the Context of Cairo ICPD Program of Actions	12
AKSYONOVA S.Y. The Features of fertility of women aged 35 to 39	28
SHEVCHUK P.E., SHVYDKA G.U. Sex-age patterns in Ukraine	39
GLADUN O.M., RUDNITSKI O.P. Population Statistics of Ukraine in 1920's–1930's	48

LABOUR-MARKET

LISOGOR L.S. Job placement of School-leavers in Economic Crisi	58
CIMBAL O.I. Transactions Expenses of the Labor Force Turnover in Ukraine	68
GNYBIDENKO I.F. Labour Market and Social Infrastructure in the Countryside: Prospects of Development	79
VNUKOVA N.M., PRITULA N.I. Support of the Handicapped Persons' Business in Kharkiv Region	90

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

BOBUCH I.M. Economic Assessment of the Human Capital Of Ukraine as an Element of the National Wealth.....	102
MURASHKO M. I. Conceptual Bases of the Social Responsibility of Business in Ukraine	114
ZVONAR V. P. Outsourcing Model of the Corporative Social Responsibility	123
KARLIN M. I, BOBOCH N.M. Role of Property Tax in the Social Policy of the Country in Transition	132
NOVIKOV V.M. The Imperatives of Development of the Cities' Municipal Health Care.....	141

GVELESIANI F.G. The Estimation of Cash Income Structure by Using Gini Coefficient Decomposition in Ukraine	153
---	------------

BOOK REVIEW

Demographic Factors of Poverty	162
Fertility in Ukraine in the Context of the Social Transformation Processes	163
Human Development in Ukraine: Aspect of Innovations.....	164
Family and Family Relationships in Ukraine: To-day State and tendencies of Development.....	165

SCIENTIFIC LIFE

Review of the Round Tables in the Institute for Demography and Social Studies.....	167
--	-----

Contents.....	183
----------------------	------------

Standards of Typography of Submitted Papers	185
--	------------

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подаються у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилаються електронною поштою.

Справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Назва статті пишеться прямими великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується в центрі.

Назва рисунку розміщується після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №_” виділяється світлим курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщується справа і виділяється напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі («шапка» табл. – напівжирним).

При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова «Література» вживаємо назву «Джерела» (виділяємо напівжирним). Прізвища авторів (всі) у джерелах виділяються світлим курсивом.

Анотації (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) українською, російською мовами; англійською (summary) – писати на дві третини аркуша А4 (20 рядків). Анотації розміщуються у кінці статті.

Ключові слова українською, російською, англійською мовами розміщуються після анотацій.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зараховані спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов'язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою;
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2 (12) / 2009

Видавці та засновники:
Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України 26.11.2009 р.
Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 2 грудня 2009 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Умов. друк. арк. 15,2. Обл. друк. арк. 15,5.
Тираж 300 пр. Зам. № 1133

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 280-8210, 280-8444, 486-0569
E-mail: j_dse@ukr.net, <http://www.idss.org.ua>

ВІДДРУКОВАНО:
ТОВ "КОНУС-Ю"
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26, оф. 210
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності
ДК №33 від 16.07.2002 р.